

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

УДК 378. 39 (477.82:430) “19”/“20

На правах рукопису

Антонюк Любов Максимівна

Виховання дітей національних меншин на Волині
(XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
доктор педагогічних наук, професор
О. Н. Дем’янчук

Житомир-2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	11
1.1. Теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки	11
1.2. Історіографія проблеми виховання у школах національних меншин на Волині у XIX – початку XX століття	32
1.3. Провідні передумови та чинники, що визначали виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття	43
Висновки до розділу 1	75
РОЗДІЛ 2. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ВОЛИНІ	79
2.1. Релігія як провідний соціально-виховний інститут для дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX століття)	79
2.2. Зміст, форми та методи сімейного виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX ст.	99
2.3. Школа національних меншин Волині як інститут виховання	111
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3. ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ВОЛИНІ	135
3.1. Народна педагогіка польської, чеської, німецької та єврейської національних меншин на Волині	135
3.2. Аксіологічні характеристики виховання дітей	152

національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.)

Висновки до розділу 3	161
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
ДОДАТКИ	210

ВСТУП

Актуальність проблеми і стан її розробки. Демократичні перетворення в незалежній Україні, починаючи з 90-х рр. XX століття активізували вивчення маловідомих сторінок її історії. Керуючись загальновизнаними нормами міжнародного права, країна проголосила себе гарантом відродження національного і культурного життя етносів, які проживають на її території. З прийняттям нової Конституції України, “Декларації прав національностей”, Закону “Про національні меншини” були закладені правові основи цивілізованого розвитку національних процесів, виявлення національної свідомості всіх громадян.

У сучасних умовах розвитку української національної освіти й культури, водночас як і розв’язання проблем виховання культури міжнаціональних стосунків, вимагає історико-педагогічного аналізу досвіду минулого. Особливої уваги заслуговує питання виховного потенціалу окремих етнічних груп та національних меншин, які й нині складають поліетнічне середовище українського суспільства. Доцільність розгляду окресленої проблеми визначається і тим, що на Волині, яка в XIX – на початку XX століття була однією з найбільших губерній України, але вкрай малозаселеною, переважаючими національними меншинами були поляки, євреї, чехи і німці. Близько двохсот років вони проживали поряд з корінним населенням – українцями, взаємозбагачуючись культурою, досвідом, знаннями, в тому числі здобутими в галузі освіти й виховання. Однак оригінальний позитивний досвід цих спільнот у сфері виховання не вивчався комплексно до цього часу. Крім того, існує певна специфіка волинського регіону порівняно з іншими регіонами підросійської України щодо організації, змісту та форм виховного процесу у школах національних меншин, зумовлена історичними передумовами цього процесу, кількісно-якісними показниками розвитку освіти, особливостями реалізації національної політики Російської імперії у Волинській губернії.

У більшості історико-педагогічних досліджень, присвячених розвитку національного шкільництва на Україні (І. А. Балуба, О. Б. Бистрицька, А. В. Вихрущ, О. О. Войналович, С. І. Очеретянко, Н. А. Сейко) проблема виховання в школах національних меншин окреслюється як важлива для науково-теоретичного аналізу й визначення регіональної й етнокультурної специфіки.

Деякі аспекти проблеми дослідження, а саме історичні аспекти навчання та виховання дітей національних меншин, висвітлено в монографіях Н. Арндта (1994), І. М. Кулінича, Н. В. Кривця (1997). Історико-педагогічний аналіз польського шкільництва та специфіки виховної системи в школах для поляків вміщено в дослідженні Н. Сейко (1999). Система освіти і виховання в єврейській національній меншині Волині у XIX – на початку XX ст. вивчалася Н. В. Рудницькою (2001). Проблеми освіти і виховання в чеській національній спільноті висвітлюються в дисертаційному дослідженні Г. А. Шпиталенко (2003). Загалом історія освіти й виховання на Волині широко представлена в науковому доробку О. М. Бореяка, С. Б. Бричок, Ж. Ю. Даюк, Л. М. Єршової, О. Ю. Костюк, А. А. Коцути, М. В. Левківського, В. В. Павленко, І. М. Тимочко та ін.

Потреба наукової розробки визначеної проблеми викликана відсутністю спеціальних досліджень в історії педагогіки щодо змісту, форм та методів виховання дітей національних меншин Волині в досліджуваний період, які характеризувалися розвитком національної культури поляків, євреїв, чехів, німців, збереженням національної мови й традицій, особливостями системи виховання. Окрім того, актуальність дослідження полягає ще й у необхідності здійснити порівняльний аналіз впливу основних інститутів виховання (сім'ї, релігії, національного шкільництва) на виховання дітей у полікультурному середовищі. Дослідження має міждисциплінарний характер, тому в процесі його виконання залучалися

наукові розробки з етнології, етносоціології, етнопедагогіки, історії України.

Отож, недостатня дослідженість проблеми виховання дітей національних меншин в історії педагогіки України, та відсутність спеціальних історико-педагогічних праць з порівняльного аналізу виховного процесу в середовищі національних меншин на регіональному рівні зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **„Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка „Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди” (державний реєстраційний номер 0110U002112). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Луцького інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна” (протокол №6 від 26.01.2011 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 5 від 24.05.2011 р.).

Мета дослідження полягає в історико-порівняльному аналізі змісту, форм і методів виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття.

Завдання дослідження:

1. Вивчити стан дослідженості проблеми в історичних і науково-педагогічних джерелах та здійснити її категоріальний аналіз.
2. Обґрунтувати провідні соціокультурні, соціально-політичні та етнокультурні передумови виховання дітей національних меншин на Волині.

3. З'ясувати специфіку виховного впливу на дітей національних меншин з сім'єю, школою, релігією як провідними інститутами виховання.

4. Здійснити порівняльний аналіз місця та ролі народної педагогіки національних меншин Волині та їх аксіологічного простору на виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – виховання дітей національних меншин в системі освіти Волині.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи виховання дітей національних меншин на Волині в XIX – на початку XX століття.

Територіальні межі дослідження обумовлені адміністративно-територіальним поділом Російської імперії. У Волинській губернії, де компактно проживала велика кількість представників різних національних меншин – поляків, чехів, німців, євреїв – існували зумовлені етнонаціональною специфікою форми й методи виховання дітей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку XIX ст. до 1917 р. Нижня межа обумовлена суспільно-політичними, соціально-економічними та правовими перетвореннями у Волинській губернії, яка була створена у 1797 р. в результаті поділу Речі Посполитої і приєднання волинських земель до Російської імперії. Верхня – 1917 р. – рік руйнації Російської імперії.

Теоретико-методологічною основою дослідження визначено принципи історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності, реалізація яких дозволила в динаміці простежити за становленням системи виховання дітей національних меншин Волині; комплексно проаналізувати сукупність джерел, які стосуються формування змісту виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX ст. в умовах великодержавної політики уряду Росії; дослідити різні об'єктивні та суб'єктивні фактори, що вплинули на виховання дітей національних меншин у Волинській губернії в зазначений період; здійснити всебічний

аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Значущим для виконання роботи є історико-порівняльний підхід, у межах якого проведено порівняльний аналіз процесу виховання дітей національних меншин на Волині.

У процесі дослідження використовувалися як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація) **методи дослідження**, що використовувалися для вивчення історичних джерел, так і спеціальні історико-педагогічні, а саме: *історико-генетичний* (вивчення історії національних меншин на Волині у динаміці їх розселення), *історико-порівняльний* (порівняння змісту, форм, методів, засобів виховання дітей національних меншин у досліджуваній період); *історико-системний* (завдяки якому формувалася загальна концепція дослідження щодо системного характеру процесу виховання в середовищі етнічних спільнот на Волині).

Джерельну базу дослідження склали: 1) нормативно-правові акти з питань розвитку освіти й виховання у досліджуваній період (документи міністерства народної освіти Російської імперії, розпорядження попечителів Київського учбового округу та ін.); 2) архівні документи, насамперед, Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ф.ф. 707, 442, 1423), Житомирського обласного державного архіву (ф.ф. 70, 226, 354); 3) наративні джерела: монографії, дисертаційні дослідження, мемуарна література, статистичні описи, інші наукові публікації досліджуваного та більш пізнього періоду. Всього у процесі дослідження введено в науковий обіг 14 невідомих та маловідомих архівних джерел.

Наукова новизна дисертації полягає у цілісному вивченні процесу виховання дітей національних меншин Волині як самостійного об'єкту історико-педагогічного дослідження. *Уперше* комплексно досліджено процес становлення і розвитку виховання дітей національних меншин Волині у XIX - на початку XX ст.; висвітлено історичний шлях формування

і розвитку провідних форм і методів виховання означеної групи дітей у досліджуваний період в етноконфесійному середовищі кожної етнічної меншини; цілісно досліджено передумови і чинники виховання дітей національних меншин у Волинській губернії; здійснено порівняльний аналіз впливу провідних інститутів виховання (школи, сім'ї, релігії) на виховання дітей різних національних меншин; *вдосконалено* історико-педагогічне знання про специфіку становлення та розвитку інститутів виховання в середовищі національних меншин волинського регіону; *подальшого розвитку* набули історичні засади вітчизняної теорії і методики виховання та етнопедагогіки.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що його результати можуть бути використані: при підготовці наукових праць з історії освіти України, етнопедагогіки та етнології; у навчально-виховному процесі вищих і середніх спеціальних педагогічних навчальних закладів; при підготовці наукових праць фактологічно-історичного й науково-методологічного характеру з історії освіти й педагогіки; при написанні наукових праць з історії національних меншин в Україні; у процесі виховання у громадян України національної й політичної свідомості.

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи висвітлено у 7 одноосібних наукових працях, 6 з яких вміщені у провідних наукових фахових виданнях, 1 – в зарубіжному науковому періодичному виданні, 1 – методичні рекомендації до спецкурсу.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом їх оприлюднення на наукових, науково-методичних, науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: *міжнародних*: симпозіумі „Пророки у своїй Вітчизні – Тарас Шевченко та Юліуш Словацький” (Кременець, 2014); форумі „Європейський Союз – Україна: освіта дорослих” (Київ, 2014); *всукраїнських*: науково-практичній конференції „Соціокультурний розвиток людини і суспільства” (Рівне, 2013), науково-практичній

Інтернет-конференції „Сучасний вчитель початкових класів: традиції та інновації” (Рівне, 2014), Інтернет-конференції „Педагогічна освіта і наука: традиції, реалії, перспективи” (Умань, 2014); всеукраїнських наукових читань „Актуальні проблеми підготовки майбутнього актора: теорія та практика” (Запоріжжя, 2014); *регіональних*: круглому столі „Українська мова і нація: перспективи розвитку в період глобалізаційних процесів в Україні та світі» (Хмельницький 2014); семінарі-практикумі „Організація професійної підготовки робітників в умовах регіонального професійно-освітнього округу” (Львів, 2014).

Структура дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, додатків та списку використаної літератури (351 позиція, з них 45 – іноземними мовами). Загальний обсяг тексту дисертації становить 215 сторінок, з них 171 сторінка основного тексту. У дисертації вміщено 5 таблиць та 3 рисунки, а також 5 додатків на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки

Теоретичний аналіз проблеми виховання дітей національних меншин в той чи інший відрізок часу в окремому регіоні передбачає, насамперед, аналіз категорії «виховання» та «національне виховання» в їх історико-педагогічному значенні. Крім того, вважаємо необхідним виокремлення певних теоретичних підходів, які дають змогу методологічно окреслити проблему дослідження, враховуючи її змістову та історичну специфіку.

На нашу думку, провідними теоретичними підходами, які забезпечують методологічне підґрунтя досліджуваної проблеми, можуть бути соціокультурний, соціально-педагогічний, етнопедагогічний. Окремі наукові теорії, які є значущими для висвітлення проблеми виховання дітей національних меншин в окремий історичний період на Волині, – це історико-педагогічна регіоналістика, теорія повсякденності, теорія етносу.

Соціокультурний підхід в педагогічних дослідженнях найчастіше використовується для аналізу проблем виховання дітей різних вікових груп, різної етнічної належності, а також для створення моделей полікультурного, мультикультурного виховання, міжкультурних комунікацій та ін. Для прикладу можна навести ґрунтовні дослідження А. Ахієзера [12], С. Кірдіної [126], М. Лапіна [158], П. Сорокіна [259], Є. Тюгашева [277], М. Черниш [294] та ін. Натомість в історії педагогіки соціокультурний підхід як методологічне підґрунтя використовується набагато рідше, переважно в працях з історії соціального виховання; вважаємо, що в цьому відношенні можна назвати наукові праці А.

Горілого, Н. Дічек, К. Кузьміна, Н. Сейко, Б. Сутиріна, О. Сухомлинської, Л. Штефан та ін. [71; 87; 149; 252; 272].

Сутність соціокультурного підходу криється в системному аналізі суспільства як єдності культури і соціальності [158, с.7]. Особистість у межах соціокультурного підходу розглядається як феномен, пов'язаний з суспільством як системою відносин, а з культурою – як із сукупністю цінностей і норм. Таким чином дитина як представник культури національної меншини розглядається у системі суспільних відносин поліетнічного регіону та держави в цілому, а поряд з цим – як носій певної сукупності цінностей і норм, притаманних певній національній меншині.

Науковці (А. Бермус, М. Лапін, М. Черниш, О. Ровенчак та ін.) [16; 158; 294] виокремлюють у межах соціокультурного підходу певну систему принципів – принцип *homo activus*, принцип еволюції, принцип антропосоцієтальної взаємодії. Сутність означених принципів у соціокультурології та їх зв'язок з проблемою виховання дітей національних меншин представлено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Соціокультурний підхід до виховання дітей національних меншин у контексті провідних принципів соціокультурології

<i>Соціокультурний принцип</i>	<i>Сутність означеного принципу</i>	<i>Зв'язок з процесом виховання дітей національних меншин</i>
Принцип <i>homo activus</i> [294]	За цим підходом людина є біосоціальною істотою, яка розвивається в процесі взаємодії з іншими біосоціальними істотами. Людина	Дитина з середовища національної меншини соціалізується в процесі взаємодії як всередині свого етнокультурного середовища, так і поза ним. Притаманні

	впливає на соціальні норми і таким чином – на розвиток суспільства загалом	національній меншині соціокультурні норми і цінності впливають на становлення особистості дитини як носія етнокультурного досвіду
Принцип еволюції [284]	Зміст цього принципу полягає у тому, щоб пояснити появу нових соціокультурних явищ у процесі розвитку соціуму	У процесі асиміляції дитини з національної меншини відбувається засвоєння нею норм і цінностей оточуючого соціуму, що сприяє появі нової якості особистості, яка накладає отриманий нею соціокультурний досвід зі свого етнічного середовища на досвід зовнішнього культурного середовища і таким чином розвивається
Принцип антропосоцієтальної взаємодії [294]	Цей принцип дає можливість виявити провідні чинники і рушії еволюційного процесу у суспільстві	Освіта як один з провідних компонентів культурного простору національної меншини забезпечує життєздатність

		національної меншини у полікультурному просторі регіону чи держави, впливаючи, таким чином, на результат виховного процесу щодо дітей шкільного віку
--	--	--

У межах соціокультурного підходу значущою для нашого дослідження вважаємо також соціокультурну теорію О. Ракітова, згідно з якою будь-який культурний феномен (в тому числі й виховання) може розглядатися як двокомпонентне утворення – «ядро культури» і «захисний пояс культури» [231]. Ядро культури вбирає в себе притаманні певному етносу норми і цінності, які передаються в процесі навчання і виховання особистості; захисний пояс культури дає можливість контролювати зовнішню щодо етносу культурну інформацію, засвоюючи її в необхідній кількості і якості. Інструментом зазначеного засвоєння серед інших виступає сфера освіти і виховання. Ця теорія, на нашу думку, дає можливість пояснити, яким чином відбувається соціалізація дитини як носія певних етнонаціональних цінностей в іноетнічному середовищі.

Соціокультурний підхід дає можливість аналізу такого особливого і важливого для нашого дослідження поняття як *ментальність*. Науковці (О. Гуревич, Ю. Ємельянов, М. Скворцов, Л. Февр та ін.) [79; 95] по-різному трактують це поняття; вважаємо найбільш близьким до проблематики нашого дослідження визначення менталітету як сукупності «уявлень, світогляду, почуттів спільноти, яка належить до певної епохи, географічної області і соціального середовища, що впливають на історичні й соціокультурні процеси. ...Ментальність ... дозволяє описати

своєрідність бачення людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього» [174].

Освіта і виховання в межах соціокультурного підходу розглядаються як соціальний інститут, який має певні ознаки, близькі до нашого розуміння виховного процесу в середовищі національних меншин у досліджуваний період. Отже, освіта за соціокультурним підходом повинна вміщувати:

1. Певну сукупність освітніх установ (у середовищі національних меншин на Волині у досліджуваний період спостерігалось постійне прагнення спільнот мати свою систему національного шкільництва).
2. Соціальні спільноти, які між собою взаємодіють (зазначена культурна взаємодія відбувалася як всередині національної меншини, так і з зовнішнім культурним середовищем).
3. Певні технології передачі знань. Ці технології дозволяли транслявати систему цінностей і норм, притаманну окремій національній меншині.
4. Виховний і пізнавальний процеси як різновиди соціокультурної діяльності.

Серед основних теоретичних підходів, які ми використали в дослідженні, виділяємо також **соціально-педагогічний**. Цей підхід дає можливість аналізувати соціалізацію в етнічному контексті, тобто етнічну соціалізацію дитини під впливом внутрішніх етнічних та зовнішніх чинників. Сукупність чинників, які впливають на процес виховання дитини з національної меншини, більш детально розглянута нами в п.1.3. У межах соціально-педагогічного підходу має суттєве значення аналіз категорій соціалізації та етнічної соціалізації у контексті досліджуваної нами проблеми. Етнічна соціалізація, як стверджує словниково-довідникова література [4] – це процес засвоєння індивідом системи етнокультурних

цінностей та норм, які дозволяють йому функціонувати в тому чи іншому етнічному середовищі (в тому числі й в поліетнічному). У процесі етнічної соціалізації фактично поєднані два процеси: засвоєння етнокультурних цінностей, з одного боку, та їх «перерозподіл» у систему особистісних установок – з іншого. Таким чином, з одного боку етнічна соціалізація пов'язана із загальними процесами соціалізації особистості, з іншого – з формуванням особистісної і національної ментальності дитини.

Процес етнічної соціалізації має певні межові окреслення, пов'язані з етнокультурною укоріненістю особистості та певними етнокультурними стереотипами, які засвоюються або ж руйнуються у процесі соціалізації. Поведінкова специфіка соціалізації проявляється у тому, що: а) по-різному оцінюються у різних національних меншин одні й ті само дії; б) один і той самий зміст по-різному виражається у вчинках представників різних етносів.

У межах соціально-педагогічного підходу сім'я виступає не лише як провідний чинник і інститут соціалізації, але й чинник етнічної соціалізації, оскільки формує певний образ дитинства, який закріплюється у процесі виховання. Важливим для нашого дослідження вважаємо висновок Г. А.Назаренко стосовно того, що безетнічне найчастіше означає безсоціальне і навіть антисоціальне [182]. Дослідник відзначає, таким чином, що відділяти процеси соціального становлення особистості дитини від процесів етнічної соціалізації неможливо. Тому в процесі соціалізації на увагу заслуговують такі етнічні її аспекти:

- засоби, способи і методи засвоєння дітьми культури свого народу, в тому числі в умовах перебування в іноетнічному середовищі;
- взаємозв'язок між вихованням дитини та іншими аспектами життєдіяльності етносу та суспільства загалом;
- обумовленість результатів соціалізації культурним простором, у якому перебуває дитина;

- розуміння віддаленості результатів соціалізації від наявних методів виховання, зумовлених культурним середовищем етносу [97].

Входження дитини в культуру свого народу американський культуролог М. Херсковіц назвав інкультурацією. Вона безпосередньо пов'язана, з одного боку, з виховним процесом у сім'ї та етнічному середовищі, з іншого – із загальними процесами соціалізації особистості. У процесі соціалізації дитина, на думку М. Херсковіца, формує когнітивну, емоційну і поведінкову схожість з іншими членами етнічної спільноти, в результаті чого розвивається її етнокультурна компетентність [266, с.171]. Важливим є висновок ученого стосовно змісту першого етапу інкультурації – дитинства, коли вона є інструментом, а не суб'єктом процесу виховання, і зазнає визначального впливу етнічного середовища. На думку Д. Мацумото, відмінність між соціалізацією й інкультурацією полягає у тому, що «соціалізація, як правило, більше відноситься до процесу і механізмів, за допомогою яких люди пізнають соціальні і культурні норми», а інкультурація – «до продуктів процесу соціалізації – суб'єктивним, базовим, психологічним аспектам культури» [227, с.33].

Етнопедагогічний підхід як один з провідних теоретичних підходів до проблеми нашого дослідження є значущим з огляду на специфіку об'єкта дослідження. Етнопедагогічні засади процесу виховання дітей різного віку розглядаються в науковому доробку В. Б. Євтуха, А. А. Марушкевич, Н. М. Дем'яненко, В. В. Чепак Г. С. Лозко, М. Г. Стельмаховича та ін. [98; 165; 264]. Однак найчастіше у зазначених працях ідеться про етнопедагогіку українського народу як недостатньо вивчений компонент педагогічного знання; натомість етнопедагогіка інших народів, які населяють територію нашої держави, представлена в педагогічних публікаціях набагато рідше. Можна назвати в цьому відношенні дослідження З. Асанової [11], М. Дерек, [83], М. Хайруддінова [285] та ін. Водночас, зазначимо, що комплексного дослідження, в якому б було

здійснено етнопедагогічний аналіз процесу виховання дітей національних меншин (в сучасному чи історичному аспекті) – нами виявлено не було.

М. Стельмахович зазначав, що «відчуження людини від національної культури нівелює її, робить безликою. Людина знеособлена, позбавлена власної індивідуальності, нездатна створювати духовні цінності. Безродний гомункулус – ворог будь-якого народу» [264, с.46-47]. У цьому твердженні закладено не лише прагнення до відродження національної культури українців, але й ставлення вченого до культури будь-якого іншого народу, який опинився в певний історичний момент в стані етнокультурної ізоляції. Його думку продовжує О. Нельга: «почуття етнічної приналежності заповнює вакуум найважливіших позитивних людських почуттів, воно відшкодовує ті втрати у царині особистісно-психологічного спілкування, яких людина зазнає, виконуючи анонімно-казенні, формальні соціальні ролі» [187, с.46].

Передача від покоління до покоління національних цінностей відбувається, як зазначають етнопсихологи, у вигляді культурної трансмісії, яка може виявлятися у процесі виховання в такому вигляді:

- вертикальної трансмісії, коли від батьків до дітей передаються культурні цінності, певні побутові й творчі уміння, вірування;
- горизонтальна трансмісія – засвоєння культурного досвіду через спілкування з однолітками;
- непряма трансмісія – передача і засвоєння соціального досвіду в спеціально створених соціальних інституціях (школах, позашкільних установах), а також у вигляді практики – від близьких, старших членів етнічної спільноти, родичів (але не батьків) [267, с.124-131.].

Виховання дітей національних меншин є запорукою їх успішної соціалізації. І. Кон наголошує, що процес соціалізації відбувається складно

– і загалом, і в окремій спільноті. Вчений пише, що важливими *агентами соціалізації* є:

- опікуни, тобто люди, які здійснюють догляд за дитиною;
- авторитети – особи, які власним прикладом прищеплюють дитині певні культурні цінності і норми;
- дисциплінатори – здійснюють диференціацію покарань і стимулів;
- вихователі – люди, які здійснюють цілеспрямований вплив на процес засвоєння знань та процес виховання;
- компаньйони – особи, які беруть участь у спільній з дитиною діяльності рівноправно;
- співмешканці – люди, які мешкають з дитиною в одному домі [135].

Як бачимо, кожен з агентів соціалізації має можливість здійснювати вплив на соціалізацію особистості в умовах національної меншини. Тому аналіз історичного аспекту впливу зазначених агентів соціалізації також вважаємо окремим підзавданням нашого дослідження.

Етнопедагогіка як теоретичний базис нашого дослідження прямо пов'язана з *етнопсихологією*, яка розглядає проблеми ментальності, національного характеру, етноемоційної сфери тощо (Л. Е. Орбан-Лембрик, М. Пірен, В. Крисько, А. Деркач та ін.) [147; 200; 217]. Так, у структурі національного характеру виокремлюють певні елементи, наприклад національний темперамент – збудливий, шалений, уповільнений, спокійний та ін.; національній емоції – скепсис, запальність; національні почуття – гордість, зневага, зверхність. Зазначені характеристики національного характеру почасти стають основою для формування певних етнонаціональних стереотипів.

Етнічна соціалізація у середовищі національної меншини залежить не лише від самого середовища, але й від вікових особливостей дитини:

- у віці 6-7 років дитина набуває перших відомостей про свою етнічну належність, але найважливішою для неї є сім'я незалежно від її етнічної

належності. Так, у цьому віці в середовищі польської етнонаціональної меншини на Волині дітей вчили віршика: «Хто ти є? Малий поляк. Мій знак – білий орел» (Kim ty jesteś? Polak maly. Moim znakiem – orzel biały – поль.);

- у віці 8-9 років дитина вже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною меншиною, розуміє етнічну належність своїх батьків;

- у молодшому підлітковому віці дитиною усвідомлюється специфіка традиційної побутової культури своєї сім'ї, формується розуміння етнічної специфіки інших народів; при цьому можуть виникати конфлікти з етнічним забарвленням у поліетнічному шкільному середовищі;

- у середньому та старшому підлітковому віці етнокультурні особливості стають основою побудови власного комунікативного поля.

Базовою науковою теорією, використаною в ході нашого дослідження, вважаємо **теорію етносу**, репрезентовану в науковому доробку О. Нельги, Ю. Римаренка та ін. [170; 187]. О. В. Нельга зазначає, що етнос – це культурно-духовна спільність людей, споріднених між собою походженням, мовою, теперішньою або колишньою територією (і державністю також), ментально-архетипними та іншими ознаками [187, с.9]. У теорії етносу для нас суттєвим є звернення до етногенезу, адже в етногенезі розглядаються чинники виникнення і знищення певних етносів, поступове набуття етносом ознак окремого чи злиття кількох етносів в один – процесів, які неможливо уявити без освіти і виховання як інститутів виховання. Важливим вважаємо також те, що в теорії етносу чітко розмежовуються значущі для нашого дослідження поняття – етнос, нація, народ, національність тощо. Так, народ є сукупністю кількох етносів, а також численних етнокомпактних та етнодисперсних груп. До таких етнокомпактних груп на території Волині належать поляки, німці, чехи, і навіть євреї, для яких в інших регіонах більш характерним є етнодисперсні етнічні утворення. О. Нельга наголошує, що є сенс говорити про регіон з

поліетнічним складом населення, коли є чисельно переважаючий корінний етнос (на Волин у досліджуваний період – українці), а також незначна кількість етнічних меншин [187, с.14]. З позицій теорії етносу Волинь є регіоном з поліетнічним складом населення, а проблема нашого дослідження є міждисциплінарною. Зазначимо, що ця поліетнічність є перманентно поновлюваною, оскільки волинському регіону притаманною є постійна асиміляція етнонаціональних меншин, з одного боку, і відновлення етнокультурного потенціалу на рівні меншин – з іншого. Ці процеси врівноважують один одного, що й забезпечує зазначений поліетнічний склад.

Результатом втілення в процес виховання етнічної мови і етнічної моралі є формування у дітей етнічної свідомості, яка розвивається в процесі навчання і виховання на національній основі. В умовах регіону з поліетнічним складом населення це робити досить непросто, враховуючи соціокультурний статус тієї чи іншої етнічної меншини. При цьому етнічна свідомість кожної окремої дитини шкільного віку окреслюється в етнології як етнофора; крім того, існує ще й колективна (групова) етнічна свідомість всієї етнічної меншини, яка розвивається у процесі навчання і виховання в межах зазначеної групи. Залежно від шляху формування етнічної ментальності етнічна свідомість дитини може бути сформована на різному рівні: як непохитна ідентифікація себе з певним етносом; як етномаргінальна свідомість, невпевненість у своїй прихильності до певного етносу; як повна асиміляція [187, с.17].

Важливе значення в теорії етносу має поняття етнічної батьківщини. Кожна з досліджуваних нами волинських національних меншин була більш чи менш тісно пов'язана зі своєю етнічною батьківщиною, за виключенням хіба єврейської, яка найбільш серйозно асимілювала в місцеве етнічне середовище. Натомість поляки, німці і чехи стійко підтримували зв'язок зі своєю етнічною батьківщиною, вважаючи її певним духовно-культурним

центром, який має визначальне значення для постановки питання про навчання і виховання дітей. У класичній теорії етносу Ю. Бромля наголошується на значенні етнікосу як загальної сукупності всіх представників певного етносу, що досить близько, але не тотожно поняттю етнічної батьківщини [29].

Специфіка реалізації основних теоретичних підходів до проблеми виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період представлена нами у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Реалізація провідних теоретичних підходів до проблеми виховання дітей національних меншин на Волині у XIX - на початку XX століття

Теоретичний підхід до проблеми виховання дітей національних меншин	Сутність застосування теоретичного підходу	Представники теоретичного підходу
Соціокультурний підхід	Використовується для аналізу проблем виховання дітей різних вікових груп, різної етнічної належності, а також для створення моделей полікультурного, мультикультурного виховання, міжкультурних комунікацій. Освіта і виховання в межах соціокультурного підходу розглядаються як соціальний інститут, який має певні ознаки: сукупність освітніх установ; соціальні спільноти, які між собою	А. Ахієзер [12], А. Бермус [16], С. Кірдіна [126], М. Лапін [158], О. Ровенчак [294], П. Сорокін [259], Є. Тюгашев [277], М. Черниш [294] та ін.

	взаємодіють; технології передачі знань; виховний і пізнавальний процеси як різновиди соціокультурної діяльності	
Соціально-педагогічний підхід	Дає можливість аналізувати соціалізацію в етнічному контексті, тобто етнічну соціалізацію дитини під впливом внутрішніх етнічних та зовнішніх чинників. У межах соціально-педагогічного підходу сім'я виступає не лише як провідний чинник і інститут соціалізації, але й чинник етнічної соціалізації, оскільки формує певний образ дитинства, який закріплюється у процесі виховання.	М. Дерек [83], Г. Назаренко [182], М. Херсковіц [266], Д. Мацумото [227], М. Хайрутдінов [285] та ін.
Етнопедагогічний підхід	Забезпечує аналіз процесу виховання з точки зору народно-педагогічних засад, з урахуванням національного менталітету та традицій виховання в етнічному середовищі. Передача від покоління до покоління національних цінностей відбувається у вигляді культурної трансмісії, яка може виявлятися у процесі виховання як передача культурних цінностей, побутових і творчих умінь, вірувань; засвоєння культурного досвіду через спілкування з однолітками; передача і засвоєння соціального досвіду в	В. Б. Євтух, А. А. Марушкевич, Н. М. Дем'яненко, В. В. Чепак, Г. С. Лозко, М. Г. Стельмахович та ін. [98; 165; 262]; Л. Е. Орбан-Лембрик, М. Пірен, В. Крисько, А. Деркач та ін.) [147; 200; 217] та ін.

	спеціально створених соціальних інституціях (школах, позашкільних установах), а також у вигляді практики – від близьких, старших членів етнічної спільноти, родичів (але не батьків).	
--	---	--

Серед конкретних наукових теорій, які вплинули на процес розгляду об'єкта і предмета нашого дослідження, важливе значення має **історико-педагогічна регіоналістика**. Ця наукова теорія стала активно розвиватися наприкінці ХХ століття. Дослівно регіоналістика означає сукупність дисциплін і напрямів, методологічних підходів і методичних прийомів, об'єкт дослідження яких – це регіон або ж район [6, с. 344]. Відповідно до галузі знання може бути, отже, економічна чи екологічна регіоналістика, історична регіоналістика, так само й історико-педагогічна. Витоки історико-педагогічного регіоналізму пов'язані з розвитком окремих територій і етносів, системи освіти на регіональному рівні, розвитку окремих навчальних закладів, які втілюють регіональну специфіку культури, етноконфесійну специфіку тощо. Російський історик Л. Репіна пише, що «регіональна історія сьогодні розглядається в двох почасті неспіврозмірних культурних контекстах, що мають різну ідейну орієнтацію: з одного боку, як спосіб мобілізації історичної пам'яті, а з іншого – як інструмент науково-історичного пізнання, що відображає сучасний стан історичної науки, світову історіографічну практику, в якій знаходять застосування теорії, методи і концепції суміжних дисциплін» [237, с. 12]. М. Румянцева, підкреслюючи значення локальної історії у сфері розвитку історичної толерантності, здійснила компаративний аналіз регіоналістики і краєзнавства і дійшла висновку, що це «два опонуючі типи

локальних\регіональних досліджень – інтравертний та екстравертний відповідно» [245, с.272-273.].

Основи історичної та історико-педагогічної регіоналістики викладені в науковому доробку Я. Верменич [45], А. Ландабасо [273, с. 92-94.], О. В. Сухомлинської [272], П. Т. Тронька [274] та ін. Так, на думку Я. Верменич, регіоналістика зародилася на базі краєзнавства, яке, в свою чергу, стало активно розвиватися наприкінці XIX століття [45, с. 6.]. Цілком погоджуємося з дослідницею, що сучасна історична регіоналістика в Україні розвиває «горизонтальний напрям», пов'язаний з проблемним розглядом історії окремого регіону.

До з'ясування теоретичних засад проблеми дослідження значущим є використання **теорії повсякденності** як одного з наслідків розгортання постмодерністської парадигми розвитку науки. Російський історик С. Оболенська коментує прагнення німецьких учених побудувати нову модель вивчення історії: «від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернемося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей» [196, с.25]. Класичне представлення теорії повсякденності подано в наукових працях Н. Еліаса («Про поняття повсякденності») [321], П. Боршайда («Міркування про історію повсякденності») [312] та ін. М. Вамбольдт пише, що «історія повсякденності дозволяє виявити не лише об'єктивну сферу буття людини, але й сферу її суб'єктивності. Вимальовується картина того, як укладом повсякденності детерміновані вчинки людей, які впливають на хід історії» [35]. Як зазначає Я. Верменич, «людина як носій локальної культури по стає у широкому соціальному контексті і у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями» [45, с.14.].

Ця теорія пояснює – що важливо для нашого дослідження – такі поняття як «мала Батьківщина», якою стала Волинь для національних меншин; як «свої-чужі», тобто простір і правила відокремлення свого

етносу від зовнішнього середовища; як «свій світ» у вигляді комплексу ритуалів, звичаїв, традицій, релігії тощо. Крім того, за теорією повсякденності можна пояснити специфіку щоденної життєдіяльності полікультурного простору волинського регіону. Зважаючи ж на те, що етнічні меншини існували переважно в замкнутому, консервативному культурному просторі, саме повсякденність справляла значний вплив на виховання дітей як у сім'ях, так і в середовищі етнічної громади.

До теоретичного аналізу нашого об'єкта і предмета дослідження ми відносимо також з'ясування сутності **основних категорій і понять**, значущих для нього. До означених категорій ми зараховуємо «виховання», «процес виховання», «дитина з національної меншини».

Категорія *виховання* представляє стійкий інтерес для науковців протягом останніх кількох століть і є однією з базових педагогічних категорій, поряд з поняттями навчання і розвитку. Поняття виховання і розвитку знаходяться у тісному взаємозв'язку і взаємозумовленості, проте є різнорядними, оскільки забезпечують мету педагогічного процесу (розвиток) і способи досягнення цієї мети (виховання) [61, с.107-119.]. Так само виховання і навчання є тісно пов'язаними поняттями, але не рядоположними: навчання поряд з іншими формами діяльності (гра, праця) є фактично одним з видів виховання, а виховання виступає як родове поняття. Тлумачення категорії «виховання» представлене у науковому доробку Г. Ващенко; воно окреслене ученим у широкому (соціальному чи педагогічному) та вузькому педагогічному значенні. Виховання в широкому соціальному значенні є процесом формування особистості під впливом середовища (яке тому й називається виховуючим), соціальних та інших умов життєдіяльності особистості, суспільної ситуації та конкретних обставин розвитку дитини [38, с.66]. В широкому педагогічному значенні виховання передбачає вплив на особистість дитини з боку педагогічного колективу того навчально-виховного закладу чи установи, в межах яких

цей процес і відбувається [38, с.68]. У суто педагогічному значенні виховання окреслюється як спеціально організований процес розвитку певних якостей особистості, управління її розвитком у процесі постійної взаємодії вихователя та вихованця [38, с.68].

Зважаючи на проблему нашого дослідження, ми приймаємо як базове визначення виховання у широкому соціальному значенні, оскільки не маємо на меті розглядати означений процес у межах якихось навчальних закладів (навіть якщо це заклади, де навчалися переважно діти з національних меншин), оскільки національні меншини на Волині у досліджуваний період фактично не мали власної системи шкільництва, відділеної від системи освіти Російської імперії. Тому ефективність процесу виховання залежала, насамперед, від етнокультурного впливу кожної з національних меншин та її взаємовідносин із зовнішнім соціокультурним середовищем. Крім того, важливе значення в категоріальному відношенні має для нас визначення поняття «національне виховання», як процесуальна характеристика впливу етнонаціонального середовища польської, чеської, німецької, єврейської громад Волині на дітей та молодь. Національне виховання, як відомо – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його традиціях, звичаях, обрядах, національних цінностях [253]. Саме національне виховання забезпечує етнізацію особистості як компонент її соціалізації за допомогою усталення в особистості кожної дитини самотності кожної нації, з одного боку, та загальнолюдських цінностей – з іншого [264, с.18-19].

У теорії виховання звертають на себе увагу закономірності педагогічного процесу, які тісно пов'язані з вихованням, як-от:

- 1) постійний зв'язок між розвитком індивіда та суспільним розвитком; мета виховання завжди є суспільно зумовленою, і яким би консервативним відносно зовнішніх впливів не був спосіб

життєдіяльності тієї чи іншої національної меншини, суспільна зумовленість виховного процесу має місце;

- 2) рівень ефективності виховання залежить від співвідношення конкретної мети виховання (дитини з національної меншини) із загальною суспільною метою виховання;
- 3) успіх виховання залежить від переведення зовнішніх виховних впливів (з боку етнічної громади) у внутрішню аксіологічну позицію об'єкта виховного впливу;
- 4) на рівень ефективності виховання впливає коректність зв'язку між метою, формами, методами і засобами виховання;
- 5) визначальними у вихованні є діяльність і спілкування [142; 262].

Важливим вважаємо також висновок з теорії і практики виховання щодо *історичної зумовленості* цього феномена, оскільки завдання виховання дітей виражають історичну потребу суспільства загалом та певної соціальної групи зокрема у підготовці покоління, здатного реалізувати певні соціокультурні функції в межах зазначеної групи і суспільства. Характер і завдання виховання завжди зумовлюються етнонаціональними традиціями, певною аксіологічною системою референтної групи і суспільства загалом, а також соціально-політичними та соціокультурними чинниками [148].

Щодо специфіки виховання у досліджуваний нами період, то відзначимо ще одну його особливість – *становий характер* виховного процесу. Означена становість може розглядатися як у суто класовому, так і в гендерному відношенні; так, освіта дівчаток незалежно від належності до певної етнічної громади завжди мала становий характер, якщо йдеться про виховання у XIX столітті. Становість торкалася також і відмінностей у постановці завдань та мети виховання в елітних прошарках тієї чи іншої національної меншини, та в її низовому соціальному прошарку. Зазначені відмінності впливали на формування статусно-рольової структури етнічної

громади, та на ієрархічну специфіку цілої етнічної групи в суспільстві загалом.

Аналіз категорії «*процес виховання*» звертає нас до наукового доробку класиків вітчизняної педагогіки Г. Ващенко, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського, та сучасних науковців О.А. Дубасенюк, С. Г. Карпенчук, О. В. Матвієнко, М. М. Фіцули та ін. [38; 92; 125; 176; 283]. Процес виховання – це двостороння взаємодія вихователя і вихованця, яка характеризується цілеспрямованістю, різноплановими завданнями і змістом, неперервністю і тяглістю в часі.

Оскільки виховання саме по собі тлумачиться як процес, то маємо змогу розкрити його структуру і чинники, які на зазначений процес впливають. Щодо структури процесу виховання, то в ній сучасні науковці виділяють такі компоненти: 1) оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки, які дають можливість дитині стати членом певної соціальної (в тому числі й етнонаціональної) системи; 2) розвиток емоційно-почуттєвої сфери особистості, в тому числі й за допомогою етнопедагогіки; 3) формування переконань; 4) формування умінь і звичок поведінки, зумовлених реальними життєвими ситуаціями [58, с.22]. Провідними чинниками, які детермінують зміст і специфіку виховного процесу, є зовнішні (об'єктивні): особливості суспільного устрою в окреслений історичний період, специфіка політичного режиму, соціально-економічні показники розвитку, вплив природного середовища; та зовнішні (суб'єктивні) – виховний потенціал сім'ї, розвиненість найближчого соціокультурного середовища, рівень впливу місцевої громади тощо [50, с.27-28].

Процес виховання особистості дитини з національної меншини підлягає дії тих само *принципів*, що й загальносуспільний, якщо ідеться про національне виховання особистості, а саме:

1. Принцип народності, який реалізує зв'язок загально соціального й національного у процесі виховання.
2. Принцип природовідповідності, за яким відбувається врахування індивідуальних і вікових особливостей дітей, їх національних та регіональних характеристик;
3. Принцип культуровідповідності – відображає історичний зв'язок виховання з історією народу, його мовою, народним мистецтвом, що забезпечує духовну єдність поколінь;
4. Принцип етнізації, завдяки якому виховання наповнюється національним змістом і смислом, що дає можливість формувати у дитини почуття належності до свого народу.

Таким чином, процес виховання – це широка багатобічна взаємодія особистості дитини з навколишнім середовищем (насамперед, з близькими дорослими та однолітками) як активних суб'єктів діяльності, результатом якого є формування певних характеристик і якостей особистості. Дитина виступає повноправним суб'єктом виховного процесу як свідомо діюча особа; водночас, дитина – об'єкт виховного впливу з боку значущих для неї дорослих, дітей, обставин. Специфіка розгляду виховання дітей з національних меншин у досліджуваній період в окремо взятому волинському регіоні полягає, на нашу думку, в тому, що на цей процес справляли свій вплив як внутрішні соціальні інститути національної меншини, так і зовнішні.

Поняття *«дитина з національної меншини»* є більш складною для аналізу з точки зору історії педагогіки, оскільки тут ідеться і про вікові, і історичні, і про соціокультурні характеристики особистості. Виходячи з величезного масиву наукової літератури по характеристиці поняття «дитина» (Б. Г. Ананьєв, В. В. Анісімов, К. Д. Ушинський, Д.І. Фельдштейн та ін.) [7; 9; 279; 282], ми не вважаємо потрібним окремо її визначати. Визначені нами вище теоретичні підходи до проблеми дослідження дають

можливість окреслити категорію «дитина з національної меншини» як об'єкт і суб'єкт виховання в середовищі національної меншини, завдяки якому формуються особистісні якості, відбувається етнічна соціалізація дитини та реалізуються завдання національного виховання в полікультурному і поліетнічному середовищі регіону чи країни. Виходячи із завдань нашого дослідження, нас цікавлять діти з польської, німецької, чеської та єврейської національних меншин, оскільки їх чисельність була в досліджуваній період найбільш значною.

Поняття «дитина національної меншини» важливе для нашого дослідження ще й тому, що процеси етнічної соціалізації і процеси загального соціального розвитку відбуваються, на думку вчених (Л. Виготський, Ж. Піаже) [64; 216], фактично паралельно. Так, Ж. Піаже проаналізував процес створення в дитинстві когнітивних моделей етнічного змісту, а саме:

- 1) В 6-7 років у дитини з національної меншини з'являються перші фрагментарні знання про те, що його сім'я має певну етнічну належність, відмінну від зовнішнього етнічного оточення;
- 2) У 8-9 років відбувається зміцнення тотожності себе та своєї етнічної групи на фоні життєдіяльності інших етнічних груп; при цьому формуються чіткі ознаки такої ідентифікації – етнічна належність батьків, рідна мова тощо;
- 3) В 10-11 років формується усвідомлення унікальності своєї етнічної культури, традицій, побуту [337, с.561-578.].

На формування особистості дитини з національної меншини сильно впливає рівень поліетнічності території проживання. Наукові дослідження (А.Шюц) свідчать, що діти з етнічних меншин дещо раніше починають розуміти свою відмінність та особливості свого етносу, ніж представники домінуючої етнічної групи, що проживають на тій само території [300, с. 61].

Таким чином, нами виокремлено провідні теоретичні підходи, які дозволяють осмислити проблему виховання дітей національних меншин в контексті різних галузей науки - соціокультурний, соціально-педагогічний, етнопедагогічний. Крім того, ми залучили до аналізу проблеми нашого дослідження окремі наукові теорії, які є значущими для висвітлення проблеми виховання дітей національних меншин в окремий історичний період на Волині, - історико-педагогічну регіоналістику, теорію повсякденності, теорію етносу.

Провідними категоріями, які відображають категоріально-понятійний апарат дослідження, стали «виховання», «процес виховання», «дитина національної меншини». Результатом категоріального аналізу стало визначення категорії «дитина з національної меншини» як об'єкта і суб'єкта виховання в середовищі національної меншини, завдяки якому формуються особистісні якості, відбувається етнічна соціалізація дитини та реалізуються завдання національного виховання в полікультурному і поліетнічному середовищі регіону чи країни.

1.2. Історіографія проблеми виховання у школах національних меншин на Волині у XIX – початку XX століття

Джерельна база досліджуваної проблеми, на нашу думку, може бути представлена як поєднання кількох груп джерел, критерієм поділу яких ми визначили належність до певної галузі знання. Зазначений критерій відображає міждисциплінарний характер дослідження. Таким чином, до джерельної бази ми віднесли:

- 1) наукові дослідження в галузі історії національних меншин та історії освіти, які мають, насамперед, методологічне значення;

- 2) дослідження історії Волині – її культури, етносу, конфесій в досліджуваний нами період;
- 3) дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин на Волині у ХІХ на початку ХХ століття;
- 4) роботи, що безпосередньо стосуються питань виховання дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття.

Перша група джерел представляє собою численні дослідження з історії національних меншин, а також розробки в галузі історії освіти, де фрагментарно чи й деталізовано подано окремі відомості про навчання і виховання дітей і молоді національних меншин – поляків, чехів, німців, євреїв. До цієї групи відносяться як джерела другої половини ХІХ – початку ХХ століття, так і більш пізні. Так, однією з перших праць, де висвітлюються питання навчання та виховання дітей з польських родин на Волині, стали «Волинські Афіни» М. Ролле [343]. Огляд навчально-виховного процесу у навчальних закладах Правобережжя подають у своїх публікаціях О. Левицький (1906) [162], М. Петров (1888) [60], М. Барсов (1863) [203], І. Левицький (1906) [161], І. Кулжинський (б.р.в.) [150]. Аналіз діяльності польських навчальних закладів першої половини ХІХ століття подає в своєму дослідженні А. Осінський [336]. Значущий для нашого дослідження історичний матеріал щодо діяльності чеських шкіл в Україні представляє у своїй науковій роботі «Історія чеського переселення на Русь» (1914) В. Оліч (чесь.) [334].

Важливе значення мають опублікована в 20-х рр. ХХ століття робота З. Ціхоцької стосовно історії чеських поселень на Волині «Чеські колонії на Волині» (поль.) [315], а також німецьких колоній у волинському краї – «Життєдіяльність німців на Волині» (поль.) та «Німецькі і чеські колонії на Волині» (поль.) [316; 317]. У післяжовтневий період поступово стали публікуватися спогади колишніх емігрантів – насамперед, чехів та німців,

які виїхали за межі Радянської України, – Ю. Вачуліка «Історія волинських чехів» (чесь.) [348], та Я. Ауерхана «Чеські колонії на Волині, в Криму та на Кавказі» (чесь.) [307]. Широкий статистичний матеріал з історії єврейської національної меншини подає монографія М. Шестопада «Євреї на Україні (Історична довідка)» [297]. В цей час в різних країнах Європи було опубліковано наукові розробки щодо змісту та особливостей навчання і виховання в Південно-Західному краї – В. Вельхорського «Записки і спогади з овруцької землі на Волині» (Лондон, 1963) [349], Ю. Олехновича «Польська патріотична думка в українських землях у 1835-1863 рр.» (Лондон, 1963) [333], З. Подгурського «Польська спільнота на Волині в світлі політичних подій у Росії» (Лондон, 1980) [339]. Певні відомості щодо розвитку освіти в різних регіонах України, в тому числі й навчальних закладів для «іногородців» представлено в монографіях та посібниках з історії педагогіки радянського періоду: «Нариси з історії початкової освіти в Росії» (За ред. М. Константинова, В. Струминського, 1953) [137], «З історії освіти в дореволюційній Росії» Г. Жураковського (М., 1978) [103], «Нариси історії середньої школи в Росії. Друга половина XIX ст.» Ш. Ганеліна (Л-М, 1950) [67].

Непересічне значення для історіографії досліджуваної нами проблеми мають історичні й історико-педагогічні дослідження (вітчизняні та зарубіжні) останніх десятиліть: французького ученого Д. Бовуа «Польське шкільництво на литовсько-руських землях 1803-1832» (Рим-Люблін, 1991) [310], його ж «Поляки на Україні 1831-1863. Шляхта польська на Волині, Поділлі і Київщині» (Париж, 1987) [308], С. Сірополка «Історія освіти в Україні» (К., 2001) [256], «Нариси з історії українського шкільництва» (За ред. О. В. Сухомлинської, 1996) [184], а також сучасні дисертаційні дослідження: Н. Громакової «Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 — 1830-х рр.» [74], В. Павлюка «Вплив

шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.» [208].

У цій групі займають певне місце збірники нормативно-правових актів, розпоряджень по Міністерству народної освіти XIX – початку XX століття, а також роботи в галузі *політики та нормативного урегулювання* життєдіяльності національних меншин в Україні – наприклад, В. Купмана [155]. Нормативне регулювання освітніх і виховних процесів в середовищі національних меншин висвітлювалося нами з урахуванням численних нормативних актів, вивчених у процесі дослідження, насамперед, «Статуту про іноземні колонії» (1857 р.), які вміщувалися у вивчених нами під час теоретичного аналізу збірниках: «Настільна книга з народної освіти» (Укл. Г. Фальборк, Б. Чарнолуський) [185], «Повне зібрання законів Російської імперії» [220] та ін.

Серед проаналізованих нами праць велике значення належить роботам, присвяченим *історії національних спільнот* та їх культурно-освітній ситуації в Україні та Російській імперії загалом. До них відносяться дослідження О. Домашек, де розкривається історія чеських поселень в Україні [91]; І. Агасієва, який досліджує становлення та розвиток німецьких колоній Волині [2], а також значна кількість вітчизняних дисертаційних досліджень останнього десятиліття з означеної проблеми: В. Надольської «Національні меншини на Волині (середина XIX — початок XX ст.)» [180], М. Бармака «Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 — 1914)» [13], О. Буравського «Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток» [31], Н. Сейко «Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині (1905-1939pp.)» [253], О. Суліменка «Німці Волині (кінець XVIII – початок XX століття)» [271], С. Очеретянко «Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті pp. XX ст.)» [205],

Т. Джаман «Розвиток народної освіти на Волині (XVIII — XIX ст.)» [85], Л. Єршової «Жіноча освіта на Волині» [100] та ін.

Велике значення для дослідження мав аналіз *календарів, пам'ятних книжок Волинської губернії* за різні роки досліджуваного періоду – «Обзор Волинской губернии» (1868-1913 pp.), «Пам'ятна книжка Волинської губернії» (1870-1914 pp.) та ін., а також інші *історико-статистичні джерела* дореволюційного періоду: «Військово-статистичний огляд Волинської губернії» А. Забеліна (1887) [104], «Антропологічні етюди по Волині» П. Тутковського (1915) [276] та ін.

Деякі кількісні показники по населенню національних меншин можна було віднайти у *загальностатистичних збірниках* Російської імперії – «Економічний стан міських поселень Європейської Росії» (1863) [304], «Перший загальний перепис населення Російської імперії» (1904) [213], «Загальне зведення по імперії результатів розробки відомостей Першого загального перепису населення, що відбувся 28 січня 1897 року» (1905) [197], «Фабрична і заводська промисловість в районі Південно-Західної залізниці» (1895) [280] та ін.

До першої групи джерел ми віднесли також наукові розробки *радянського періоду*, де подано широкий статистичний матеріал з історії волинського краю «Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки» А. Рашина (1956) [234], «Городское гражданство дореволюционной России» та «Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века» П. Риндзюньського (1958 та 1983 відповідно) [246; 247] та ін.

Значна частина проаналізованих нами наукових праць стосується **другої групи**, яка надає можливість аналізу історичного фону проблеми дослідження. Це роботи, де з'ясовуються історичні *передумови розселення національних меншин* в різних регіонах України та *особливості їх існування* в певних соціально-політичних та соціокультурних умовах, що склалися в

Російській імперії XIX – початку XX ст. Загальні відомості про етнічні громади Правобережжя у контексті їх громадської ініціативи подає у своїх роботах Н. Сейко [252]; особливості духовного життя чехів проаналізовані у дослідженні Г. Шпиталенко [299]; специфіка розвитку освітніх закладів євреїв представлена в дослідженні Н. Рудницької [244]. О. Безносова розглядає особливості влаштування в Російській імперії менонітської церкви та її роль у житті німецьких колоністів [15]. Окремі аспекти функціонування німецької громади в Україні в своїх дисертаціях вивчали К. Лях, М. Белікова, Т. Захарченко, О. Козій, Ж. Ковба [17; 106; 131; 132; 168], а також І. Кулинич та М. Кривець [151].

М. П. Костюк вивчає історію становлення німецьких колоній на Волині [142]; науковець відзначає особливості адаптації німецької меншини в полікультурному середовищі Волині у XIX – на початку XX століття і формулює висновок про ізоляціонізм як основну форму адаптації німецьких колоністів. Головні чинники розселення волинських німців у першій половині XIX століття вивчає Л. Потапчик [222, с. 128-131.], яка визначила основні соціально-економічні підвалини життєдіяльності німецької спільноти у волинському краї. Комплексний аналіз культурно-освітнього простору німецької спільноти в Україні подає у своїх публікаціях В. Васильчук [36, с. 54.]. Різноманітні аспекти життєдіяльності єврейської громади Правобережжя аналізує в своєму дослідженні І. Винокур [46, с. 55—58.], чеської громади – Ї. Гофман, О. Воловик та Н. Рішан [59; 73]. Культурно-освітні проблеми польської національної меншини в післяжовтневий період висвітлює в своєму дослідженні Т. Єременко [99]. Змістові характеристики навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї (перша половина XIX століття) представляє у своїй монографії С. Коляденко [134].

Цінний історичний матеріал щодо життєдіяльності німецьких колоністів на Волині та їх освітньо-виховних традицій подає у своєму

дисертаційному дослідженні О. Суліменко [271]. Узагальнюючу характеристику колонізації Волині та утворення великих етнонаціональних меншин з компактним проживанням висвітлює у своєму дослідженні О. Шмид [298]. Не зовсім, проте, можемо погодитися з усіма висновками О. Шмида щодо причин колонізації Волині: по-перше, тому що автор зараховує до колоністів не лише німців і чехів, але й поляків, яких лише умовно можна назвати колоністами у волинському краї; по-друге, тому, що не вважаємо зазначену автором причину «погіршення становища селян у Царстві Польському» як основний чинник масових переселень [298, с.6] історично об'єктивною, оскільки вона може характеризувати лише передумови переселення селян з Чехії та Прусії. Цікавий фактологічний матеріал щодо побуту, культури та виховання в німецьких колоніях Правобережжя подано в збірнику наукових праць «Батьківщина Волинь» (Укл. Н. Арндт, Г. Мокрицький, 1998) [238].

Значна частина проаналізованих нами наукових праць стосується історії євреїв України та Волині зокрема. До таких праць можна віднести наукові розвідки О. Наймана, Я. Хонігсмана [183], М. Поліщука [219], О. Іващенко та Ю. Поліщука [114], К. Демчишин [82] та ін.

До **третьої групи** джерел ми віднесли дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. У цій групі налічується не так багато публікацій різного часу написання; це можна пояснити тим, що міждисциплінарні дослідження в галузі історії Волині стали з'являтися відносно недавно. У цій групі звертають на себе увагу роботи *сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників*: Б. Гудя «Багатокультурність Речі Посполитої : українська точка зору», який зосередив свою увагу на етносоціальних та етнокультурних характеристиках життєдіяльності польської спільноти в Україні [324]; Н. Рудницької «Становлення і розвиток системи освіти

євреїв на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття» [244]; Т. Захарченко «Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я» [106] та ін. *Окремі аспекти* навчання та виховання дітей національних меншин висвітлено в дисертаційному дослідженні І. Паньківа (специфіка соціокультурного розвитку польської, німецької та вірменської етнонаціональних меншин ХІХ – 30-х рр. ХХ століття) [212].

В процесі роботи над дослідженням були проаналізовані також *публікації кінця ХІХ – початку ХХ століття*, насамперед, І. Дмитренко «Грамотність в німецьких колоніях» (1888) [88], А. Клауса «Духовенство і школи в наших колоніях» (1862) [129], Г. Туміма та В. Зеленка «Інородчеська школа» [110], С. Левітіна «До питання про інородчеські школи і національне самовизначення» [159], Н. Малиновського «Законодавство про інородчеські школи» [173], І. Сбітнева «Записки Івана Матвійовича Сбітнева. З часів заснування на Волині і Поділлі, пісня повстання 1831 року, взамін польських російських шкіл» (1887) [249] та ін. Серед робіт означеного періоду особливе місце займають спогади та історичні розвідки німецьких та польських учених, наприклад, А. Егрта, А. Клауса, Ю. Хальштенманна та ін. [129; 320; 323].

Проблеми виховання дітей у польській, німецькій, єврейській та чеській громадах становлять об'єкт дослідження у **четвертій групі** проаналізованих нами джерел. Зазначимо, що певною мірою освітньо-виховний процес як об'єкт дослідження присутній у загальноісторичних дослідженнях, названих вище. Праць, окремо присвячених освітнім процесам в середовищі національних меншин у різних регіонах України, зокрема, й на Волині значно менше.

Четверта група джерел є не досить численною, що свідчить про недостатню вивченість досліджуваної нами проблеми. До цієї групи ми віднесли наукові праці М. Ніколаюка про освіту і виховання у волинських німців [188]; дослідник зазначає, що загалом історія волинських німців

представлена в наукових розробках досить повно, проте питань виховання дітей у німецькій громаді, а тим більше поза межами навчальних закладів науковці торкаються лише побіжно.

Деякі відомості про виховання дітей з національних меншин можна знайти в збірнику статей під загальною назвою «Інородчеська школа» за редакцією Г. Туміма та В. Зеленко; щоправда, виокремити серед поданих публікацій ті, що стосуються саме виховання дітей у спільнотах волинських національних меншин, вкрай складно [110]. Численні наукові праці, де висвітлено проблеми навчання й виховання дітей національних меншин, стосуються більш пізнього хронологічного періоду – 20-30-х рр. XX століття, коли на Волині реалізувалася політика *коренізації*; до таких робіт відносяться дослідження В. Панасюка [211], І. Іваненка та В. Чирка [113], І. Дашкевича [318], М. Іванова [325], К. Кавецької [326] та ін.

Деякі з проаналізованих нами досліджень, які ми також віднесли до *четвертої групи*, стосуються *історії освіти й виховання в країнах походження національних меншин* Волині – Польщі, Чехії, Німеччини. Значення означених праць для теоретичного аналізу проблеми полягає у тому, що кожна з національних меншин принесла з собою на Волинь усталені традиції виховання дітей, які склалися в їх країнах протягом багатьох століть. Заслуговує на увагу з цієї групи джерел дисертаційне дослідження М. Желуденко «Цінності освіти й виховання у педагогічних системах Німеччини та України» [102], до якого дослідниця залучила значний історико-педагогічний матеріал; О. Войналович «Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917-1938 рр.)» [55], О. Бистрицької «Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.» [19], С. Очеретянко «Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті рр. XX ст.)» [205] та ін. Так, М. Желуденко, аналізуючи систему освіти в Німеччині, дійшла висновку, що «у кінці XIX – на початку XX століття Німеччина була однією

з тих європейських держав, у якій значна увага приділялася рівневі та якості освіти підростаючого покоління, а педагогічна наука постійно збагачувалася новими досягненнями» [102, с.56]. Зрозуміло, що німецькі колоністи не могли скористатися досягненнями педагогічної науки Німеччини, але в проаналізованих авторкою наукових теоріях Й. Ф. Гербарта, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Дістервега міститься значний етнопедагогічний смисл, який передавався з покоління в покоління, і знайшов своє відображення у вихованні дітей в родині національних меншин. На традиції стилю виховання у німецьких родин звертає увагу у своєму дослідженні філософії освіти Німеччини М. Клим, зазначаючи, що у німецькій педагогіці початку ХХ століття превалював авторитаризм, теоретично обґрунтований Й. Гербартом [130]. Філософія Просвітництва як підґрунтя виховного процесу у німецькій родині висвітлена у дослідженні Г. Чиркової [295].

Велике значення для вивчення проблеми нашого дослідження має *мемуаристична література*. У процесі дослідження нами проаналізовано мемуари Г. Олізара, А. Осінського, Т. Бобровського [311; 335; 336], Л. Лісецького [329] та ін. Як справедливо зазначає А. Щюц, мемуари й щоденники можна віднести до текстів мікроісторії, оскільки автор мемуарів і щоденників живе в теперішньому і з ним себе ототожнює [303].

Набагато менше наукових розвідок безпосередньо стосуються проблеми нашого дослідження – *виховання дітей національних меншин*. Ми пов'язуємо низький рівень вивченості цього аспекту проблеми з тим, що в архівних матеріалах, як правило, зосереджено відомості про навчання як інституційну сферу життєдіяльності національних меншин; натомість сфера виховання залишалася традиційно справою приватною, сімейною, перебувала в етнопедагогічному просторі. Тому джерелами для вивчення нашої проблеми стали, крім історичних розвідок, спогади колишніх волинських колоністів та представників польської меншини, які населяли

Волинь, а також зразки дитячого фольклору, дослідження в галузі етнопедагогіки німців, євреїв, чехів, поляків.

Окрему групу джерел, використаних нами у дослідженні, становлять *архівні матеріали*. Не вводячи їх у загальну класифікацію джерельної бази, ми дійшли висновку, що в архівних матеріалах досить добре представлена система *освіти* національних меншин (і вже досить добре опрацьованих у дисертаційних дослідженнях останніх десятиліть); натомість стосовно *виховання* дітей національних меншин архівних матеріалів майже не було виявлено. Тому архівні матеріали були використані нами як додаткові джерела, які вирішального значення для формулювання висновків не мали. Серед архівних джерел звертає на себе увагу, насамперед, фонд 707 – Управління попечителя Київського учбового округу, в якому містяться статuti багатьох товариств громадсько-просвітницького характеру національних меншин Волині; листування щодо діяльності навчальних закладів іногородців. Нормативно-правові засади діяльності системи освіти національних меншин представлені у фонді 442 – канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Це інструкції, розпорядження, циркуляри, звіти, що стосувалися означеної діяльності. Використано також матеріали Житомирського обласного державного архіву (далі – ДАЖО) – фф. 70, 71 та 266. Так, ф. 70 ДАЖО вміщує документи канцелярії Волинського губернатора, ф.ф. 71 та 266 – матеріали діяльності дирекції народних училищ Волинської губернії.

Таким чином, ми класифікували проаналізовану нами наукову літературу та історичні матеріали у вигляді чотирьох груп наукових джерел та окремої групи архівних матеріалів. До першої групи було віднесено наукові дослідження в галузі історії національних меншин та історії освіти, які мають, насамперед, методологічне значення; до другої – дослідження історії Волині, її культури, етносу, конфесій в досліджуваній нами період; до третьої групи увійшли дослідження окремих соціальних,

культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття; четверту групу склали роботи, що безпосередньо стосуються питань виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. Аналіз наукової літератури та історичних джерел дав можливість сформулювати висновок, що найменш численною є саме четверта група наукових досліджень, що посилює актуальність обраної нами проблеми. З'ясовано, що у вивчених історичних розвідках дослідники концентрували свою увагу, передусім, на проблемі навчання дітей національних меншин, оскільки вона набагато краще представлена в історичних джерелах, включно з архівними матеріалами; тому для вивчення проблеми виховання дітей національних меншин було звернуто увагу на мемуарну літературу, а також дослідження в галузі етнопедагогіки різних національних меншин в Україні.

1.3. Провідні передумови та чинники, що визначали виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття

Аналізуючи головні передумови виховання дітей національних меншин на Волині, ми виходимо з того, що ці передумови мають свою специфіку, оскільки питання стосується не просто запровадження традицій виховання в межах тієї чи іншої спільноти: метою нашого дослідження передбачений порівняльний аналіз виховних форм, методів і засобів, що значно ускладнює виконання дослідницьких завдань. Тому початковий етап з'ясування передумов полягає у тому, щоб виявити історичні обставини, в яких відбувалося становлення виховних традицій обраних нами для дослідження національних меншин. Адже на зазначений процес становлення впливав історичний час співжиття етносів на території Волині, їх асиміляційний потенціал, компактний чи дисперсний спосіб існування у

волинському регіоні. М. Грушевський писав, що «різні частини великої української землі в своїм історичнім житті йшли різними дорогами, під впливами різних чужих народів, культур, правительствених систем, відмінних економічних і суспільно-політичних обставин» [75, с.378.]. Безперечно, не можна знімати з рахунку і сукупність передумов, які традиційно аналізують в історико-педагогічних дослідженнях – соціально-економічні, соціально-політичні та соціокультурні.

Виходячи із зазначеного вище, ми виділили такі **провідні передумови**, які визначили сутність та зміст виховання дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття: *історичні, територіально-демографічні, соціально-політичні, етнокультурні*. Розглянемо зазначені передумови, не спираючись на якусь їх певну ієрархію, оскільки вважаємо їх рівнозначними й однаково важливими в контексті проблеми нашого дослідження.

Історичні передумови розглядаються нами як такі, завдяки яким відбулося розселення кількох найбільших національних меншин на території Волині. Так, *німецька національна меншина* стала розселятися по території Волині, починаючи з Корця, наприкінці ХVІІІ століття. Переселенці з'явилися на Волині як майстри фаянсової фабрики; а в першій половині ХІХ століття поблизу м. Луцька з'явилося поселення німецьких ткачів, які виїхали з м. Лодзі (тепер – центр воєводства Республіки Польща) [222]. М. Костюк пише, що в процесі заселення німцями Волині спостерігається три міграційні потоки:

- 1) міграція першої третини ХІХ століття, ознакою якої стала нечисленність колоністів і низькі темпи зселення;
- 2) друге тридцятиліття ХІХ століття, яке характеризується значно більшими темпами переселення (за 1830-1860 рр. на Волинь переселилися 11 424 німецькі колоністи);

3) 60-90-ті рр. XIX століття – масове переселення німців-колоністів на Волинь [140, с.31-32.].

М. Лазарович пов'язує високі темпи розселення німців по Волині з польськими повстаннями – січневим і листопадним, – оскільки німецька громада переважно підтримала російський престол, то зазнала переслідувань з боку поляків і вимушено змінила місце проживання [157, с.82]. Проте ми припускаємо, що головною причиною появи німецьких поселень на Волині була соціально-економічна, адже розвиток промисловості потребував кваліфікованих працівників, яких на території польських «Кресів» постійно не вистачало. Дослідники дійшли висновку, що розселення німецьких колоністів на Волині відбувалося у вигляді «першої» хвилі (тобто переселенці виїжджали до Волині з території Німеччини чи Австрії), або ж «другої» (це були діти, переважно сини тих німецьких колоністів, які осіли в Речі Посполитій; однак якщо юнаки не могли претендувати на частку від спадщини після смерті батька, то мали шукати собі землі й господарства деінде) [145, с. 417–419.]. За даними перепису населення Російської імперії 1897 року на Волині мешкала велика німецька громада: 66 тис. осіб у Житомирському повіті, 53 тис. – у Новоград-Волинському, 43 тис. – у Луцькому, 22 тис. – у Володимир-Волинському, і 10 тис. осіб – у Дубенському повіті [228, с.1770].

Німецькі колоністи Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст. були переважно селянами; вони обробляли землю, вирощували домашню худобу і досягали при цьому високої ефективності сільськогосподарського виробництва. В таких господарських умовах відбувалося виховання і становлення особистості дітей німецької етнонаціональної меншини.

Крім сільського господарства, німецькі і чеські колоністи на Волині тримали постійну монополію на виробництво борошна, оскільки заводили власні млини і постачали свою продукцію на всю Волинську губернію. Л. Потапчик пише, що у власності волинських німців-колоністів у першій

половині XIX століття знаходилося 63 млини і вітряки [222, с.128]. Німці-колоністи працювали також ковалями, теслярами, шевцями, столярами. Волинські міста також мали німецькі ковбасні, де працювали як колоністи, так і місцеве населення; вони володіли також лісопилками [280].

Щодо *польської національної меншини*, то вона з'явилася на Волині досить давно – ще за княжих часів, а переважно сформувалася після Люблінської та Берестейської уній (кінець XVI ст.) [105].

З приводу розселення поляків на території України і на Волині зокрема існують різноманітні припущення й наукові розвідки; так, О. Буравський окреслює розселення поляків на Правобережжі як «тиху експансію» [31, с.11]; Н. Сейко вважає, що зростання польської присутності на Волині та інших західних губерніях пов'язане з зародженням магнатерії на фоні трансформації соціально-економічних відносин на Правобережжі [253, с.21]; В. Палієнко формулює висновок про переважно політичні чинники розселення поляків на Правобережжі (перехід цієї території під владу Речі Посполитої у XV – першій половині XVI століття) [210, с. 67-68]. Попри розбіжності в історичних тлумаченнях означеного процесу його результатом стала значна кількість польської громади на Волині, яка характеризує польську етнонаціональну меншину Волині у XIX столітті як найбільшу за чисельністю, а також окреслення волинської польської громади як однієї з найпотужніших не лише на Правобережжі, а й у цілій Україні.

Специфіка польської присутності на Волині порівняно з іншими регіонами України полягала в тому, що крім суто кількісних показників (М. Лазарович називає у середині XIX століття – близько 500 тис. представників цієї етнонаціональної меншини) [157, с. 81], представники польської громади складали соціальну еліту правобережних губерній Російської імперії. Так, польські землевласники володіли близько 90% земельних угідь Правобережжя та мали 1,2 млн. кріпаків [269, с.244].

Заселення території Російської імперії *євреями*, як правило, пов'язують з часами царювання Катерини II (Ш. Еттінгер, М. Кулішер, Р. Пайпс та ін.) [305; 152; 338]. Євреї Волині як національна спільнота зосередилися в цьому регіоні з причини обмеження російською владою «смуги осілості». О. Шмид пише, що «німці, чехи і поляки були відомі своєю працьовитістю і прогресивними методами господарювання, то освоєння ними незаселених земель мало справити благотворний вплив на розвиток землеробства й промисловості. Щодо євреїв, то їхня поява на території Волині зумовлювалася входженням регіону до смуги єврейської осілості» [298].

Смуга осілості змінювала вимоги до місць проживання євреїв, змушуючи їхні громади виявляти максимально можливі зусилля до збереження своєї етнокультурної ідентичності. Протягом XIX ст. до цієї смуги увійшли, крім трьох західних губерній Київського учбового округу, ще й Чернігівська, Полтавська та Харківська [114]. Згідно з переписом населення 1897 р. в Російській імперії проживав 5 189 401 іудей; з них близько 94 % – у смузі осілості. В 15 губерніях, які належали до смуги осілості відсоток єврейського населення становив 10,79%. [70]. Єврейська громада перебувала у ситуації постійних соціально-політичних утисків з боку влади; єврейські діти не могли вступати до гімназій та вищих навчальних закладів (хіба що після ви хрещення на православних). Деяке поліпшення становища місцевих єврейських громад можна віднести до середини XIX ст.; на цей час і припадає відкриття великої кількості національних єврейських та казенних російських навчальних закладів для єврейської громади Волині.

Освітні права євреїв Російської імперії регулювалися „Положенням для євреїв” 1804 р. та „Положенням про євреїв” 1835 р. Першим законодавчим актом гарантувалася недоторканність всіх навчальних закладів для євреїв та їх право вчитися в російських гімназіях та училищах смуги осілості, другим – право вчитися в усіх навчальних закладах імперії.

У 1840 р. за указом Миколи I було створено комітет, який мав займатися питанням організації державних шкіл для євреїв по всій території Російської імперії. Головною метою цих шкіл було навернення дітей євреїв до християнської віри і російської ментальності [287].

У 1842 р. царським указом було створено „Комісію для освіти євреїв у Росії”, яка мала на меті відвернути єврейських школярів від навчання у своїх школах, фінансованих за рахунок громади.

Загальний висновок з історичних передумов, які визначали специфіку виховання дітей етнонаціональних меншин у ХІХ – на початку ХХ століття, формулює А. Кіссе, який пише, що на початку ХХ століття територію України населяли близько двадцяти етнічних меншин, розселених переважно компактно; першою за чисельністю в Україні стала російська етнонаціональна меншина (на відміну від Правобережжя), другою – єврейська, а поляки – третьою [127, с.106]. Зазначимо, що ми не розглядаємо у своєму дослідженні російську спільноту як національну меншину, оскільки вона стала формуватися на Волині з другої половини ХІХ століття, на відміну від східних губерній України.

Для аналізу виховного процесу у середовищі національних меншин Волині важливо розуміти кількісні показники, динаміку зростання чи спадання національного впливу на території Волині, тобто проаналізувати **територіально-демографічні передумови** досліджуваної нами проблеми. Таким чином можна дати відповідь на питання – чому саме поляки, чехи, німці та євреї обрані для дослідження виховання дітей, а також як складалося взаємозапозичення виховних традицій у полікультурному середовищі волинського краю?

Територіально-демографічні передумови передбачають виявлення специфіки волинського регіону в його поліетнічній структурі та специфіці історичного культурного розвитку. Волинь, як свідчать словниково-довідникові видання, – це історична область, історично-географічний

регіон у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу, між Поділлям на півдні і Поліссям на півночі. Нині Волинь (Велика Волинь) охоплює Рівненську та Волинську області, західну частину Житомирської, а також північні частини Хмельницької і Тернопільської областей. Історики вважають найдавнішою частиною Волині територію поблизу Володимира-Волинського, де було засноване місто Волинь (Велинь) [14]. Остаточне формування волинської землі відносять до XIII століття. Західна частина Волині вже з XIV століття знаходилася під владою польських феодалів. Тому питання про міграцію на територію Волині польської етнічної меншини варто розглядати у контексті довгої історичної епохи, результатом якої стало формування польської громади краю як рівноправної частки його населення загалом. Щодо інших національних меншин, то вони поступово заселяли територію волинської землі, найпізніше – німці і чехи.

Після третього поділу Польщі у 1793 році Волинь відійшла до Російської імперії, спочатку стала Ізяславським намісництвом, згодом – Волинським намісництвом, а в 1797 році губернським містом став Житомир [66]. У XIX столітті Волинська губернія займала особливе місце серед російських губерній, оскільки була найбільшою за розмірами (63 126 квадр. верст), але найменшою за чисельністю населення, що впливало на патріархальність побуту й консервативний характер життєдіяльності волинян загалом [302]. М. Грушевський називав цей край «головним гніздом княжих магнатських родів», оскільки значні землеволодіння належали польським магнатам, які провадили досить аристократичний спосіб життя [75, с.32].

У зв'язку з певною ієрархією міст і містечок Волині та їх впливом на склад і рівень поліетнічності вважаємо доцільним, вслід за Л. Нагорною, застосувати поняття центру як категорії історичної регіоналістики. Дослідниця цілком справедливо зазначає, що «роль міст визначається не

стільки їхнім розташуванням, скільки здатністю виконувати щодо своєї периферії певні функції» [178, с.70]. Важливими вважаємо також наукові висновки норвезького дослідника С. Роккана, який виділяв три типи центрів – адміністративні, економічні й культурні, і відповідно до цього – три типи системної організації і типи соціальних еліт регіону [240, с.47-48.]. Згідно з цією теорією, Житомир став спочатку виключно адміністративним, а згодом – ще й культурним центром Волині; натомість сама Волинь постійно була периферією відносно імперських центрів.

На початку XIX століття на території Волині налічувалося 12 міст і 141 містечко. У другій половині XIX – на початку XX століття стала зростати кількість міського населення волинського краю – з 6,9 до 8,9%; проте порівняно з середніми показниками по імперії волинський край продовжував залишатися переважно сільським (по всій країні частка міського населення становив 15,3%) [225]. Важливим вважаємо висновок історика О. Прищепи стосовно того, що кількість населення Волинської губернії зростала в другій половині XIX століття значними темпами, причому переважно за рахунок міграційних процесів [225, с.167]. Динаміка населення Волинської губернії загалом та і містах зокрема подана у Додатку А.

Політика царського уряду в XIX столітті була спрямована на залучення кваліфікованої робочої сили до своїх регіонів, насамперед, сільськогосподарських [93].

Волинь стала регіоном, який активно заселявся в середині XIX ст. *німцями* – менонітами, лютеранами і католиками. Порівняно з іншими правобережними губерніями на Волині мешкало вдесятеро більше німців-колоністів, аніж на Поділлі чи Київщині [298].

Волинський регіон є достатньо специфічним як на територіальні умови проживання представників національних меншин. Науковці, наприклад, відзначають обширність, складність для доступу, заболоченість територій

Волині як чинник ізолюваності німецьких колоній XIX століття. М. Костюк коментує такий факт з доповіді Рівненського повітового урядника, який випадково виявив у своєму повіті кілька німецьких колоністських шкіл, які не були зареєстровані і про які ніхто не знав [141, с.102].

Поляки стали розселятися по території Волині ще з князівських часів, в перша хвиля масового заселення пов'язується істориками з полонізацією Галицько-Волинської держави у XIV столітті [96, с.2215-2216.]. У XV столітті на Волині було засновано єпископства (у Володимирі-Волинському та Луцьку). Наприкінці XVIII століття на Правобережжі мешкало близько 350 тис. поляків, причому вони становили переважну більшість місцевих еліт – католицького духовенства, службовців, шляхтичів (міщан і чиншової шляхти – набагато менше) [349, с.219].

Чехи як етнонаціональна меншина на Волині стали поселятися, разом з німцями, за часів Катерини II, про що свідчать численні історичні розвідки (Я. Вачулік, З. Ненашева, А. Робек та ін.) [331; 342; 348]. П. Калета наголошує, що «найбільш численна переселенська хвиля була спрямована у Волинську губернію. На Волині, де в 1897 р. налічувалося 27 660 чехів, вони заснували свої сільські поселення і, використовуючи інтенсивні методи ведення господарства, значно підняли місцеве сільськогосподарське виробництво» [116, с. 126–131.].

Розвиток на Волині численної меншини *євреїв* пов'язується в історичних дослідженнях з введенням «смуги осілості», яка включала територію Волинської губернії. О. Іващенко та Ю. Поліщук відзначають, що смуга осілості фактично не являла собою смугу в буквальному розумінні цього слова, оскільки вміщувала перелік регіонів, в яких могли селитися представники єврейської національної меншини [114].

У дослідженнях історії Волині XIX століття наголошується на тому, що сталий міграційний потік поляків, євреїв, німців, чехів, росіян та інших

народів привів до появи етнокомпактних етнічних громад у волинському краї [23]. За даними перепису населення Російської імперії 1897 року, на території Волині мешкали 70,1 % українців (малоросів – за стилістикою матеріалів перепису), 13,2 % євреїв, 6,16 % поляків, 5,73% німців [179, с.180].

Дані перепису свідчать про позитивну мовну динаміку в середовищі німецької етнонаціональної меншини; так, В. Надольська зазначає, що німецьку мову вважали рідною: у 1854 році – 0,3% усього населення Волинської губернії, у 1889 році – 4,3%, а в 1897 році – вже 5,73% волинян [179, с.181], як це представлено на рис.1.1.

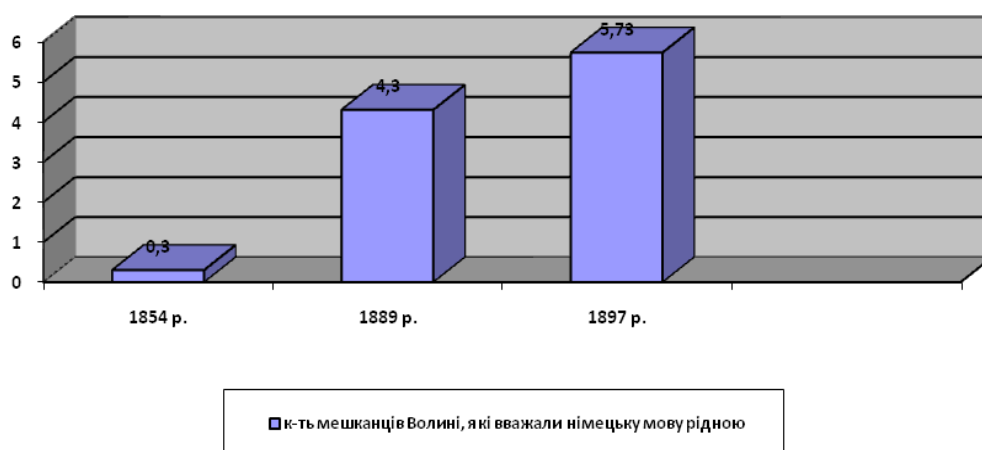

Рис.1.1. Динаміка зростання кількості мешканців Волині, які вважали німецьку мову рідною, у % від загальної кількості населення регіону

Цікаві статистичні дані щодо конфесійної структури населення Волині отримав у своєму дослідженні О. Суліменко, який вивчав історію німецьких поселень Волині у XIX – на початку XX століття. Так, дослідник зазначає, що на початок XX століття переважна більшість мешканців Волині були православними (причому значна кількість чеської етнічної

групи стала протягом століття також православною – 66, 22 % від загальної кількості чехів Волині); кількість православного населення по губернії загалом складала 70,5%. Римо-католицька група населення становила близько 10%, протестантська – 6,29% від загальної кількості населення регіону [270, с.159-161], як це подано на рис.1.2.

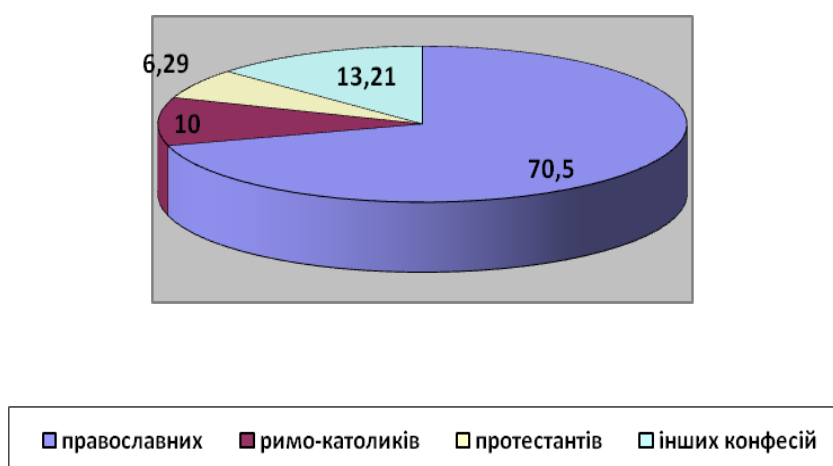

Рис.1.2. Конфесійна структура населення Волині наприкінці XIX століття, у%.

В етноконфесійній належності представників національних меншин спостерігалася повна відповідність «поляк-католик», «єврей-іудей», «чех-протестант» (лютеранська або ж менонітська церква), «росіянин-православний». Це підтверджується кількісними даними: серед католиків близько 98% були поляками, серед протестантів – 98,72% складали німці (лютерани, баптисти, штундисти, меноніти), серед іудеїв – близько 97% були євреями [253, с.159].

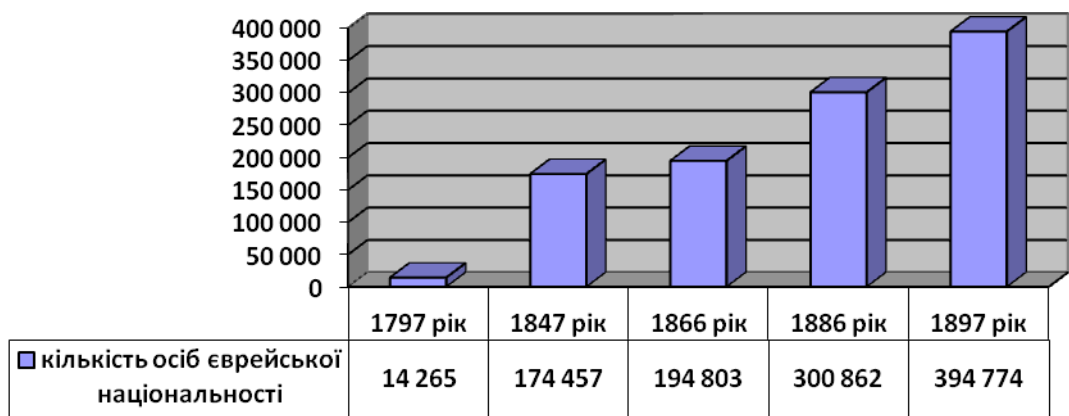
Найменш освіченими серед представників усіх конфесій Волині були православні (38,17%); найбільш освіченими – чехи (59,63%) і німці (37,8%). Близько 25,8% освічених на початку XX століття було серед польської

етнонаціональної меншини; зауважимо, що у першій третині XIX століття цей показник був значно вищим – близько 40% [253, с.113].

Щодо міського\сільського населення Волині, то представники національних меншин розподілилися в цьому відношенні по-різному; так, 98,73% німців мешкали у селах, що пояснюється специфікою їх розселення як землеробів у кінці XVIII – на початку XIX століття; близько 51% міського населення ідентифікували себе як іудеї [179, с.182].

М. Ніколаюк у своєму дослідженні зазначає, що наприкінці XIX століття на Волині мешкало близько 200 тисяч німецьких колоністів і діяло 837 німецьких шкіл, у яких учнями були майже 13 тисяч дітей [188]. Шкільництво нарівні з сім'єю здійснювало виховний вплив на дитину, забезпечувало їй етнічну соціалізацію, прищеплювало основи віри й національного характеру.

Внаслідок заснування смуги осілости для євреїв їх кількість на Волині до кінця XIX ст. також значно зростала – з 14 265 осіб у 1797 році до 394 774 осіб у 1897; маємо, отже, приріст єврейської національної меншини за 100 років у 25 разів [297, с.111]. Динаміка приросту єврейської національної меншини протягом XIX – початку XX століття подана на рис.1.3.

■ кількість осіб єврейської національності

Рис.1.3. Динаміка зростання чисельності єврейського населення на Волині у XIX – на початку XX століття [за: 94; 15; 213].

Демографічні характеристики *польської національної меншини* були зовсім іншими. О. Шмид зазначає, що після польського повстання 1831 року кількість поляків на Волині значно поменшала, оскільки «маєтки багатьох учасників повстання конфісковувалися, найактивніші поміщики були заслані в Сибір» [298]. Зазначимо, що автор, на нашу думку, припускається деякої помилки, зараховуючи поляків до колоністів XIX століття. Поляки – давня етнонаціональна меншина волинського краю, але вони мешкали поряд з українським (руським) населенням звіддавна і визначати їх станом на початок XIX ст. як мігрантів чи колоністів некоректно. Польська меншина активно співіснувала з місцевою спільнотою; значна частина українських родин сполонізувалися чи окатоличилися, поповнюючи тим самим польську спільноту, яка традиційно ототожнювалася в свідомості українців з католицькою громадою краю.

Чехи з'явилися на території Волині у середині XIX століття, де створили перше чеське поселення – Людгардівку – на території Дубенського повіту. Найбільше чехів поселилися в губернії у 1867-1890 рр.

Таким чином, особливості розселення національних спільнот на Волині та формування їх структури й внутрішньої ієрархії зумовили у перспективі особливості виховного процесу в їх середовищі та вплив на цей процес різноманітних інститутів та інституцій.

До **соціально-політичних передумов** ми відносимо наявну в XIX – на початку XX століття соціально-політичну ситуацію в Російській імперії загалом і в освітній галузі зокрема, а також нормативно-правове поле функціонування сфери освіти і діяльності «інородчеських» шкіл, де було сконцентровано навчально-виховний потенціал етнічних спільнот

волинського краю. Основою соціально-політичного регулювання освітніх процесів на всій території Російської імперії стала проголошена міністром народної освіти С. Уваровим теза про навчання і виховання особистості в імперії на засадах реалізації триєдиної формули «*православ'я, самодержавство, народність*».

Домінуючим соціально-політичним чинником, який детермінував розвиток освіти в державі, була *імперія* як політичний механізм і як соціальний інститут. Системні ознаки імперій підкреслює в своєму дослідженні С. Кульчицький:

- 1) сакральний характер влади імператора;
- 2) імперська експансія, спрямована на постійне прирощення території імперії;
- 3) поліетнічність населення при наявності домінуючого етносу;
- 4) централізоване управління;
- 5) державна релігія та державна мова [154, с.135-154.].

Як бачимо, означені системні ознаки імперії відображають специфіку волинського регіону в її складі – поліетнічний склад населення, соціокультурну домінанту російської мови і православ'я, привілеї російського чиновництва та ін. До імперських соціокультурних ознак ми відносимо також закріплене російськими істориками (насамперед, М. Карамзіним та С. Соловйовим) ототожнення історії Російської імперії та російської національної історії, що ставило російський етнос в позицію домінуючого. З метою підкреслення такого домінування було введено в науковий обіг термін «інородці», і відповідно «інородчеські школи», «інородчеське населення»; до означених народів належали досліджувані нами національні меншини – євреї, чехи, німці, поляки.

Серед соціально-політичних умов, які впливали на освітні й виховні процеси в середовищі національних меншин на Волині, важливим чинником виступали різного роду *політичні і військові конфлікти*, які

формували ставлення національних меншин одна до одної і спонукали до ментальнісних змін в етнічному середовищі. Так, *польські повстання* 1831 та 1863 рр. не були фактично підтримані ні німцями, ні чехами, які на той час населяли Волинь. Навіть українське селянство, як пише Б. Гудь, було почасти вороже налаштоване проти польської громади, що виступила проти імперського російського панування на Правобережжі [77]; вчений посилається при цьому на думку В. Антоновича, який закликав: «поляки-шляхтичі, котрі живуть у Південно-Руському краї, мають перед судом власної совісті лише дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони мешкають, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, на невинною працею й любов'ю в міру можливості компенсувати все зло, яке вони завдали народові» [10, с.207-208]. Так само впливали на загальний фон стосунків між національними меншинами *єврейські погроми* на Волині, які встановлювали нерозуміння і несприйняття на рівні як індивідуальному, так і цілих етнічних громад і були характерними для початку ХХ століття [43, с. 25-32.].

До соціально-політичних передумов становлення та розвитку виховання дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття можна віднести й **нормативне регулювання** поселення іноземців на території Волині та їх співіснування з місцевим населенням. Так, німці-колоністи розселялися на Правобережжі внаслідок дії «Маніфесту про права і пільги для переселенців» Катерини ІІ, яка закликала німців, голландців інших представників європейських країн до переселення на територію імперії. Згідно з цим документом німецькі колоністи отримували земельні наділи від 30 до 65 десятин, грошову допомогу від царського уряду в розмірі до 500 руб.; крім того, імперська влада гарантувала їм свободу віросповідання та право створення в колоніях органів місцевого самоврядування етнічного характеру. Німецькі та чеські переселенці звільнялися від податків на перші десять років перебування на території

імперії, а також отримували право влаштовувати свої ярмарки, що суттєво поживляло економічний розвиток кожної з етнічних громад [315, с.9]. У 1817 році було видано указ імператора «Про дозвіл поміщикам і власникам земель приймати й виписувати іноземних колоністів для поселення їх на своїх землях» [140, с. 27-45.]. З 1838 року при Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії було створено Канцелярію опікунства іноземними колоністами. Після скасування у 1861 році кріпацтва іноземцям було дозволено купувати землю у приватну власність, що привело до значного поживлення переселення німців і чехів на Правобережжя [188, с.257-259.].

О. Шмид пише, що заселення Волині німцями-колоністами визнавалося доцільним, оскільки вони могли протистояти полонізації і покатоличенню краю [298]. Частина німців-переселенців прибула до Волині внаслідок політичних утисків на батьківщині – це були меноніти, які за своїми переконаннями не могли служити у війську.

Імперська влада значною мірою сприяла розселенню по території Волині *чеської громади*. Російський уряд був зацікавлений у чехах як нових підданих, які б створили прошарок населення краю, котрий би певною мірою нівелював вплив польської громади на загальну соціокультурну ситуацію в губернії, з одного боку, і забезпечив новітні технології в землеробстві – з іншого. Один з російських волинських чиновників досліджуваного періоду, О. Воронін, писав у своїх звітах про чеських колоністів (1871), що «сила цього елемента має сприяти послабленню полонізму і католицизму в краї» [62, с.16].

Чехи протягом досліджуваного нами періоду характеризувалися, крім усього, як законослухняні мешканці краю, повністю віддані владі [23]. Проте в конфесійному відношенні ця громада була досить строкатою; крім того, релігійна належність чехів, особливо протестантів, почасти залежала від особистого авторитету пастора, тому вони могли переходити від конфесії до конфесії навіть у межах однієї родини [21, с.49]. Наприклад, як

зазначають дослідники Л. Блашкевич та Л. Кондратюк, ксьондз Острозького костьолу В. Клименський спонукав місцевих чехів до переходу в римо-католицьку релігію. У другій половині XIX століття чеська меншина стала більш виразно тяжіти до православ'я; історичні документи свідчать, що у 1867 році у православну віру перейшли близько 500 чехів волинського краю [21, с.50].

Щодо *єврейської спільноти* волинського краю, то її правовий статус в досліджуваний нами період був досить складним, оскільки після Маніфесту Катерини II (1692 р.) поселення на території імперії дозволялося всім іноземцям, окрім євреїв [338, с. 34]. Натомість після третього поділу Польщі (1795 р.) євреї дістали змогу зберігати всі свої права (хоча й досить обмежені), притаманні їм на території Польщі, проте виключно в «смузі осілости», яка була запроваджена 1794 року (у 1827 році – дещо розширена). За цим документом євреї позбавлялися також права мешкати в селах, що змушувало їх залишати насиджені місця й переїжджати до міст і містечок [136]. Нове «Положення про євреїв» вийшло за часів Олександра I під впливом заснованого ним Комітету в справах євреїв (Г. Державін, В. Кочубей, А. Чарториський, С. Потоцький, М. Сперанський) і дещо послабило адміністративно-правовий тиск на цю спільноту. В 1851 р. єврейська спільнота була поділена на п'ять розрядів – купці, землевласники, ремісники, осілі й неосілі міщани. Загалом протягом XIX століття було прийнято більш як 600 нормативних актів, які стосувалися єврейського населення Росії, що, зрозуміло, не сприяло стабільному розвитку цієї спільноти на Волині [93].

Важливе значення для аналізу передумов виховання дітей національних меншин Волині в XIX – на початку XX століття мають нормативні засади діяльності в регіоні католицької та лютеранської *церков*. Дослідниця історії церков в Російській імперії О. Ліценбергер пише, що католицька церква набула офіційного статусу в країні в 1832 році,

лютеранська – в 1857 році; проте ставлення до лютеран з боку імперських властей було переважно поблажливим, католиків – переважно негативним [164, с.21-28].

Законодавство про *освіту* та виховання дітей національних меншин окреслювалося в досліджуваний період як «законодавство про інородчеські школи», причому формально серед цих нормативно-правових засад не було обмежень для освіти і виховання дітей в національних спільнотах Російської імперії [172, с.119-157.]. Деякі обмеження офіційно існували лише стосовно єврейської національної меншини, і то побіжно: «немає і не було навіть окремих, більш чи менш загальних, постійних урядових розпоряджень, що закривають інородцям (за виключенням євреїв) доступ до спільної школи» [172, с.119]. Неоднозначним було ставлення влади до польської і німецької національної школи: «припускаючи існування школи з польською і німецькою мовами викладання з міркувань іншого порядку, а не з визнання доцільності викладання рідною мовою загалом, творці Статуту 1804 р. не встановили викладання рідною мовою ... для інших груп населення ... Польське повстання 1830 і 1831 року викликало ще більші обмеження польської школи» [172, с.121]. А 4 квітня 1831 року вийшло височайше повеління, щоб «докласти більших зусиль до якнайшвидшого виконання наявних приписів щодо поступового знищення духовних училищ при римо-католицьких монастирях і про викладання російською мовою в світських училищах, що їх замінять, маючи постійну мету – спрямування публічного виховання до зближення тамошніх мешканців з природними росіянами» [172, с.122].

Нормативно-правові засади функціонування російської імперської системи освіти і виховання справляли, безперечно, певний вплив на виховання дітей національних меншин; проте зауважимо, що цей вплив не завжди був вирішальним. Тим паче, що політична машина Російської імперії працювала повільно, непередбачувано й непослідовно. Тому

виконання певних розпоряджень міністерства народної освіти, циркулярів, інструкцій не завжди було обов'язковим; інша справа, коли йшлося про політичні рішення (як-от скасування Кременецького ліцею, ліквідація єврейського шкільництва) – у такому випадку система шкільництва трансформувалася у тому вигляді, який був потрібен імперській освітній владі. Однак є ще одна поправка: виховання як етнокультурний феномен у випадку національних меншин завжди знаходилося в дещо законсервованому стані, відокремленому від офіційної виховної доктрини як інститут, який зосереджувався переважно в сім'ї. Тому нормативно-правові рішення освітньої влади впливали на традиції виховання дітей національних меншин, на нашу думку, спорадично і фрагментарно, не зачіпаючи етнопедагогічних основ виховання.

Німецькі школи у досліджуваний період знаходилися під опікою лютеранської церкви і тому не підлягали міністерству народної освіти; лише в 60-ті рр. XIX ст. було поставлене питання про їх передачу під егіду МНО [291, с.136]. У 1857 р. було прийнято «Статут про колонії іноземців в імперії», де зазначалося: «Патери і пастори мають обов'язково взимку один раз відвідати всі віддалені колонії і провести в кожній не менш як місяць, як для утвердження колоністів в правилах віри, так і для викладання дітям початків християнського вчення» [278, с.65.]. Не зачіпав навчально-виховного процесу в школах національних меншин і Статут 1864 року. Міністерство народної освіти у 1868 році ініціювало височайший указ про вивчення російської мови у всіх школах національних меншин, що мав і безпосередній виховний вплив, оскільки сприяв насильній асиміляції дітей з національних меншин [312, с. 34]. При цьому Генеральна консисторія виступила проти відділення німецьких шкіл від церкви, аргументуючи це виховним впливом церкви на дітей, особливо стосовно релігійного й духовно-морального виховання. Представників лютеранської церкви не влаштовувало, насамперед, те, що введення російської мови навчання є

однобічним заходом, після чого держава отримає громадян, які добре говорять російською, проте позбавлені необхідних для життя в суспільстві чеснот [128, с.429-431].

М. Костюк, досліджуючи процес заселення Волині німецькими колоністами, дійшов висновку, що вони створили в XIX столітті наче державу в державі, оскільки мешкали на волинських землях з паспортами жителів привіслянських губерній, що виводило їх за межі адміністративно-територіального устрою імперії [141, с.101].

Культурний фон у середовищі німців-колоністів підтримувала й Німеччина; німецька влада «допомагала німцям залишатися німцями, або ж, якщо вони вже частково втратили свій національний характер, допомогти їм його вернути» [289].

Принципово іншою була ситуація з нормативно-правовим впливом на виховання дітей *польської* національної меншини, оскільки після 1793 року (останній поділ Польщі) поляки Волині офіційно не мали системи шкільництва, а після повстання 1831 року позбулися і неофіційних залишків власної системи освіти (Кременецький ліцей, школи при кляшторах та костьолах) [252].

Етнокультурні передумови виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період ґрунтуються на засадах соціокультурного підходу до проблеми нашого дослідження, розглянутого у п.1.1. Соціокультурний підхід до проблеми виховання дітей національних меншин дає можливість розглядати дві провідні моделі національної політики у їх історичній ретроспективі – асиміляцію та мультикультуралізм. Зрозуміло, що друга модель не могла бути характерною для поліетнічних держав XIX століття, тому домінувала асиміляційна модель національної політики, за якою національні меншини поступово розчинялися в середовищі корінної і більш кількісно потужної етнічної спільноти. Проте суперечність і навіть парадокс досліджуваного

нами хронологічного періоду і регіону полягає у тому, що кількісно переважаючою для всіх національних меншин Волині були українці, проте вони самі були поставлені в статусну позицію національної меншини внаслідок імперської асиміляційної політики Росії. Тому можна говорити про мовну та освітню асиміляцію польської, єврейської, чеської, німецької меншини у бік російської культурної моделі, яка представляла владну спільноту держави.

П. Сорокін у своїй видатній праці «Соціокультурна динаміка і еволюціонізм» (1996) відносить до соціокультурних процесів, характерних і для національних меншин, – взаємодію, ізоляцію і мобільність, контакт і дифузію, адаптацію і конфлікт, диференціацію, інтеграцію та ін. [259, с. 54]. У протіканні зазначених процесів виявляється специфіка кожної національної меншини в поліетнічному середовищі. Послідовники П. Сорокіна приділили увагу соціокультурним схемам діяльності, які лежать в основі всіх суспільно значущих процесів, в тому числі й виховання. Так, В. П. Фофанов (1994) зазначає, що «для іудеїв як народу, що займався тваринництвом, базовою схемою діяльності є відношення, яке й було відрефлексоване в іудаїзмі як відношення Бога-пастора і людей-овець» [284, с.38]

Глибинні етнокультурні процеси, які історично склали специфіку кожної з досліджуваних нами національних меншин Волині, вплинули на їх ментальність та її сприйняття з боку інших етносів у зазначеному регіоні. На специфіку етнокультурних процесів у волинському краї вказує у своєму дослідженні В. Надольська: «Впродовж десятиріч спільного проживання з українцями, колоністами, головним чином чехами, був накопичений позитивний досвід і в плані взаємодії у сфері духовного життя. Слов'янське походження чехів сприяло їх зацікавленому знайомству з місцевими традиціями. Чехи з повагою ставилися до культури, звичаїв своїх нових сусідів, відвідували місцеві православні церкви» [179, с.6]. Ці відомості

підтверджуються й архівними джерелами; так, один з російських чиновників писав у доповіді генерал-губернатору, що чеські колоністи «підтримують з місцевими селянами дружні відносини, ... заводять спільні школи» [90, арк. 3]. Натомість німецькі колоністи такою дружелюбністю не вирізнялися, спілкувалися переважно з єврейською громадою, і покладали великі надії на школу щодо збереження національних традицій та віри [191]. Беручи до уваги різноплановий характер етнокультурних контактів на Волині у досліджуваний період, погодимось, однак, з В. Надольською у тому, що «у своєму історичному розвитку Волинь на тривалий час перетворилася в зону контактів народів, що накладало на регіон відбиток своєрідності» [181, с.5].

Особливості етнокультурного статусу окремих етнонаціональних меншин визначалися ще й специфікою формування самої етнічної громади в тому чи іншому регіоні. Так, Б. Гудь пише, що польська громада Волині складалася не з одних лише поляків за походженням, а й з тих українців, які стали носіями католицької віри і латинської культури, не будучи етнічними поляками: «з кінця XVI століття більшість автохтонів, які становили основну масу регіональної еліти, починає ототожнювати себе з римо-католицькою релігією й латинською культурою, стаючи в майбутньому поляками «за вибором» [77, с. 91-92]. Л. Потапчик зазначає, що «психологія німецького колоніста така, що він не розумів свого існування без землі, і якщо не міг здобути господарства, необхідного для прожиття, осідав на невеликій ділянці землі і заробляв на життя найманою працею або ремеслом» [222, с.129].

До етнокультурних передумов виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період ми відносимо також *спосіб життя і виробництва*, характерний для тієї чи іншої меншини. Так, наприклад, для євреїв була характерною певна відірваність від землі і занять, пов'язаних з розвитком культури рільництва; натомість вони займалися ремісництвом,

торгівлею, шинкарством. Як свідчать дослідження І. Бородія, негативне ставлення євреїв до праці на землі передавалося у процесі виховання від покоління до покоління як релігійна заборона «обраного» народу [26]. Проте єврейська громада не цуралася брати і віддавати землю в оренду, насамперед, у поляків, які становили на той час основну масу землевласників Волині. Щодо інших національних меншин, то їх провідний спосіб діяльності якраз і полягав у праці на землі – в той чи інший спосіб. Так, німецька і чеська громада виникли на Волині внаслідок бажання отримати достатні земельні наділи і утримувати свої родини за допомогою рільництва. Польська ж спільнота фактично володіла необмеженими землями на території Волині і, на думку Б. Гудя, користувалася ними достатньо егоїстично, на засадах дармової праці українських селян [77, с.14]. Вага польської частки землеволодінь на Волині у ХІХ столітті підтверджується й архівними документами [195].

Порівняно з єврейською меншиною, *німецька* основним способом виробництва мала сільськогосподарське, що дозволило М. Костюку окреслити весь процес міграції німців на Волинь як сільськогосподарський [140, с. 27-45.]. Щодо *польської* національної меншини, то основу її способу життя складало землеволодіння й землеробство; однак відмінність від німецької спільноти полягала в тому, що поляки складали переважну частку місцевої еліти волинського краю, тоді як німці – вели досить замкнутий в соціальному відношенні спосіб життя і в житті краю фактично не брали участі [132, с.12-13]. О. Домашек пише, що міграція чехів на Волинь також була пов'язана з сільськогосподарським виробництвом як основою їх способу життя і звертає увагу на труднощі в адаптації, з цим пов'язані: «Процес адаптації чеських колоністів супроводжувався низкою труднощів, які ускладнили розвиток сільського господарства на першому етапі заселення. Однак наявність природного матеріалу в місцях поселень сприяла будівництву житла і господарських блоків... перші поселенці

забезпечили автаркію¹, створивши господарства капіталістичного типу» [91, с. 11].

Співіснування провідних національних меншин на Волині складалося протягом кількох століть і відображалося на всіх суспільних процесах, у тому числі й на вихованні дітей. Як писав Іван Монолатій, «Місцеві українці, поляки, жиди і німці нагромадили багаторічний досвід спільного мирного проживання, який ґрунтувався на історично складених звичаях і традиціях. З однієї сторони, між етнічними спільнотами існувала певна дистанція, зумовлена взаємними стереотипами, різномірністю політичних культур, конфесійної приналежності і мови. З іншого боку, між етнічними спільнотами відбувалася постійна взаємодія, яка базувалася на домінуванні тієї чи іншої групи у певних ділянках життєдіяльності, що зумовлювало необхідність підтримання стабільних міжетнічних відносин» [177].

До питання про етнокультурні передумови варто, на нашу думку, підходити з позицій *специфіки національного характеру* представників етнічних меншин, які розглядаються у нашому дослідженні. Зрозуміло, що окреслення національного характеру завжди передбачає певну частку суб'єктивності з боку наратора; однак існують певні параметри, без яких неможна обійтися, визначаючи специфіку національного характеру. М. Пірен визначає національний характер як сукупність рис, що склалися історично у представників певної нації, які визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб діяльності, що виявляється у ставленні до оточуючого світу, праці, своєї та інших спільнот [217]. Важливим вважаємо висновок науковців (М. Румянцева, М. Пірен) [217; 245] стосовно того, що

¹ Автаркія – це політика господарської обмеженості поселень іноземців на території держави, що ґрунтується на принципах самоуправління, самовизначення й самозабезпечення [145, с. 36].

національний характер може передаватися генетично, а може соціально-психологічним способом – звичаєвим чи традиційним.

А. Адамець, наприклад, пише про *польський* національний характер: «Незалежно від того, з якою суворою критикою польських недоліків ми б не мали справи, завжди присутнє переконання, що поляки за своєю суттю добрі, готові кожної хвилини отямитися і виправитися» [3]. Спираючись на класичні польські літературні джерела, вчений підводить нас до думки про значущість у польському національному характері окремих елементів, серед яких найважливіші – «піднесеність і пафос, католицький костел, театральні ефекти (чи швидше - ефект), мотив неминучої боротьби... і, зрештою, громадянський обов'язок, від якого не може звільнити навіть смерть». Важливим вважаємо також висновок М. Адамца стосовно того, що «кожен поляк з молоком матері засвоює знання про власну історію, якщо є навіть те знання діаметрально протилежне історичним фактам, то тим гірше для фактів» [3].

Національний характер *німців* вирізняють, насамперед, працьовитість, пунктуальність, раціональність, організованість. Важливими позиціями у вихованні дітей завжди були увага до зовнішнього вигляду, вимог дотримання зовнішніх канонів поведінки. Г. Гегель визначальними рисами національного характеру німців вважав глибину думки, поміркованість і витримку, які стають основою їх успіху в усіх починаннях [96, с.410-411]. І. Каганець, спираючись на праці Г.Юнга, німецький національний характер за його власною авторською типологією визначав як соціотип «логіко-сенсорний інтроверт» [115, с. 69].

Більшість німецьких колоністів Волині були вихідцями з Царства Польського, тому вони мали вже досвід співжиття з домінуючою етнічною спільнотою і навички існування в інонаціональному культурному середовищі.

Ізольованість як основну форму етнонаціональної адаптації німців Волині відзначає у своєму дослідженні М.П.Костюк [141, с.101]. На противагу такому висновку М.Костюка, Л.Потапчик зазначає, що часто «в церковних урочистостях євангелістів брали участь українці, поляки, росіяни. І з цього приводу пастор промовляв, крім німецької, українською і польською мовами» [222, с.130.].

На ізольованість німецьких колоністів від місцевих мешканців та інших національних меншин вказують і архівні документи. Так, у Новоград-Волинському повіті німці створили товариство споживачів, що викликало незгоду генерал-губернатора: «засновниками його є виключно особи німецької національності і, у випадку затвердження, будуть переслідувати виключно національні цілі, що приводять до національної незгоди й відособленості» [193, арк. 59].

Національний характер **чехів** характеризує чітка законослухняність, стриманість почуттів, доброзичливість, безконфліктність та закритість особистого життя. Постійне знаходження між Сходом і Заходом розвинули у чехів здатність до пристосування в різних соціальних і культурних умовах, що значно вплинуло на успіх їх адаптації в умовах волинського краю.

Найскладніше окреслити національний характер **євреїв**, оскільки вони, по-перше, переважно складали етнодисперсні групи в тій країні, де знаходилися. По-друге, євреї настільки добре адаптовувалися до будь-яких зовнішніх умов протягом тисячолітніх міграцій, що є сенс говорити насамперед, про зовнішні атрибути поведінки євреїв у слов'янському світі, а не про особливості національного характеру. З. Фрейд, представник цього етносу, свого часу писав: «Мене не пов'язували з єврейством (зізнаюся в цьому з соромом) ні віра, ні національна гордість, тому що я завжди був невіруючим... Я всюди прагнув викоринити в собі нахили до національної гордості, вважаючи це шкідливим і неправильним ... було відчуття, що

саме своєму єврейському походженню я зобов'язаний вияву у мене двох рис, притаманних мені протягом усього мого життя. Будучи євреєм, я почувався вільним від багатьох забобонів, які обмежували інтелект інших людей; будучи євреєм, я був готовий примкнути до опозиції, не заручаючись згодою...» [93, с.212]. Дослідники зазначають, що для євреїв притаманними є стабільна відчуженість від іновірців, прихильність до власних традицій та общинних авторитетів (Є.Кондаков, С. Дубнов та ін.) [93; 136].

Велике значення для розкриття чинників виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період має *рівень загальної освіченості тієї чи іншої меншини*. Так, євреї у другій половині XIX століття становили один з найбільш освічених осередків – 32,6 % їх були письменними [244, с.53]. Цьому сприяла і реформа єврейської освіти, яка здійснювалася у другій половині XIX століття; її наслідком стало відкриття на Волині рабинського училища – одного з двох на всіх приєднаних від Польщі територій. У зазначеному житомирському рабинському училищі викладався цілий комплекс єврейських предметів (Біблія, Мішна, Хаїс-Адам, Гемара, збірник релігійних законів, історія єврейства, духовне красномовство, іврит та «арамейські наріччя» - сірійське і халдейське), що, безперечно, зміцнювало національний компонент в освіті та вихованні дітей і молоді [46, с.55—58.]. Зазначимо, однак, що єврейська громада Волині досить неприхильно ставилася до випускників рабинського училища – адже вони представляли державну, а не їхню власну, єврейську систему освіти і виховання. Таким чином, і в цьому підтвердилася особливість етнопсихології єврейського народу, який провадив досить консервативний і замкнутий спосіб життя в полікультурному середовищі Волині. І. Горовиць писав про це, що єврейський народ – не дика орда, в якій треба розповсюджувати перші основи грамотності й письменності; це народ, в життя якого глибоко

проникають вже тисячоліття вченість і література, як невід'ємні складові її частини [72, с.2].

Серед представників національних меншин Волині чітко окреслені обмеження щодо доступу до освіти (особливо професійної та вищої) стосувалися хіба що євреїв, про що пише М. Гаухман: «метою впровадження т.зв. «відсоткової норми» були обмеження русифікації єврейства, бо акультурація російських євреїв розглядалася владою як загроза російській нації» [68, с. 168].

Велике значення в етнокультурному контексті має й той факт, що єврейська сім'я – це переважно багатодітна сім'я, що накладало свій відбиток на весь процес виховання. Іудаїзм освячував багатодітні родини; крім того, євреї менше потерпали від голоду, воєн, епідемій і, як наслідок, дитячої смертності, оскільки мали лікарів зі свого середовища [143, с. 157-161].

Протягом XIX – початку XX століття на території Волині спостерігалось іноді протистояння між різними етнонаціональними спільнотами – приховане чи навіть відкрите. Прикладами такого протистояння можна назвати єврейські погроми, які виявили себе на початку XX століття в різних регіонах України [143]. Приховані конфлікти виявлялися в закритості, законсервованості національних спільнот – невеликій кількості змішаних шлюбів, наявності недовіри з боку однієї національної меншини до іншої тощо. І. Монолатій пише, характеризуючи міжетнічні суперечності у XIX столітті в Україні, що вони найгостріше виявляли себе у містечках і містах: «Їх уособлювали умовні «паралельні світи» – ситуація, коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах в одному місті, але у повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне, духовне та економічне життя. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували прояви ксенофобії» [177].

До соціокультурних та етнокультурних передумов ми відносимо й *релігійне життя* кожної національної спільноти на Волині, завдяки якому формувалися певні моральні підвалини виховного процесу. Так, наприклад, у середовищі німецьких колоністів Волині були переважно протестанти й католики, в розпорядженні яких було 13 кірх і 191 будинок молитви. «Зібрання делегатів» при кожній кірсі вирішували питання про будівництво й фіндування шкіл та забезпечення їх учителями [222, с.129]. Більш детально етноконфесійний вплив на виховання дітей національних меншин висвітлено в п.2.1.

В результаті обґрунтування провідних передумов, що вплинули на виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період, нами було складено підсумкову таблицю 1.3.

Таким чином, нами виявлено провідні передумови та чинники, які визначили специфіку виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття: історичні, територіально-демографічні, соціально-політичні, етнокультурні. Проведений аналіз дав можливість дійти висновку, що особливості розселення національних меншин на Волині протягом кількох століть справили значний вплив на наступні характеристики виховного процесу в середовищі національних меншин. Доведено, що особливий вплив на виховання дітей національних меншин справляв етнокультурний простір волинського краю; з'ясовано специфіку впливу нормативно-правової бази щодо «іновірців» та «інородчеських шкіл» Російської імперії на навчально-виховний процес у системі освіти національних меншин.

Таблиця 1.3.

Характеристика провідних передумов виховання дітей національних
меншин на Волині у XIX – на початку XX століття

Передумови виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття	Загальна характеристика передумов	Результат дії передумов в контексті досліджуваної проблеми
Історичні	Ці передумови визначили процес міграції першої третини XIX століття та особливості переселення значної кількості етнічних спільнот (чехів, німців) на Волинь, а також особливості формування компактних територій проживання поляків та євреїв в означеному регіоні. Історичні передумови визначають місце і роль формування «смуги осілості», нормативно-правового регулювання освітніх прав і можливостей національних меншин в Російській імперії та ін.	Завдяки історичним передумовам відбулося розселення кількох найбільших національних меншин на Волині до початку XIX століття
Територіально-демографічні	Передбачають виявлення специфіки волинського	Територіально-демографічні

	регіону в його поліетнічній структурі та специфіці історичного культурного розвитку (обширність, складність для доступу, заболоченість територій Волині як чинник демографічної ситуації на Волині у досліджуваний період).	передумови дають можливість визначати особливості освітнього рівня кожної національної меншини, динаміку розвитку культури і освіти в місцях компактного проживання представників етнічних меншин. Особливості розселення національних спільнот на Волині та формування їх структури й внутрішньої ієрархії зумовили у перспективі особливості виховного процесу в їх середовищі та вплив на цей процес різноманітних інститутів та інституцій.
Соціально-політичні	Відображають наявну в XIX – на початку XX століття соціально-політичну ситуацію в Російській імперії загалом і в освітній галузі зокрема, а також нормативно-правове	Соціально-політичні передумови визначають, яким чином на розвиток освіти і виховання дітей національних меншин

	поле функціонування сфери освіти і діяльності «інородчеських» шкіл, де було сконцентровано навчально-виховний потенціал етнічних спільнот волинського краю. Основою соціально-політичного регулювання освітніх процесів на всій території Російської імперії стала проголошена міністром народної освіти С. Уваровим теза про навчання і виховання особистості в імперії на засадах реалізації триєдиної формули «православ'я, самодержавство, народність». Крім того,	впливає імперія та її основні ознаки (сакральний характер влади імператора; імперська експансія, спрямована на постійне прирощення території імперії; поліетнічність населення при наявності домінуючого етносу; централізоване управління; державна релігія та державна мова).
Етнокультурні	Ґрунтуються на засадах соціокультурного підходу до проблеми виховання дітей національних меншин. Дає можливість розглядати дві провідні моделі національної політики у їх історичній ретроспективі – асиміляцію та мультикультуралізм. Глибинні етнокультурні процеси, які історично склали специфіку	Етнокультурні передумови визначають специфіку способу життя і виробництва, особливості національного характеру як чинників процесу виховання дітей національних меншин.

	кожної з досліджуваних нами національних меншин Волині, вплинули на їх ментальність та її сприйняття з боку інших етносів у зазначеному регіоні.	
--	--	--

Висновки до розділу 1

У розділі розглянуто теоретичні засади проблеми виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття; обґрунтовано провідні передумови становлення та розвитку виховного процесу в середовищі національних меншин Волині; проаналізовано базові категорії дослідження; з’ясовано структуру та зміст історіографії проблеми виховання дітей національних меншин у досліджуваний період.

Дослідження дозволило виокремити провідні теоретичні підходи, які дозволяють осмислити проблему виховання дітей національних меншин в контексті різних галузей науки – соціокультурний, соціально-педагогічний, етнопедагогічний. Крім того, до теоретичного аналізу проблеми дослідження було залучено окремі наукові теорії, які є значущими для висвітлення проблеми виховання дітей національних меншин в окремий історичний період на Волині, насамперед, історико-педагогічну регіоналістику, теорію повсякденності, теорію етносу.

Провідними категоріями, які відображають категоріально-понятійний апарат дослідження, стали «виховання», «процес виховання», «дитина національної меншини». Результатом категоріального аналізу стало визначення категорії «дитина з національної меншини» як об’єкта і суб’єкта виховання в середовищі національної меншини, завдяки якому формуються особистісні якості, відбувається етнічна соціалізація дитини та

реалізуються завдання національного виховання в полікультурному і поліетнічному середовищі регіону чи країни.

У розділі представлено аналіз історіографії проблеми дослідження. Всі історичні матеріали класифіковано в дисертації у вигляді чотирьох груп наукових джерел та окремої групи архівних матеріалів. До першої групи було віднесено наукові дослідження в галузі історії національних меншин та історії освіти, які мають, насамперед, методологічне значення; до другої - дослідження історії Волині – її культури, етносу, конфесій в досліджуваний нами період; до третьої групи увійшли дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин на Волині у XIX на початку XX століття; четверту групу склали роботи, що безпосередньо стосуються питань виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. Аналіз наукової літератури та історичних джерел дав можливість сформулювати висновок, що найменш представленою в історичній та історико-педагогічній літературі є саме четверта група наукових досліджень, що посилює актуальність обраної нами проблеми. З'ясовано, що у вивчених історичних розвідках дослідники концентрували свою увагу, передусім, на проблемі навчання дітей національних меншин, оскільки вона набагато краще представлена в історичних джерелах, включно з архівними матеріалами; тому для вивчення проблеми виховання дітей національних меншин було звернуто увагу на мемуарну літературу, а також дослідження в галузі етнопедагогіки різних національних меншин в Україні.

До етнокультурних передумов виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період віднесено спосіб життя і виробництва, характерний для тієї чи іншої меншини. З'ясовано, що для євреїв була характерною певна відірваність від землі і занять, пов'язаних з розвитком культури рільництва; натомість вони займалися ремісництвом, торгівлею,

шинкарством; негативне ставлення євреїв до праці на землі передавалося у процесі виховання від покоління до покоління як релігійна заборона «обраного» народу. Проте єврейська громада не цуралася брати і віддавати землю в оренду, насамперед, у поляків, які становили на той час основну масу землевласників Волині. Щодо інших національних меншин, то сформульовано висновок, що їх провідний спосіб діяльності якраз і полягав у праці на землі – в той чи інший спосіб. Так, німецька і чеська громада виникли на Волині внаслідок бажання отримати достатні земельні наділи і утримувати свої родини за допомогою рільництва. Польська ж спільнота фактично володіла необмеженими землями на території Волині і користувалася ними достатньо егоїстично, на засадах дармової праці українських селян.

У розділі виявлено провідні передумови та чинники, які визначили специфіку виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття: історичні, територіально-демографічні, соціально-політичні, етнокультурні. Проведений аналіз дав можливість дійти висновку, що особливості розселення національних меншин на Волині протягом кількох століть справили значний вплив на характеристики виховного процесу в середовищі національних меншин. Доведено, що особливий вплив на виховання дітей національних меншин справляв етнокультурний простір волинського краю; з'ясовано специфіку впливу нормативно-правової бази щодо «іновірців» та «інородчеських шкіл» Російської імперії на навчально-виховний процес у системі освіти національних меншин.

РОЗДІЛ 2

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ВОЛИНІ

2.1. Релігія як провідний соціально-виховний інститут для дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX століття)

Значущість релігії у вихованні дітей національних меншин зумовлена значущістю соціального інституту релігії у суспільному житті XIX – початку XX століття загалом. Релігія – це соціальний інститут суспільства, який виконує у ньому певні функції: компенсаторну, інтегруючу, політичну, регулювальну, екзистенційну, і, безперечно, виховну [170, с.68]. Сутність компенсаторної функції релігії, як свідчить аналіз наукових джерел (А.Білошицький, О.Вишневський, Е. Помиткін, Г. Розмозер та ін.) [20; 49; 221; 239], полягає у тому, щоб виступати посередником між всевладною природною стихією та світом людини, запобігати невідомим руйнівним силам яку природі, так і в людському суспільстві. Людина прагне знайти в релігії втіху, захист від власного безсилля перед світом; віддаючи себе під покровительство надприродних сил, людина прагне позбавитися від страждань. Інтегруюча роль релігії у суспільстві полягає в об'єднанні людей в межах санкціонованого певною конфесією світогляду; при цьому відхилення від прийнятих в межах інтегрованої спільноти обрядів, ритуалів, традицій релігійного змісту вважалося неприпустимим. Для проблеми нашого дослідження найбільш актуальною є виховна функція релігії, сутність якої ми вбачаємо в тому, що в релігійній громаді дитина засвоює певні правила і норми поведінки, формує власну систему цінностей, яка ґрунтується на релігійному світогляді.

На особливому значенні релігії у формуванні духовності соціуму наполягав свого часу О. Солженіцин: «войовничий атеїзм – це не дрібниця, не периферія, не побічний наслідок комуністичної політики, але головний

гвинт її. Для її диявольських цілей треба панувати над населенням безрелігійним та безнаціональним, знищити й віру, й націю» [257, с.120].

Важливе значення для з'ясування ролі релігії у вихованні дітей національних меншин має специфіка релігійно-державних відносин у Російській імперії в досліджуваний період. О. Гавриленков пише у своєму дисертаційному дослідженні, що ці відносини реалізуються відповідно до таких принципів: «забезпечення повного державного контролю над усіма віруваннями в країні; перетворення церковної влади на знаряддя державної політики; підтримка і розповсюдження православної віри як первинної державної релігії; імперський православний патерналізм; православний прозелітизм; віротерпимість; визнання в кожному підданому імперії людини релігійної; визнання повноправними, з точки зору конфесійної належності, тільки осіб, що сповідують православ'я; заборона на перехід з одного віросповідання в інше, за виключенням переходу в православ'я; рівність визнаних релігійних співтовариств перед законом; лояльність влади в обмін на лояльність населення; невизнання релігійної свободи; невизнання прав особистості на релігійне самовизначення; втручання у внутрішнє життя релігійних об'єднань; ... виконання віросповідним законодавством ролі регулятора національного питання» [65, с.432-433]. Погоджуючись загалом з окресленими дослідником принципами, зауважимо, що не всі вони цілком і повністю реалізувалися на території Волині (як, наприклад, рівність визнаних релігійних товариств перед законом, що не реалізувалася на Волині у зв'язку з т.зв. «польським питанням» та особливостями функціонування «смуги осілості»). Водночас вважаємо найважливішою для нашого дослідження тезу О. Гавриленкова про виконання віросповідним законодавством ролі регулятора національного питання, в тому числі й на Волині. Специфіку теми дослідження визначає й те, що жодна з національних меншин Волині у досліджуваний період не належала до православ'я, тому тією чи іншою

мірою ці конфесії знаходилися на маргінесі стосовно державницької релігії. У взаємозв'язку держави і релігії в різних регіонах країни по-різному виявляв себе відомий принцип триєдності «православ'я, самодержавство, народність», оскільки це залежало від регіональної культурно-освітньої ситуації.

У досліджуваній нами період вплив соціального інституту релігії (католицизму, протестантизму, іудаїзму) на формування особистості дітей національних меншин фактично розділялося на *два компоненти*: навчання релігії та власне релігійне виховання. Кожна з досліджуваних нами національних меншин накопичила за більш як сто років власний досвід навчання релігії і створила цілісну виховну концепцію, угрунтовану на релігійних засадах. Так, наприклад, єврейські діти на Волині починали своє навчання з 3-5 років, і починали саме з вивчення основ іудаїзму. Більше того, замість букваря найчастіше служив молитовник, на його текстах вчилися читати. Крім того, щотижня вивчався один з розділів Тори, який наступної суботи, у свято Шабат, мали читати в синагозі [278, с. 59-69.]. Щоправда, зазубрювання основ іудейської релігії, яке активно практикувалося у волинських хедерах та талмуд-торах, не сприяло релігійному вихованню підростаючого покоління, як справедливо зазначає О. Борецько [25, с.63-66.].

Основи релігійного виховання дітей національних меншин тісно пов'язані з феноменом виховного ідеалу; як писав К. Д. Ушинський, «ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає християнство» [279, с.94]. Основою виховного ідеалу для християн (у контексті історії національних меншин Волині до них належать католики, лютерани, штундисти, баптисти та деякі інші християнські спільноти) стала постать Ісуса Христа. В реальному житті ідеалом християнина проголошувалася людина-праведник, якості якої мали стати прикладом для наслідування у виховному процесі.

В результаті здійсненого аналізу наукової літератури можемо дійти висновку, що основою виховних процесів у середовищі національних меншин Волині з релігійної точки зору стала **релігійна етика** тієї чи іншої конфесії – католицької, іудейської, протестантської (оскільки саме ці релігії превалювали в національних спільнотах Волині в досліджуваний період). Як засвідчило дослідження, релігійна етика *католицизму* як християнської конфесії передбачала, в контексті нашого дослідження, привчання дітей до логіки християнської моралі «гріх – провина – спокута – страждання – спасіння» [56, с.18]. Результатом розвитку особистості є досягнення Божої благодаті як дару Божого, який спрямовує дитину до праведності, розвиває її душу, приносить душевний спокій. З метою досягнення блаженства дитина має привчатися до балансу добрих справ і пороків. Велике значення для виховання дітей у католицькій громаді мали літургійний культ та культ Богоматері; основні виховні положення католицизму викладено в Символі віри, який об'єднав 12 провідних догматів церкви. Згідно з цими догматами, особлива роль належить католицькому духовенству, без якого неможливо досягти духовності, і яке приймає сповідь як посередник між людиною і Богом. Надзвичайно важливу роль в католицизмі, порівняно з іншими християнськими церквами, відіграє культ Богородиці [171, с.19].

У релігійній католицькій етиці втілювалися й засади соціального розвитку дитини, побудованого на засадах авторитету Бога як абсолютного ідеалу, та авторитету батька і матері як втілення Бога і Богородиці в реальному житті, з метою запобігання гордині. Авторитет Бога втілювався у вимогах любові до ближнього як основи поведінки особистості, оскільки любов до ближнього є відображенням любові до Бога. Католицька етика, як і будь-яка релігійна етика, породжує певні вимоги до *етикету* як зовнішньої сторони поведінки особистості, що ґрунтується саме на любові до ближнього. Відхилення від заповіді про любов до ближнього призводить до прагнення особистості перебрати на себе прерогативу Бога вирішувати,

що є добро і що є зло, хто правий, а хто винуватий: «живіть у мирі з усіма людьми. Не метушіться самі, собі улюблені, але дайте місце гніву Божому, бо написано: Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь» (Рим., 12, 18-19) [56, с.1].

Етичні засади *протестантизму* представляють собою сукупність положень, які регламентували мораль і поведінку частини німецьких і чеських колоністів, і були спрямовані на формування:

- 1) Працьовитості, яка схвалювана Богом; і хоча всі дари в світі живих даровані людям Богом, він бажає, щоб люди заробляли собі на життя і привчали до того своїх дітей з наймолодшого віку;
- 2) Доцільності; так, на засадах протестантської етики дитину варто привчати до корисних занять, - а некорисними вважалися спорт, ігри, картярство та ін.;
- 3) Поміркованості у вчинках; підростаюча особистість має брати приклад з батьків, які виявляють помірність у їжі, розмовах, у вирішенні конфліктів тощо; неприпустимими є розпуста, п'янство, паління тощо;
- 4) Бережливості у всьому, яка підносилася протестантами в провідну чесноту; заборона розкоші (в одязі, побуті, звичках) була обов'язковою у вихованні дітей [198, с.22].

Дослідники теорії і практики виховання в релігійних спільнотах (Л. Мозговий, О. В. Бучма) [236] справедливо зазначають, що етичні засади поміркованості, помірності, бережливості закладалися переважно католицизмом; проте протестантська етика довела ці вимоги до абсолюту, іноді навіть до абсурду. Так, головною чеснотою в протестантських общинах Волині проголошувалося скряжництво, ощадливість, які виявлялися у всьому – від позбавлених будь-якого художнього оформлення протестантських молитовних будинків до виховних засад у протестантських сім'ях.

Німецькі колонії на Волині сповідували певні виховні принципи, серед яких найголовнішими можна вважати такі:

- виховувати дітей як зразкових підданих, які слідують прикладу «апостольської громади»;
- виховання покори старшим;
- виховання відмови від розкошів, марнославства і зловживань;
- виховання в праці [241].

Протестантизм сформував у чеській та частково німецькій спільноті Волині не лише основні засади виховання дітей, але й вимоги до їх навчання. Так, у менонітів та лютеран читання Святого Письма вважалося первинним обов'язком дитини з віруючої сім'ї, а також умовою допуску до конфірмації, на що вказує у своєму дослідженні А. Клаус: «у менонітів і протестантів потреба шкільного навчання є прямим наслідком конфесіоналізму, і потреба ця прищеплювалася населенню в такій мірі, що всяке окреме поселення його ... вважається міцним, самобутнім не раніше, як у центрі його з'явиться школа» [129, с.112]. Г. Павлюк саме в релігії вбачає запоруку збереження національної ментальності чехів та німців і можливість сформувати цю ментальність у дітей [209, с.33-39.]. Найбільша кількість шкіл лютеранського, менонітського та гельветичного віросповідання припадала в першій половині XIX століття на Житомирський, Луцький, Володимир-Волинський та Новоград-Волинський повіти [260]. Важливе виховне значення мало те, що богослужіння у лютеран та менонітів проводилися не лише в храмах чи молитовних будинках, але й у школах [320]. Проте у містах релігійне виховання дітей з чеських та німецьких сімей могло здійснюватися лише в родинях, оскільки діти відвідували переважно російські навчальні заклади (включно з гімназіями), де могли вивчати Закон Божий греко-російського віросповідання, і лише іноді – лютеранського чи католицького [190, арк. 269-305].

Іудаїзм як особлива етична концепція ввібрав у себе моральні норми як християнства, так і ісламу. Виконуючи роль головного чинника збереження єврейської нації, іудаїзм став суто національною релігією [255]. Етичні основи іудаїзму закладені в його святих книгах – Старому Заповіті Біблії та в Талмуді. У релігійній доктрині іудейства наявні кілька основних компонентів: вчення про Бога, сутність Всесвіту і людини; вчення про богообраність і виключну місію єврейського народу; сукупність вироблених в процесі історичного розвитку правил і законодавчих установок релігійного і світського права; порядок релігійного ритуалу; система релігійних інститутів іудаїзму; сукупність моральних правил поведінки, до яких діти долучаються з наймолодшого віку. Центральною в іудейській етичній і моральній доктрині є віра у Бога, його безсмертя, вічність, всемогутність, безмежність. Іудеї його називають то Яхве, то Саваоф, то Ієшуа — всього близько сімдесятьма іменами. Найчастіше вживається ім'я Елохім, що у перекладі з давньоєврейської означає "боги" — тобто є свідченням того, що у давніх євреїв був період політеїзму. Можливо, саме з цієї причини, промовляти вголос ім'я Бога іудаїзм забороняє. Прийнято звертатися до нього зі словами "Адонай мій" — Господарю мій [255, с.23-25]. Зрозуміло, що оскільки старозавітні десять заповідей Божих співпадають у іудеїв і християн, то на цих заповідях і будується моральна основа виховного процесу фактично у всіх досліджуваних нами національних спільнотах — поляків, німців, чехів і євреїв.

Релігійна етика іудаїзму побудована на усвідомленні кожним євреєм своєї вибраності, унікальності народу, від релігійних книг якого, на переконання релігійних діячів, пішли всі інші релігії світу; дітей змалку привчали до думки, що всі євреї — це єдина родина, і мають підтримувати один одного. Діти, звикаючи до статусу обраності, виховуються так, щоб поводитися краще й достойніше інших.

Основним видом релігійної діяльності в іудаїзмі, до якого з найменших років привчали дітей, була молитва. Діти по можливості брали участь у всіх трьох обов'язкових молитвах в синагогах – вранішній, денній і вечірній. Релігійне виховання дітей повинно було обов'язково враховувати символіку іудаїзму, в якій найважливішими є три символи:

- 1) таліс – спеціальне покривало, яке використовують під час молитви;
- 2) філактерії – молитовні коробочки, виготовлені зі шкіри, які прикріплюють до голови і лівої руки молитовника;
- 3) ярмулка, або кипа – невеличка шапочка для чоловіків-іудеїв [296, с. 45 - 54.].

Моральне виховання в єврейській громаді було тісно пов'язане з релігійними настановами. Споконвіку у євреїв існувала „цдака“, що перекладається як „справедливість“, „пожертва“, „благодійність“, яку вважали однією з головних заповідей, що управляють світом. Така доброчинність, за традицією, не визначалася матеріальним статусом людини. Кожен єврей мав виділяти цдаку в розмірі 10 – 20% особистого доходу. Вона витрачалася на допомогу бідним представникам громади, на потреби общини й синагоги, а також на підтримання традиційної єврейської системи виховання [252, с.312-313].

Навчання й виховання дітей у єврейській громаді відбувалося за традиційними канонами, у зв'язку з чим велика увага приділялася вивченню богословських книг, запам'ятовуванню молитов. Навчання і виховання дітей в єврейській громаді відбувалося у хедерах або хадарімах і вважалося обов'язковим для хлопчиків 6 – 13 років. Для нижчих прошарків єврейського населення існували талмуд-тори, що утримувалися за рахунок пожертв заможних представників єврейського населення в регіонах і були фактично тими само хедерами, тільки безплатними. Третім типом навчального закладу в єврейській громаді були бет-мідраші (молитовні школи), що існували також за рахунок приватних пожертв представників

єврейської громади і здійснювали релігійне виховання підростаючого покоління [287, с. 107—108.].

Водночас іудейство наполягало на певній обмеженості міжкультурних контактів і вкрай негативно ставилося до змішаних шлюбів, що накладало свій відбиток на законсервованість процесу виховання в єврейських спільнотах: «І не вступай з ними в родинні зв'язки: дочки своєї не давай за сина його, і дочки його не бери за сина твого» (Другозаконня. VII.5) [18, с.219].

Ставлення офіційної влади до іудейської релігії та її впливу на населення було різним – від байдужого до вкрай негативного. Так, російський поет Г. Р. Державін, який свого часу як міністр юстиції займався становищем євреїв в Росії, писав : «Синагоги – це не що інше, як гнізда забобонів і антихристиянської ненависті... «кагали» утворюють державу в державі, чого не має допускати правильно влаштований політичний організм» [84, с. 8].

Релігійно-просвітницька діяльність єврейської спільноти протягом усього досліджуваного періоду характеризувалася нестабільністю, до чого спонукали постійні зміни в освітньому законодавстві щодо євреїв (введення світських шкіл замість єврейських релігійних, заснування рабинських училищ під опікою держави, закриття хедерів тощо). Утиски з боку імперської влади та непорозуміння з місцевим населенням єврейська громада окреслювала як «гзейро» (гоніння), до усвідомлення чого привчалися й діти [110, с.38].

На території Волині у досліджуваний період євреї активно засновували духовні навчальні заклади, що впливало і на загальний характер виховання дітей. Так, «Російська єврейська енциклопедія» пише, що «в 1802 році Янкелем Абрамовичем в Житомирі була відкрита єврейська типографія, ... в 1847 році Ханіною-Липою і Іошуа-Гешелем ... відновлена робота славуцької типографії. Все це сприяло підйому духовного життя євреїв

міста і регіону. З 1847 року в Житомирі, наприклад, діяло рабинське училище (в 1873 році перетворене у вчительський інститут, який в грудні 1885 року повелінням Олександра III був закритий «за непотрібністю»), в 1857-65 рр. було 27 синагог (всі – хасидські) і 21 хедер. В 1862 році було засноване перше в Росії ремісниче училище для євреїв, яке підготувало більш як 1500 спеціалістів (закрите в 1884 році, оскільки по версії влади, давало «євреям економічну перевагу над християнами в Південно-Західному краї»)» [242]. У Кременці в 1889 році діяло 10 синагог, а також єврейська лікарня та богадільня; на початку XX століття тут відкрилися хедери, талмуд-тора, початкове казенне єврейське училище, приватне жіноче училище. На початку XX століття євреї-ремісники складали $\frac{2}{3}$ всіх ремісників на Волині. У 1903-1904 рр. в одному лише Житомирі діяло 54 хедери, талмуд-тора, 5 приватних єврейських шкіл і двокласне училище на 620 учнів. У 1910 році до них додалися ще єврейська богадільня, дешева їдальня, дитяча літня колонія добродійного товариства, суботня жіноча школа [242].

Під час реформи єврейської освіти в Російській імперії роль релігії у вихованні дітей та молоді значно послабилася – якщо йдеться про державні єврейські навчальні заклади. Основне завдання адміністрація рабинських училищ та казенних єврейських училищ вбачала в належній організації навчального процесу, а не в релігійному вихованні учнів. Запроваджена в системі єврейської освіти триразова молитва у молитовному залі стала не обов'язковою, про що в архівних документах зазначається, що «здійснення тричі на день молитви у молитовному залі не тільки не буде сприяти звеличенню релігійних настроїв, а навпаки, ляже тягарем на заняття і виконання уроків» [52, арк. 12-13]. В єврейських державних навчальних закладах не вдавалося так само виховувати й підданого Російської імперії; один з інспекторів, аналізуючи задані ним в Житомирському єврейському вчительському інституті твори на тему «Що

потрібно єврею, який живе в Росії, крім російської мови, для зближення з росіянами», відзначав, що молодь пише про необхідність морального звеличення самих євреїв [51, арк.18]. Невдоволені станом виховного процесу в єврейських навчальних закладах російські чиновники доповідали, що навіть в державних єврейських навчальних закладах навряд чи може бути досягнута мета – «зближення євреїв з корінним російським населенням. Таке зближення при схильності євреїв до корпоративної замкнутості ... може бути досягнуте тільки в російській школі під керівництвом російських вчителів, а не вчителів-євреїв, завжди представлених надзвичайно слабкими впроваджувачами російської ідеї в єврейському середовищі» [51, арк..18].

Специфіка релігійного виховання дітей у **німецьких колоніях Волині** полягала у тому, що німці традиційно належи до трьох християнських напрямів – католицької, лютеранської та менонітської. Тому й релігійне виховання здійснювалося відповідно до особливостей кожної з конфесій. Якщо йдеться про *німців-католиків*, то в німецькій та польській громаді особливих відмінностей щодо морально-релігійного виховання не було. *Меноніти* прибули на Волинь відносно раніше інших груп німецьких колоністів. Німецькі колоністи, які мешкали на Волині, належали переважно до католицької, лютеранської церков. Було також чимало німців-менонітів [271, с. 88], які з'явилися на Волині раніше, ніж лютерани, оскільки перші меноніти були за походженням голландцями. Особливості тієї чи іншої конфесійної доктрини пояснювали й специфіку виховання дітей у їхніх сім'ях, та в цілому середовищі етнонаціональної спільноти. Так, наприклад, у *менонітів* головним авторитетом у всіх справах, в тому числі й вихованні дітей була община вірних, якою керували церковні старшини. Вони відповідали за дотримання віруючими та їхніми дітьми всіх моральних правил, виховання у общинних школах,

поширюючись таким чином, аж на приватне життя кожного меноніта [15, с.90-100.].

Релігія мала надзвичайне значення для виховання дітей у національних спільнотах і реалізувала виховні завдання, насамперед, у *церковних школах* – католицьких, лютеранських, іудейських. Так, у школах німецьких колоністів навчальним планом було передбачено вивчення дітьми біблійних історій, які мали виражений виховний характер – про самаритянку, про Марію та Марту, - причому їх вивчення відбувалося у формі катехіту [166, с. 74-78.]. Діти також вивчали пісні та вірші морального змісту за книгами євангелістського священика Гофмана «Духовні пісні для використання євангелістсько-лютеранськими громадами під час божественних літургій», та Якоба Глатца «Євангелістсько-християнський збірник, або Збірка духовних пісень для церковних та домашніх богослужінь євангелістських громад» [166, с.76].

Релігійне виховання дітей німецьких колоністів мало яскраво виражений *гендерний характер*. М.Костюк пише, що навчання дівчаток російській мові та навчання їх орієнтуватися в середовищі місцевих мешканців визнавалося пастором зайвим, оскільки в межах колонії дівчатка, а згодом жінки без нього могли обійтися [141, с.103]. На виразні гендерні характеристики виховання у родинях німців-колоністів вказує й А.Райт : дівчатка отримували «переважно домашню освіту, де навчалися рукоділлю, веденню домашнього господарства. Рахунку й письму не вчили – а навіщо?» [230].

Оскільки серед німців-колоністів було чимало протестантів, постає питання про виховний характер *протестантської релігії*. Як свідчить дослідження ..., колоністське протестантство (переважно лютеранство), що ґрунтувалося на протестантській етиці, вимагало безумовної методизації життя і запобігання певним небажаним потягам, що визначало і характер виховного процесу в лютеранських сім'ях [198].

Ще більш складна ситуація з обмеженнями у виховному процесі склалася у *менонітів*, які не набули значного поширення в німецькому та чеському середовищі Волині, але подекуди існували [24; 112]. Виховання дітей у менонітських сім'ях ґрунтувалося на засадах поєднання релігії і етнічної традиції, тому не особливо відрізнялося від виховання в лютеранських та католицьких родинах, за виключенням певних релігійних обрядів і традицій. Віровчення менонітів визначається «Декларацією головних статей нашої спільної християнської віри», яка прийнята в 1632 році. Найголовнішим результатом виховання у менонітів вважалося виховання смиренності, відмови від будь-якого насильства – навіть насильства заради спільного блага чи торжества справедливості. Обряд хрещення у менонітів відбувався і відбувається донині в дорослому віці [344]. Менонітські спільноти Волині вели надзвичайно замкнутий спосіб життя, члени цієї спільноти традиційно дотримувалися консерватизму як у зовнішньому вигляді, так і в поведінці. Такому замкнутому способу життя менонітів сприяла ендогамія, тобто запровадження шлюбів виключно в межах менонітської спільноти, що спричинювало соціальну самоізоляцію в німецькій та чеській спільнотах – як для дорослих, так і для дітей [29, с.84].

Велике значення для релігійного виховання дітей німецьких колоністів (переважно лютеран і католиків, оскільки меноніти прагнули не користуватися книгами) мали *дитячі книги повчального змісту*, серед яких особливо виділялася «Геновефа» католицького ксьондза з Баварії Кшиштофа Шмідта, написана на початку XIX століття і перекладена фактично всіма основними європейськими мовами [314, s.66-69.]. У цій книжці викладено повчальні притчі, які спонукали дітей до запобігання гріхам.

Німецькі колоністи принесли до Волині автентичні *форми релігійного виховання дітей*, притаманні німецькій системі виховання. Так, А. Райт пише, що німецька колоністська школа була тісно пов'язана з церквою і

готувала дітей до конфірмації, тобто до прийняття в етнорелігійну спільноту як повноправного члена; саме такою була школа для нижчих прошарків населення Німеччини [230]. Головним обов'язком священнослужителів було виховання дітей у страху Божому, а головним призначенням шкіл у німецьких колоніях було викладання дітям Закону Божого [86, с. 343.]. Навчання дітей в німецьких початкових церковно-парафіяльних школах було обов'язковим, що поєднало соціально-інституційний характер виховання дітей з релігійним його змістом.

Німецькі колоністи активно залучали своїх дітей до участі в релігійних традиціях і святах. При цьому, як свідчать дослідження, вони не гребували слов'янськими народно-християнськими звичаями. Так, А.Райт зазначає, що на канікулах дітям було радісно «зустріти любих, близьких рідних і відсвяткувати Паску з **крашеними яєчками** [виділення моє. – Л. К.], цукерками та іншими смачними речами» [230]. Відомо, що використання крашанок у паскові свята – суто слов'янська православна традиція.

Польська громада Волині належала, як відомо, переважно до католиків. Звідси й велика увага у вихованні дітей з боку католицизму як виховної й освітньої доктрини. З метою якомога більш успішного релігійного виховання у родинях та в навчальних закладах поляків Волині використовувалася *дитяча література морально-релігійного змісту*, яка стала активно впроваджуватися процес навчання і виховання дітей польської громади Волині наприкінці XIX – на початку XX століття. Серед зразків такої літератури можна назвати «Золоту книжечку для дітей» Юзефа Хоцішевського [314], яка вміщує притчі, оповідання, вірші для дітей означеного змісту, наприклад, «Про обов'язки дітей», «Посвята сина матері», «Неслухняна дівчинка обернулася на камінь», «Любов дочки. Перське оповідання» та ін. [314]. Крім того, важливість цієї книги ми вбачаємо також і в тому, що як батьки, так і вчителі могли прочитати в ній деякі методичні поради щодо виховання дітей: «Можна її дати сміло в руки

дітей і старшої молоді; якщо, однак, вона має принести істотну користь, не варто тим обмежуватися. Згідно з моєю думкою, яка спирається на багатолітній досвід, мають діти читати «Золоту книжечку» під наглядом вчителів і загалом старших осіб. Це не має бути книжка, призначена лише для заспокоєння цікавості. Найкраще утворювати більші чи менші групки дітей; одна з них нехай читає голосно, а старший хай пояснює, додає свої зауваження, доповнює тощо. ... Якщо діти під керівництвом світлої особи ґрунтовно прочитають «Золоту книжечку» ... більш-менш як через рік можна знову читати цей твір, а при тому можна звідти брати завдання для вправ письмових і до усних бесід» [314, s.164].

Заслужовує на увагу серед зразків дитячої літератури польською мовою досліджуваного нами періоду збірник оповідань для дітей під загальною назвою «З сирітської долі. Оповідання для молоді» Ю. Грегоровича [322], де автор описує власну сирітську долю та пов'язані з цим моральні переживання і спокуси, які вдалося оминати чи перебороти.

У «Золотій книжечці для дітей» виразно вимальовується виховний ідеал для наслідування дітьми – образ Ісуса Христа: «Ісус Христос є для всіх людей, а отже і для дітей, найкращим зразком для наслідування. Пан Ісус був слухняним своїй Матері, Найсвітлішій Панні Марії і опікунові, Святому Йосипу. ... Святий Павло пише виразно, що Пан Христос сам принизився, ставши слухняним аж до смерті, до смерті на хресті. Бог, творець неба і землі, звеличив за це Ісуса і дарував йому ім'я, яке є над усіма іменами. ... Діточки кохані, наслідуйте доброго Ісуса, кохайте Бога, виконуйте його накази і не чиніть нічого злого» [322, с.3]. Дитяча релігійна література виховувала в дітях усвідомлення необхідності послуху, наслідування батьків і старших, визначаючи заодно групу найбільш важливих осіб для дитини: «Бога заступають нам на землі батьки, ксьондзи, вчителі, благодійники, родичі, опікуни і ті, хто нами управляє» [322, с.3]. Релігійні засади виховання вимагали також спрямування дітей до навчання

і праці: «учіться пильно, як-то й Ісус старався про мудрість. Працуйте охоче, бо й Христос Пан працював, допомагаючи в праці своїй Найсвітлішій Матері і Святому Йосипу» [322, с.3]. Однією з першим молитов, яку вивчали діти, була молитва за батьків: «Kiedy w porannej rozmyslam godzinie / Do Ciebie, Boze, modły moje wnosze, / Nad inne tkliewiej jedna w niebo płynie, / I dłuzej, rewniej Cie proszę, / Ze łąą miłości wnosząc to błaganie, / Rodzicom moim pobłogosław Panie!»² [314, с.4].

Дітей в католицизмі виховували таким чином, щоб у них не виникало страху перед смертю. У притчі про хлопчика Анжея в «Золотій книжечці для дітей» говориться: «Анжей сильно захворів. Тоді з'явився перед ним Христос, Марія Панна і цілий натовп невинних дітей, які його втішали. Запрошений ксьондз пробощ запитав хлопця: де перебуває його дух? «У небі» - була відповідь. – Чи хочеш охоче вмирати? – запитав ксьондз знову. – О, так, адже на небі зможу більше молитися, аніж на землі, - відказав Анжей. – Що роблять невинні діти на небі? – Спочивають весь час на лоні Коханого Пана Бога, - відповідав юнак» [314, с.64].

Важливим результатом означеної дитячої літератури вважаємо також спробу ознайомити дітей з іншими релігіями світу без насаджування у них жорсткого неприйняття інших конфесій. Так, оповідання про пошанування батьків в ісламі супроводжується такими відомостями про саму мусульманську релігію: «Різні є релігії на світі. Близько 600 р. створи Магомет релігію, названу ісламом... їх знаком є півмісяць. Турки, Араби, Татари, Перси, Черкеси і багато інших народів прийняли науку Магомета, яка, крім сторін дуже застережних, заохочує також і до доброго. Магомет

² Коли я розмірковую у вранішню годину,
До тебе, Господи, відношу свої молитви,
Одна більш проникливо від інших лине до неба,
І довше, ревніше Тебе прошу,
Зі слъозами любові підносячи це благання,
Батьків моїх не залиш, Пане!

наказав, наприклад, не вживати вина і розпалюючих напоїв, а натомість заохочує до посилення пошанування й любові до батьків» [314, с. 85].

Поряд з оповіданнями і притчами, у дитячих книжках морально-релігійного змісту публікувалася також поезія, створена, переважно католицькими ксьондзами, як-от вірші, назви яких говорять про їх виховне значення: «Ангел», «Мама», «Андзя не слухає мами», «Діти і старий дідусь», «Материнські нагадування» та ін. [314, с.157-160].

Цікавим зразком літератури, яка побіжно використовувалася і для виховання дітей, є «Пам'ятка для мам та господинь», видана у Варшаві наприкінці ХІХ століття як господарчо-кулінарна книга, яка користувалася великою популярністю й на Правобережжі. Проте крім суто господарських речей, означена книга вміщує розділ про догляд за дітьми, який має виховний характер. Так, авторка (названа Антошкою) пише: «Для дитини, щоб вона зростала, потрібні п'ять умов: світло, повітря, тепло, відповідне харчування і чистота навколо» [347, с.6]. Фактично в означеному розділі викладено основи здорового способу життя, як його розуміли в досліджуваний нами хронологічний період у польській спільноті.

Велике значення для виховання дітей у родинях поляків Волині відігравали **католицькі свята** та пов'язані з цим обряди, які сприймалися найчастіше як народно-релігійні. А. Хойнацький писав про популярність католицизму в західних губерніях Російської імперії: «тут що крок, то костел, що седмиця, то якесь особливе костельне торжество, зі своєрідними обрядами, процесіями та іншими церемоніями» [288, с.210]. Серед католицьких свят, які мали велике виховне значення, чи не найсуттєвішу місію несло Різдво Христове, коли після різдвяної «вілійної» вечереї наступав час, «найбільш очікуваний дітьми більш від усіх інших моментів року, зірка (по-особливому влаштована в деяких родинях) дарувала їх різними подарунками, закликаючи, аби вони любили новонароджене божественне дитя, яке є Господь і податель усього» [288, с.234].

Велике виховне значення в католицьких родинях у XIX столітті мали календи, чи колядки, насамперед, завдяки їх змісту, який виховував у дітей миролюбність, повагу до старших, любов до природи та оточуючого світу, створеного Христом, а також упевненість в обов'язковій перемозі добра над злом. Приклади католицьких колядок, притаманних досліджуваному періоду, подано в Додатку Д.

Поляки в родинному колі залучали дитину до основ віри з найменшого віку. При цьому використовувалася як власне релігійна література, так і відповідні опрацювання для дітей. У польських родинях на Волині відомою була «Золота книжечка для дітей», написана Юзефом Хоцішевським [314].

Особливості реалізації етичних засад провідних релігійних конфесій у процесі виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття представлено нами у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Реалізація етичних засад провідних релігійних конфесій на Волині у вихованні дітей національних меншин у досліджуваній період

Назва релігійної конфесії	Специфіка етики релігійної конфесії	Особливості релігійного впливу на виховання дітей
Католицизм	З метою досягнення мети релігійного виховання у католицизмі дитина мала привчатися до балансу добрих справ і пороків. Велике значення для виховання дітей у католицькій громаді мали	У релігійній католицькій етиці втілювалися засади соціального розвитку дитини, побудованого на засадах авторитету Бога як абсолютного ідеалу, та авторитету батька і матері як втілення Бога і Богородиці в реальному житті, з метою запобігання гордині.

	літургійний культ та культ Богоматері; основні виховні положення католицизму викладено в Символі віри, який об'єднав 12 провідних догматів церкви.	Авторитет Бога втілюється у вимогах любові до ближнього як основи поведінки особистості.
Протестантизм	Етичні засади протестантизму представляють собою сукупність положень, які регламентували мораль і поведінку частини німецьких і чеських колоністів, і були спрямовані на формування: працьовитості, яка схвалювана Богом; доцільності; поміркованості у вчинках; бережливості у всьому, яка підносилася протестантами в провідну чесноту; заборона розкоші.	Етичні засади поміркованості, помірності, бережливості закладалися переважно католицизмом; проте протестантська етика довела ці вимоги до абсолюту. Протестанти сформували певні виховні принципи, серед яких найголовнішими можна вважати такі: виховувати дітей як зразкових підданих, які слідують прикладу «апостольської громади»; виховання покори старшим; виховання відмови від розкошів, марнославства і зловживань; виховання в праці.
Іудаїзм	Центральною в	Дітей змалку привчали до

	іудейській етичній і моральній доктрині є віра у Бога, його безсмертя, вічність, всемогутність, безмежність. Релігійна етика іудаїзму побудована на усвідомленні кожним євреєм своєї вибраності, унікальності народу, від релігійних книг якого, на переконання релігійних діячів, пішли всі інші релігії світу.	думки, що всі євреї – це єдина родина, і мають підтримувати один одного. Діти, звикаючи до статусу обраності, виховуються так, щоб поводитися краще й достойніше інших. Релігійне виховання дітей повинно було обов’язково враховувати символіку іудаїзму, в якій найважливішими є три символи – таліс, філактерії, ярмудка. Велика увага приділялася вивченню богословських книг, запам’ятовуванню молитов.
--	--	--

Таким чином, філософською основою релігійного змісту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стала **релігійна етика**, яка мала багато спільного у всіх представників національних меншин – поляків (переважно католики), чехів і німців (переважно католики і лютерани), євреїв (переважно іудеї). Як засвідчило дослідження, релігія відігравала двояку роль у освіті, культурі, вихованні дітей в національних спільнотах: по-перше, *етноінтегруючу*, що забезпечувала збереження самоідентифікації того чи іншого етносу в іноетнічному середовищі; по-друге, *етноізолюючу*, оскільки за релігійною ознакою відбувалося ізолювання однієї національної спільноти від іншої, а

всіх національних спільнот на Волині – від православної громади українців.

Дослідження засвідчило велику схожість основ релігійного виховання у польській, чеській та німецькій національних спільнотах, що викликано схожістю основ релігійної етики і моралі католицизму та протестантизму. Натомість іудаїзм протягом тисячолітньої історії створив дещо відмінну систему релігійного виховання дітей, яка виявляла себе і на Волині у досліджуваний період, з поправкою, однак, на полікультурний характер цього регіону та особливості життєдіяльності єврейської спільноти в умовах «смуги осілості».

2.2. Зміст, форми та методи сімейного виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX ст.

Логіка нашого дослідження побудована таким чином, щоб розглянути вплив на виховання дітей з боку провідних соціальних інститутів, притаманних національним громадам Волині у досліджуваний період – сім'ї, релігії, школи, етнопедагогіки. Сім'я як мікрочинник соціалізації особистості стала для національних меншин Волині не лише інститутом виховання, але й інститутом збереження національної ментальності, способом зв'язку з етнічною батьківщиною, засобом збереження національних цінностей тощо.

Сім'я, як свідчить наукова література, це соціальна група, головним призначенням якої є задоволення потреб кожного члена сім'ї в умовах суспільних вимог до особистості [34]. Виховна функція сім'ї є однією з найбільш важливих, оскільки вона забезпечує поєднання в людині біологічного начала (закладеного батьками) та соціального (сформованого в процесі соціалізації). Завданнями сім'ї передбачено створення умов для

розвитку дитини, надання їй певної соціально-економічної і соціально-психологічної підтримки, навчання дітей навичкам і правилам поведінки, формування їх аксіологічної сфери, розумовий і моральний розвиток особистості [81]. Як зазначає М. Акопян, особливо важливо вивчати сімейні традиції, оскільки кожна сім'я несе в собі культуру того народу, який вона представляє в суспільстві [5, с.9-15.].

Сім'я у XIX столітті, як цілком справедливо зазначає Н. Зелевська, набула нових соціальних характеристик, заодно викликавши немалий інтерес до неї з боку педагогічної науки [107]. З'явилося поняття педагогічних цінностей сімейного виховання, серед яких вирізнялося поняття виховного ідеалу; міцна родина освячувалася церквою, а народження значної кількості дітей схвалювалося як у межах релігії, так і в звичаєвому праві [109].

Головним функціями сім'ї, як зазначає О. Якуба [306], є репродуктивна, виховна, регуляторна, економічна, побутова, дозвілєва.

Сім'я національних меншин тією чи іншою мірою реалізувала представлені вище функції, як це подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Виховна функція сім'ї серед її основних функцій в національних громадах Волині у XIX – на початку XX століття

Провідні функції сім'ї	Сутність цієї функції	Реалізація означеної функції в середовищі національних меншин Волині
Репродуктивна	Репродуктивна функція дає можливість забезпечити біологічне відтворення суспільства\громади. В кожній сім'ї ця функція	За допомогою реалізації репродуктивної функції забезпечувалося відтворення кількісного складу етнонаціональних

	забезпечує задоволення потреби в дітях. Крім цього, за допомогою реалізації репродуктивної функції забезпечується контроль сексуальної поведінки членів суспільства в сім'ї	меншин на Волині. У національних громадах Волині активно заохочувалися (за допомогою, насамперед, релігійних норм) багатодітні сім'ї
Виховна	Соціалізація дітей під впливом провідних чинників та агентів соціалізації, первинним з яких і є сім'я	Сутність виховної функції полягала в реалізації основних засад етнопедагогіки, що ґрунтувалися на національних звичаях та традиціях
Господарсько-побутова	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим; догляд за дітьми	Догляд за дітьми в родинях національних меншин Волині здійснювався за господарсько-побутовими нормами, що передавалися з покоління в покоління і мав досить консервативний характер у зв'язку з досить замкнутим способом життя кожної національної меншини
Соціально-економічна	Отримання доходів за рахунок сімейної власності; поступовий розвиток економічної незалежності	Ця функція сім'ї в середовищі національних меншин Волині реалізувалася залежно від

	дітей	загального економічного статусу національної спільноти (наприклад, більш заможних поляків і менш прибуткових родин євреїв), а також індивідуального соціально-економічного статусу кожної родини
Первинного соціального контролю	Передбачає моральну регламентацію поведінки кожного члена сім'ї як у сімейному середовищі, так і поза ним; розвиває певні санкції за порушення норм взаємин між членами сім'ї	Реалізація цієї функції покладалася на переважно незаперечний авторитет старших членів родини в національних спільнотах, а також на певні релігійні канони, які передбачали формування послуху молодших перед старшими
Рекреативна	Розвиток сімейного дозвілля, духовне взаємозбагачення членів сім'ї за рахунок культурного розвитку кожного члена родини; взаємозбагачення культурних інтересів членів сім'ї	Реалізувалася як етнопедагогічні форми дозвілля у родині з використанням народного фольклору, традицій, ігор та іграшок, а також видів сімейного дозвілля – музики, танців, співу тощо
Психоемоційна	Емоційна підтримка членів сім'ї один одним; надання психологічного захисту;	Реалізація означеної функції ґрунтувалася на родинному обов'язку

	задоволення потреби в особистому щасті та любові	батьків піклуватися про дітей та про старше покоління людей похилого віку; на певних психоемоційних методиках (сімейна молитва, казки, оповіді тощо)
--	--	--

Сімейне виховання у німецьких колоніях Волині здійснювалося у поєднанні релігійних та національних традицій. Цікавим є той факт, що сім'я як виховний інститут почасти вступала в конфлікт з церквою, якщо йшлося про необхідність участі дітей у виховних релігійних заходах: І. Черказьянова пише, що німецькі селяни вступали в суперечку з духовенством, якщо строки конфірмації (першого причастя) співпадали з важливими сезонними роботами на землі, до яких залучалися діти [290, с.136-151].

Виховання в сім'ях німецьких колоністів ґрунтувалося на особливостях їх господарської діяльності, оскільки діти були тісно пов'язані з трудовою діяльністю батьків. Крім того, як зазначає І. Агасієв, німці створювали на Волині власні культурні центри, основою яких була колоністська сім'я, з одного боку, і церковноприходська школа – з іншого [2, с.8]. Така єдність родинного і шкільного виховання є характерною рисою німецьких колоністських спільнот на Волині, оскільки інші спільноти, насамперед, поляки та євреї – були позбавлені власної системи шкільництва протягом фактично усього досліджуваного періоду. Німецька колоністська родина, як стверджує у своєму дисертаційному дослідженні І. Чернова, була архаїчним утворенням, на що вплинули сільський характер поселень, іноетнічне й іноконфесійне оточення, специфіка господарської діяльності [290, с.112]. Такий уклад життя сім'ї підтримувався всією

спільнотою, яка справляла на німецьку колоністську сім'ю великий вплив. Релігійна німецька спільнота контролювала сімейно-шлюбні відносини, заохочувала велику кількість дітей, виступала категорично проти розлучень і руйнації родини. Внутрісімейні відносини в німецькій колоністській сім'ї були чітко орієнтовані на релігійні цінності, з незаперечним авторитетом голови сім'ї [290, с.174].

Власні уявлення про навчання та виховання дітей залишалися непорушним правилом життя для німецьких колоністів Волині. Батьки при цьому дотримувалися тієї точки зору, що мінімізовані відносини дітей із зовнішнім середовищем не лише не завадять їх вихованню, а й сприятимуть його ефективності. М. Костюк зазначає, що батьки «забороняли дітям говорити російською мовою, не пускали їх до школи, не хотіли купувати російськомовних підручників...» [141, с.103]. Таким чином, соціалізація дитини відбувалася виключно в середовищі німецької колонії, крім тих випадків, коли хлопчики були вимушені йти до російської армії; у такому разі їх віддавали до шкіл, де викладалася російська мова або ж викладання велося повністю російською.

На традиції стилю виховання у німецьких родинах покладається й М. Клим, зазначаючи, що у німецькій педагогіці початку XX століття превалував авторитаризм, теоретично обґрунтований Й. Гербартом [130, с.250-259.]. Філософія Просвітництва як підґрунтя виховного процесу висвітлена у дослідженні Г. Чиркової [295].

Для **поляків** Волині XIX – початку XX століття першою базовою цінністю завжди була сім'я, другою – релігія. Тому після скасування значної кількості польських навчальних закладів після першого польського повстання на Волині (1831 та 1863 рр.) виховання дітей на національних традиціях здійснювалося переважно в сім'ї. Як свідчать спогади Мар'яна Дубецького, освіта й виховання польською мовою залишилася жевріти на рівні родини чи невеликої приватної, напівлегальної школи: «Освітне

життя залишилося лише у дворах та двірцях шляхетських, з постійним побоюванням, щоб хтось не зазирнув під дах домашнього вогнища [...] Оплотом цих вогнищ залишалися жінки – матері родин, котрі в такі роки, після повалення листопадового повстання, вміли берегти національний дух, виховати покоління молоді, яка не відірвалася від традицій, минулого [...] У тихих селах Волині, під дахом солом'яних дворів у 20-ті роки після листопадової епохи можна було знайти цілі стоси підручників шкіл, що вже на той час були скасовані; прагнули, однак заснувати такі школи у родинному колі, приватно, сторонячись публічної школи [318, с.59-60.].

Польська волинська родина прагнула до формування в дітях *лицарського* духу, притаманного шляхетському вихованню. Тому в дитячій літературі часто з'являлися образи давніх лицарів як зразків для наслідування, як-от у повісті Ю. Крашевського «Лицар»: «Не кожен був лицарем, хто ходив на війну, на це право треба було заслужити мужністю і виконанням християнських чеснот. ... сини лицарів вже від самого дитинства отримували відповідне цьому статусу виховання» [332, с. 42]. Образ лицаря асоціювався у польській громаді з особою Болеслава Хороброго, князя Гедиміна та інших легендарних вояків - представників польського народу.

У волинській сім'ї, незалежно від її етнічної чи релігійної належності, батьки прагнули запобігти *негативним звичкам* своїх дітей. Для цього, крім інших засобів, використовувалася дитяча література морально-профілактичного змісту, така, як «Народна читанка» Ю. Хоцішевського. В ній розміщено оповідання, вірші, повісті тощо [314]; ця читанка, судячи з її змісту, проаналізованому нами в ході дослідження, має серйозне виховне значення, тим більше, що доповнена методичними вказівками для батьків і опікунів, як цією читанкою користуватися: «Ця читанка має на меті не лише науку читання, але має також побуджувати дітей до мислення і розвитку пам'яті. ... Треба, насамперед, пройти з дітьми кожную вправу із

задаванням відповідних питань... Треба вчити старших дітей ставити питання молодшим братикам, сестричкам і знайомим дітям» [314, с.112]. У «Народній читанці» вміщено також сценарії коротких вистав для розігрування їх з дітьми, причому вони також мають виховний характер, наприклад, як п'єска «Стережіться п'янства», де розігруються діалоги антиалкогольного змісту: «Куди ти йдеш, Міхалку? – За горілкою до крамниці. – Чи ти не знаєш, що дітям не дозволено ходити за горілкою? Ксьондз вчора на казанні закликав батьків і всіх дорослих, щоб не посиляли дітей за горілкою. – Як мені татко каже йти, як мені не йти,- дістану палок. – Якщо тобі ще раз скаже татко йти за горілкою, поцілуй його в руку і скажи, що ксьондз не дозволяє дітям ходити за горілкою. Тільки якщо татко твого прохання не послухає, тоді можеш йти за горілкою. – А чому діти не повинні ходити за горілкою? – Бо в корчмі чують і бачать непристойні розмови п'яних людей, а потім не одна дитина спокуситься горілкою» [314, с. 90].

Щоб закріпити антиалкогольне виховання дітей у польській родині, Ю. Хоцішевський пропонує «Десять вказівок про шкідливість горілки, вина і пива, в яких знаходиться алкоголь, званий також оковитою і спіритусом»: «1. Напої згараювальні, як-от горілка, вино, пиво та інші є для людини здорової непотрібними і загалом шкідливими. 2. Горілка, вино і пиво є для дітей отрутою. 3. Згараювальні напої є тим більш згубними, чим більше алкоголю містять, тому горілка є найбільш згубною. 4. Алкоголь не є взагалі поживним і тому сил, потрібних для праці, додати не може. На хвилину діє збуджуюче, але вже скоро після його спожиття наступає ослаблення і спадання сил. 5. Алкоголь, спожитий у великих кількостях, впиває, заморочує розум, отруює мозок, і навіть може спричинити раптову смерть. 6. Алкоголь у малих кількостях, але часто споживаний, повільно ослаблює і нищить найважливіші органи, такі як шлунок, утробу, нирки, серце і спричинює повільний упадок сил і передчасну смерть.

7.Споживання збуджувальних напоїв є тому таким згубним, що спонукає до подальшого пиття, а значить провадить до п'янства. 8. П'янство витісняє всілякі найшляхетніші почуття в людині, і пробуджує бридкі бажання і часто призводить до конфліктів. 9. П'янство притуплює владу розуму і часто спричинює недорозвиненість. 10. П'янство нищить щастя родини, спричинює злиденність і бідність. Діти, не пийте горілки, вина і пива, бо то тяжкий гріх» [314, с.88-89].

Значне місце в сімейному вихованні дітей у польських родинах Волині у досліджуваний період займало *спільне проведення часу та організація дитячого дозвілля*. Для цього (особливо у родинах шляхтичів та міщан) використовувалися такі форми виховання як дитячі театри, рухливі ігри, відгадування загадок, виїзди на природу тощо. Ю. Хоцішевський у своїй книзі «Милі забави для дітей після науки» подає зразки театральних дитячих вистав та забав для різних родинних урочистостей, наприклад: «Вірші, створені для виголошування під час родинних свят», «Свята Ядвіга. Діалог для гречних дівчаток», «Звідки маємо хліб?», «Діти задають собі загадки» та ін. [330, с. 54-56]. Автор наголошує, яке значення мають сімейні свята для виховання дітей: «Для добрих дітей іменини батьків є важливими урочистостями, оскільки в цей день вони можуть висловити свою вдячність. ... Старша особа має завжди допомагати в створенні театрику. ... Тільки тоді діти можуть вчитися мистецтва театру, якщо мають завершені шкільні завдання... зле роблять діти, які думають насамперед про забави, аніж про навчання і працю. Не справить то батькам жодної приємності» [330, с.4]. Значна частина з означених театральних міні-вистав мала релігійне або ж моральне значення; так, у виставі «Дві гречних дівчинки» описується життя святої Ядвіги як зразок для наслідування дівчатками; у театралізованій розмові матері з дочкою визнається божественне походження хліба: «Розкажи, мамо дорога / Чи то хліб від Бога? / Так є, моя дитино / Хліб на цілому світі / Скільки нам його

треба / Дістаємо з неба» [330, с.19]; у виставі «Ковзанка» застерігається від непослуху перед батьками й учителями, які не дозволяють ковзати по тонкій кризі: «Знаєш, а вчитель застерігав, що лід дуже тонкий, легко можна зірватися і втопитися. Також батько наказав суворо, щоб ми на лід не ходили» [330, с.22].

У єврейській громаді Волині сім'я стала не лише виховним інститутом, але й знаряддям певної етнокультурної консервації підростаючого покоління від впливу іноетнічного середовища – російського, українського, німецького, польського та ін.

Сім'я в єврейській громаді досліджуваного періоду – суто патріархальна, основною метою існування якої за біблійними приписами проголошувалося дітонародження. Як наслідок, бездітна пара вважалася нещастям всієї єврейської родини, що було рівносильне смерті; так, Талмуд проголошував, що «чоловік немає бути без жони, жона без мужа, і обидва вони без Бога» (Брейшит раба, 8:9) [229]. Чоловік мав право через десять років розлучитися з дружиною, якщо вона не народила йому дітей.

Саме дитина ставала центром життєдіяльності всієї єврейської сім'ї одразу після її народження; немовля одразу купали, обливали соляним розчином і тепло сповивали. Перші кілька років і сини, і дочки виховувалися переважно матір'ю; згодом виховання хлопчиків переходило до обов'язку батька, а дівчатка продовжували виховуватися переважно матір'ю. Пошана і повага до батьків у єврейських родині складала основу поведінкових установок, які виявлялися в покорі волі старших [63]. У єврейській родині заохочувалися тілесні покарання, оскільки єврейська спільнота послуговувалася канонами, висловленими у притчі царя Соломона: «Той, хто заощаджує на тілесних покараннях, не любить свого сина» [224, с.12].

Головним суб'єктом виховання дітей у сім'ї в євреїв, на відміну від інших національних меншин, виступав батько, стосовно якого були чіткі

догмати іудаїзму (т.зв. «Вавилонський Талмуд»): «Батько зобов'язаний зробити синові обрізання, вивчити його, навчити Тори, одружити і надати певний фах» [201, с.62].

Основним обов'язком батьків у вихованні дітей у єврейській спільноті вважалося привчання їх до дотримання релігійних заповідей і вивчення Тори. При цьому моральний обов'язок за вихованість дитини лежав за канонами іудаїзму на батькові, який вважався незаперечним авторитетом для сім'ї, хоч і витрачав на неї набагато менше часу, оскільки мав займатися питаннями її добробуту [124, с.447-454.]. Серед методів виховання найбільше використовувався метод прикладу, оскільки з метою виховання дітей батьки самі повинні були жити за вимогами Тори, а сімейна атмосфера мала бути наповнена любов'ю, довірою і побожним страхом дітей перед батьками.

Сімейне виховання в єврейських родинах починалося з наймолодшого віку; повноцінним членом сім'ї хлопчики ставали в 13 років (стаючи «бар-міцва», тобто «син, який виконує заповіді»), а дівчатка – на рік раніше (стаючи «бат-міцва», тобто «дочка, яка виконує заповіді»)

Єврейська сім'я посідає чільне місце в іудаїзмі; сімейні свята у євреїв і релігійні свята фактично співпадають [25, с.63-66.]. Найбільшим сімейним святом у волинській єврейській родині протягом усього досліджуваного періоду був (і залишається донині) Шабат, тобто «субота», який розпочинався завжди ввечері у п'ятницю одразу після заходу сонця. Шабат символізував спокій, зосередженість на внутрішньому світі, збавлення від суєти і клопотів звичайного буденного дня. При цьому мати запалювала свічку і молилася за здоров'я і благополуччя своєї родини, просячи благословення для кожної дитини. Спостерігаючи за поведінкою матері, діти переймали ці навички на майбутнє. У свою чергу, батько сім'ї перед вечерею за сімейним столом виголошував схвалення дій добропорядної дружини, тим самим підкреслюючи її авторитет перед дітьми.

Специфіка сімейного виховання у євреїв Волині у другій половині XIX століття полягала ще й у тому, що діти найчастіше відвідували казенну школу в першій половині дня, а традиційну єврейську (хедер) – у другій половині дня, що суттєво зменшувало можливості для систематичного сімейного виховання, заснованого на національних єврейських традиціях: «єврейські діти повинні були відвідувати дві школи: для російської освіти першу половині дня, для єврейської – другу, тобто вони не тільки мали присвячувати вдвічі більше часу і сил на проходження подвійного курсу, але й роздвоювати, подрібнювати свою увагу, сприймаючи водночас дві різні за характером і змістом, не пов'язані нічим системи виховання... така подвійна бухгалтерія в системі виховання дає негативні результати: виховання ж молоде єврейське покоління не отримувало ніякого ні в тому, ні в іншому навчальному закладі» [160, с.40-41].

Таким чином, нами з'ясовано місце і роль сім'ї і вихованні дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. Обґрунтовано думку про те, що сім'я була в досліджуваний період (і значною мірою залишається донині) основним соціальним інститутом виховання особистості. Основи сімейного виховання в досліджуваний період фактично співпадали з основами релігійного виховання. Спільним для всіх досліджуваних меншин Волині було заохочення сімей національною спільнотою до великої кількості дітей; основними методами сімейного виховання були релігійні (молитва, спонукання до участі в релігійних обрядах тощо), які визначали характер інших груп виховних методів. Так, методи стимулювання цілком відповідали прийнятим у тогочасному суспільстві і тогочасній релігійній етиці – тобто включали і тілесні покарання. Головними формами сімейного виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваний період стали вивчення релігії, формування певних звичок і навичок поведінки, гра, спільна діяльність батьків і дітей у вигляді праці або ж дозвілля тощо. Головними

методами виховання у сім'ях національних спільнот Волині у XIX – на початку XX століття були виховання словом (переважно у вигляді бесід морально-релігійного характеру, або ж у вигляді спільної сімейної молитви), грою, спілкуванням і відповідними відносинами між старшими членами сім'ї і дітьми.

2.3. Школа національних меншин Волині як інститут виховання

Національне шкільництво, як свідчить аналіз наукової літератури (А. Глинський, В.Струманський, Б.Чирко, М. Дмитрієнко, Т. Троцюк, Т. Чернова та ін.) [69; 267; 275; 292; 294], є одним з чотирьох найважливіших інститутів виховання дітей національних меншин – тим більше, що на Волині у досліджуваний період існували школи усіх національних меншин – поляків, чехів, німців і євреїв. Щоправда, обсяг і рівень національного шкільництва був різним у різних національних спільнот, однак роль і значення його як інституту виховання залишається непересічним.

Національні школи у літературі XIX – початку XX століття (В. Зеленко, С. Левітін, Г. Тумім та ін.) [110] отримали назву *«інородчеських»* і так означувалися в нормативно-правових документах досліджуваного періоду. До *«інородчеських»*, до речі, відносилися не лише школи з польською, німецькою, чеською мовами викладання чи мовою іврит, - але й українською, хоча українці не складали національної меншини на території України в межах Російської імперії.

Ставлення до національного шкільництва в різних регіонах Російської імперії в різний час суттєво різнилося і визначалося суто соціально-політичними чинниками. Лише на початку XX століття *«інородчеські школи»* стали предметом обговорення в освітянській спільноті імперії як особливий суб'єкт освітнього процесу. Так, на з'їзді з питань освіти у Петрограді (1914) в одній з резолюцій зазначалося, що *«інородчеська*

школа веде виховання і навчання дитини, викликаючи якомога більшу її активну самодіяльність. Виховання і навчання вона будує на найближчому ознайомленні дітей з оточуючою їх природою і з національними духовними багатствами. Така школа захоплює дитину з 6 років і веде її до 12-14 років» [235, с.113]. Проте в більш ранній період, особливо в першій половині XIX століття, національне шкільництво, особливо польське і єврейське вважалося таким, що вимагає постійного нагляду з боку влади і скасування при першій виявленій невідповідності з урядовими освітніми нормами.

Основною проблемою шкільництва для національних меншин Волині, яка визначала весь процес виховання дітей в таких школах, стало питання мови викладання. Про це писали на початку XX століття дослідники, які вивчали процес навчання дітей національних меншин у російських школах: «відмінність інородчеської школи від неінородчеської полягає лише в тому, що в одній з них (великоруській) узаконене викладання рідною мовою, а в іншій заборонене. В першій школі, тобто великоруській, принципи раціональної педагогіки, хоча й не завжди, але все-таки користуються правами деякого відносного громадянства; в другій – інородчеській школі – вимога вчителів і громади, щоб викладання було зрозумілим, щоб були використані спостереження самих дітей, їх здібності і сили, звучить вже як щось протизаконне» [108, с.8-9]. Проблеми з вихованням дітей у школах для національних меншин, але побудованих на засадах російськомовного навчання, описує у своїй статті (1914) В. Зеленко, наголошуючи на необхідності зберігати етнічну складову навчально-виховного процесу: «В той час, як дитина великороса, при більш чи менш правильній організації роботи в школі, має можливість поглиблювати ті пізнання, яких вона набула в дошкільний період, інородець своє внутрішнє життя має починати спочатку, - минулого для неї не існує ... це відмінність, яка ставить багато мільйонів дітей у виключні, неприродні умови розвитку» [108, с.9]. Визначаючи таким чином головні проблеми національного шкільництва в

Російській імперії, С. Левітін писав на початку XX століття, що в регіонах, де мешкають національні меншини, треба будувати «не російську школу для іногородців, а іногородчеську національну школу, тобто таку народну школу, в якій кожна національність могла б виховувати свою молодь рідною мовою, і відповідно до індивідуальних побутових, психологічних й історичних особливостей своєї культури ... прилучатися до російської культури» [159, с.37].

Польське шкільництво на Волині у XIX – на початку XX століття досить добре описане в науковій літературі – як історичній, так і історико-педагогічній (М. Бармак, І. Близнюк, О. Буравський, В. Надольська, Н. Сейко та ін.) [13; 22; 32; 180; 253]. Попри це, найчастіше дослідники аналізують суто дидактичні та змістові засади навчального процесу, набагато менше уваги приділяючи виховній складовій діяльності шкіл для дітей національних меншин.

Система польської освіти на Волині мала виразну специфіку, особливо в 1800-1830-ті роки XIX століття. Амбітні плани візитатора народних шкіл поляка Тадеуша Чацького, про якого існує досить широка наукова література (Г. Олізар, А. Осінський, М. Ролле та ін.) [335; 336; 343], передбачали відкриття в кожному з центральних міст Волині польської гімназії (власне, російської, однак з польською мовою викладання якомога більшої кількості предметів) [254]. Однак, оскільки програма для гімназій, запропонована візитатором, нагадувала за складністю університетський курс, то з часом наміри Т.Чацького щодо польського шкільництва на Волині скоректувалися і представляли наступну структуру:

1. Науковий центр волинського краю оголошувався у м.Кременці, оскільки тут були найбільш сприятливі матеріальні й соціокультурні умови для розвитку шкільництва, зважаючи на величину конфіскованих поєзуїтських маєтностей. Волинську гімназію передбачалося розвинути до рівня вищого навчального закладу, який би містив у своїй структурі

спеціальні підрозділи для підготовки гувернанток, механіків, вчителів, лікарів та ін.

2. У Житомирі, Новограді-Волинському, Любарі, Овручі та інших містах повітового рівня Ть. Чацький планував відкрити школи, де навчання продовжувалося би вісім років, тобто наближені до гімназійного рівня.

3. В інших населених пунктах волинського краю, переважно у невеличких містечках, візитатор планував заснувати (переважно на кошти місцевої польської спільноти) приходські чи парафіяльні школи, на які б призначалися спеціальні фонди.

З метою закріплення означеної структури на законодавчому рівні візитатор Тадеуш Чацький розробив спеціальне розпорядження, розіслане до всіх міст і містечок Волині (18 травня 1803р.), а також написав спеціальне представлення, яке окремо вийшло друком – “Про гімназії у Волинській губернії та інших чужих землях Встановлене Представлення Тадеушем Чацьким візитатором у році 1803 у грудні” [336, s.87].

Провідна виховна мета діяльності навчальних закладів, заснованих польською громадою на початку XIX століття – виховання соціальної еліти краю, формування особистості шляхтича, наділеного всіма чеснотами справжнього поляка, з виразно сформованими повагою до своєї Вітчизни (при тому не Російської імперії, а Речі Посполитої), патріотизмом та відвагою у боротьбі проти ворогів.

Ставлення уряду до створення шкіл з польською мовою викладання чітко і виразно змінилося після польських повстань 1830-1831, а потім і 1863 рр. Були скасовані численні польські школи по всій Волинській губернії; цей процес відбувався так швидко, що князь І. Васильчиков (попечитель Київського учбового округу в першій половині XIX століття) висловив занепокоєння, що такі заходи посилять місію домашнього виховання [172, с.123]. Н. Малиновський (1914) підкреслює, що в кінці XIX століття цілою низкою законодавчих актів польська громада була

позбавлена своєї школи з рідною мовою викладання, що справило негативний вплив на справу виховання молоді [172, с.130].

Отож, як зазначалося вище, польське шкільництво, на відміну від чеського, німецького чи єврейського, мало на Волині кілька ступенів: фактично вищу школу у Кременці, середні школи в Житомирі, Рівному, Володимирі-Волинському, та мережу приходських (їх називали фундушовими) початкових шкіл. З огляду на таку розгалужену мережу й система виховання на кожному рівні мала свою специфіку. Так, у Кременецькому ліцеї йшлося про виховання справжнього шляхтича, представника елітних прошарків населення регіону, з усіма відповідними чеснотами й християнськими доброчесностями. Про це свідчать і «Обов'язки студента», які діяли в Кременецькому ліцеї в час його існування, викладені у катехітичній формі: «Яким повинен бути студент? Повинен мати любов, страх Божий і прив'язаність до релігії перед очима; повинен любити свою Вітчизну і присвятити себе служінню їй; має бути цнотливим, сповненим пошани до старших, доброчинності і афекту з рівними собі, допомоги для нижчих. ... Як має поводитися зі своїми вчителями? Має бути сліпо слухняним, ... і повинен бути з ними повен послуху в годинах науки, пошанування на кожную годину і вдячності за їх старання і працю зі своєї освіти» [350, с.195-196.]. Цікаво описані у вище зазначеному документі і мотиви поведінки студента Кременецького ліцею: «Якими є мотиви вчинків студента? Це честь і сором. Честь до доброго всякого роду заохочувати, сором від злого утриматися. А чи особливо страх кари має може призвести до виконання своїх обов'язків? Підлий то мотив; кращі мотиви мусять бути: обов'язок оплатити Вітчизні борг громадянський і прагнення дбати про власну славу» [350, с. 196-197.].

Система виховання на рівні *середньої* школи була наближеною до виховного процесу у Кременецькому ліцею з поправкою на значно менші, аніж у ліцеї, ресурси (фінансові, кадрові, методичні) навчально-виховного

процесу. Щоправда, варто зазначити, що польськими ми називаємо всі названі вище навчальні заклади з певною долею умовності, адже починаючи з реформи 1803 року, всі навчальні заклади волинського регіону переходили під опіку російського Міністерства народної освіти, і лише особиста участь у їх організації з боку іменитих волинських поляків привносила в діяльність означених навчальних закладів елементи польської культури – польську мову викладання багатьох предметів, вивчення католицького Закону Божого та історії Польщі [251].

Щодо *початкових* (фундушових) польських шкіл, то система виховання в них була цілком відповідна католицькій релігії і правилам поведінки віруючої людини, про що більш детально йшлося у п.2.2. Після повстання 1831 року було закрито значну кількість католицьких парафіяльних шкіл, які провадили, насамперед, релігійне виховання дітей польської громади краю. Відомо, що указом від 21 серпня 1831 року (про скасування польських навчальних закладів) під його дію на території Волині потрапило 137 парафіяльних шкіл [309, с.20-31.].

Форми і методи виховання дітей у парафіяльних католицьких школах на початку XIX століття описує у своїй «Золотій книжечці для дітей» Ю. Хоцішевський: «ксьондз з закону Кармелітів, родич батьків, навчав Кшиштофа з братом латини; плакав він не раз над ними ... за кожную більшу помилку карав немилосердно різкою. Не дивлячись на це, брати дуже любили Кармеліта, оскільки карав лише за латину, а чинив з ними дуже лагідно на інших предметах. Коли вчив, наприклад, географії, розкладав карту, відзначаючи міста і річки цукерками, які дозволяв забирати за правильну відповідь. Сердечно заохочував їх до молитви, і розвивав відразу до гріха. Коли одного разу у місті горів будинок, говорив своїм учням: це велике нещастя, але набагато гіршим є гріх, навіть найменший» [314, s. 68].

Такі дитячі книжки, як «Народна читанка» Ю. Хоцішевського, що використовувалися в польських родинх і парафіяльних школах волинських поляків, мали ще й величезне *патріотично-виховне значення*. Знаходячись у Російській імперії, польська громада Волині за допомогою такої літератури зберігала свою національну ідентичність, навчаючи дітей віршам, легендам, історії рідного краю. Так, у «Народній читанці» було вміщено вірш Марії Конопницької «Вітчизна», призначений для вивчення і декламування дітьми молодшого шкільного віку: «Моя Вітчизна – це слава праотців / Меч Хороброго, Цісарська булава / Це рицарський дух, шляхетний і чоловічий / Це наші великі звияги і поразки» [314, с. 97]. Велика кількість віршів патріотичного змісту міститься в 15-томному виданні Северини Дучинської «Дозвілля для молодого віку»; у віршованих творах Елізи Ожешкової, Ядвіги Луцевської. Ці твори напевно були у вжитку шляхетських родин Волині, оскільки стали дуже популярними серед поляків наприкінці XIX століття. У «Народній читанці» подано перелік правил національно-патріотичної поведінки дитини: «1. Пам'ятай, що твоєю Вітчизною є Польща. ... 2. Вчіться читати, писати і співати польською. ... 3. Хто хоче бути добрим поляком чи полькою, має знати історію польського народу, а також письменство і географію Польщі» [314, с.106].

Позбавлені можливості навчати дітей польською мовою у державних навчальних закладах, поляки стали створювати приватні школи-пансіони, особливо популярні у другій половині XIX – на початку XX століття, де, як правило, вивчалася польська мова, а іноді частина предметів могла викладатися польською [177, с.3]. Проте процес виховання у таких навчальних закладах залишався суто міщанським, особливої уваги на залучення до процесу виховання етнокультурного потенціалу не зверталось; вимагалось надати учням (ученицям) основи співу, танців, музики і етикету. Від наглядочок спільних учнівських квартир вимагалось

також стежити, щоб учні обов'язково читали молитви вранці і не читали забороненої літератури. В «Обов'язках студента» Кременецького ліцею визначено риси характеру, які мали виховуватися в ліцеїстах під час навчання та в позанавчальний час: «Яким має бути студент на погляд своїх колег? Гречний, поштивий і навіть у жартах не віддалятися від того поважання, яке правильно мислячі люди мають взаємно виявляти один одному, бо неповага взаємно кривдить того, хто про повагу забуває, і того, хто терпить; покривати повинен помилки своїх колег, не насміхатися над їх недосконалістю, особливо тих, які можуть мати її з природних причин» [350, с.199]. Вихованцям ліцею також особливо вказувалося на поведінку не лише з людьми, але й з тваринами: «А якщо котрий для своєї забавки пташки чи інші звірята тримає, мучити їх не повинен, оскільки то вчить їх насильству, натомість поштивість і доброчинність є найкращими прикметами душі» [350, с.199].

В середині XIX століття генерал-губернатору Д. Г. Бібікову вдалося домогтися закриття всіх католицьких навчальних закладів у Південно-Західному краї, і навіть самих католицьких монастирів, які брали активну участь у вихованні дітей польської національної меншини. Загалом ситуацію у шкільному вихованні дітей польської національної меншини після повстання 1863р. в історико-педагогічній літературі характеризують як пустку, відзначаючи, що польська громада замкнулася у власному колі [251, с.188-190]. Виховна діяльність скупчилася у шляхетських маєтках та помешканнях декласованої шляхти. Вчительські кадри залишилися хіба що як приватне вчителство. Навчально-виховний процес для дівчаток здійснювався переважно польською, хлопчиків – польською і російською (для вступу до російських гімназій). Лише найзаможніші мали можливість навчати дітей за кордоном, втрачаючи при цьому можливість виховного впливу на власних дітей. Прагнучи до інституалізованого виховання своїх дітей у польському дусі, почасти вивчення польської мови чи історії

видавалося як навчання певному ремеслу. Після скасування польських шкіл у 1830-1831 рр. почали також з'являтися мандрівні бібліотеки, до яких входили книги, видані головним чином у Галичині, де цензура не була такою жорсткою, як на Правобережній Україні [339, с.153].

Інституційний характер освіти й виховання для польської громади Волині після 1863 року було фактично скасовано; фрагментарні випадки навчання дітей польською мовою існували на рівні костьолів з метою вивчення ними Закону Божого римо-католицького віросповідання; у такому випадку є сенс говорити, що здійснювалося переважно релігійне виховання. У 1863 р. у житомирській чоловічій гімназії скасували викладання польської мови як навчального предмета, а у 1869 р. – звільнили з посад усіх учителів-поляків (разом з усіма чиновниками польського походження). Процес виховання, безумовно, набув суто великоруських державницьких рис і російського патріотичного змісту. Серед тенденцій, що існували на той час у педагогічному та учнівському колективах житомирської гімназії, можна виділити такі:

1. Заміна польського педагогічного колективу російськими вчительськими кадрами. На той час учителями у житомирській гімназії працювали: Сергій Ілесін, учитель російської літератури, що побував у петербурзькій тюрмі за підозрою у політичному злочині і побоювався, що його знову звинуватять у нелояльності; Василь Булгаков, вчитель давніх мов; Францішек Зенфтлебен, вчитель грецької і одночасно гімнастики; Микола Лятошинський, учитель історії; Олександр Тесельський, учитель математики. Вчитель давніх мов до 1892 р., Кузьма Тимофійович Мурковський був відомий учням як найбільш жорсткий і невблаганний педагог; відрізнявся також своїми перекладами польських імен на російську мову (так, ім'я “Казимир” він тлумачив як “козий мир”) [329, с.188].

2. Тотальне стеження за учнями-поляками як з боку педагогів, так і своїх

однокласників. Традиції створення у Житомирі т.зв. “конспірацій”, чи таємних польських організацій учнів гімназій, існували від 1840 р. Тоді у житомирській гімназії було викрито першу учнівську таємну спілку. Як зазначає у своєму дослідженні відомий польський вчений Л. Заштовт, двох учнів четвертого класу, Кукленського і Федоровича, вислали у солдати на Кавказ. Причиною такого рішення стало те, що у них були знайдені вірші патріотичного змісту [350].

3. Створення у місті напівлегальної бібліотеки польської літератури.

4. Збереження частини пансіонів та стипендій, що утримувалися поляками і виплачувалися учням-полякам.

Керівником житомирської чоловічої гімназії у 1889 р., як центрального навчального закладу волинського краю був призначений Петро Сидоров, що переїхав до Житомира з Петербурга. Всебічно освічена людина, прибічник абсолютизму в освіті, він справляв враження людини, що шанує місцеві традиції і національні особливості регіону. Водночас саме за час його адміністрування у гімназії утворилася непольська більшість учнів та вчителів. Однією з реформ нового директора гімназії стало усунення з посади префекта ксьондза Міхала Русецького, якого поважала і шанувала вся польська громада міста. Префекта традиційно називали капеланом, оскільки житомирська гімназія мала власну каплицю. Після обшуку у домі капелана його звинуватили у нелояльності, позбавили вчительської пенсії; він вимушений був залишити гімназію [329, с.183-209.].

Студентські пансіони у навчальних закладах Волині, де навчалися діти польської національної меншини, утримувалися переважно поляками-пенсіонерами і справляли свій виховний вплив на учнівську молодь. Тому у 1893 р. директор гімназії Петро Сидоров прийняв рішення про те, щоб у кожній родині серед учнів обов'язково був старший, росіянин за національністю. Він не повинен був платити за утримання, однак вів спеціальний “щоденник нагляду” за молодшими учнями [329, с.188.].

Водночас студентські пансіони перевірялися директором, інспектором, класними наставниками, помічниками наставників. Помічники наставників не були вчителями; ці чиновники стежили за порядком у коридорах під час перерв, а поза школою мали наглядати за поведінкою молодих людей.

У середньому шкільному віці (V-VI клас) учні могли скористатися з послуг польської бібліотеки, яку старанно приховували від впливу директора гімназії та російських учителів. Тут знаходилися твори Ю. Крашевського, А. Коженювського, Е. Ожешкової, Б. Пруса, А. Міцкевича, Ю. Словацького, Ю. Красінського, В. Поля, М. Сирокомлі тощо. Читання означених творів справляло значний вплив на патріотичне виховання дітей польської громади гімназійного віку. З життям та діяльністю польських письменників учні могли ознайомитися, прочитавши біографічні нариси П. Хмельовського, які теж були представлені у бібліотеці: “Адам Міцкевич”, “Юзеф Ігнаци Крашевський”, “Наші письменники”, “Сучасні польські поети”. Книгарня Юзефа Завадського у Вільно привозила на замовлення житомирської польської громади книги зі львівських та краківських польських видавництв, які не могли видаватися у російській частині колишньої Речі Посполитої [329, с.204.]. Після повстання 1863 р. були скасовані нечисленні католицькі парафіяльні школи, відкриті незадовго до того з дозволу князя І.Васильчикова, генерал-губернатора київського, подільського і волинського ¹ Вказані школи дозволено було відкривати за умови виконання наступних застережень: 1) їх можуть відвідувати лише учні-католики; 2) навчати можуть лише ксьондзи і вікарії і то лише у межах, необхідних для вивчення релігії; 3) учні православного віросповідання до таких шкіл не можуть бути зараховані; 4) нагляд за школами здійснювали місцеві органи влади та поліція [349]. Були скасовані у житомирському повіті школи у Чуднові, Івниці, Янушполі, Кодні, Коростишеві, Краснополі, Ліщині, Павлинові, Стецькові, а також школи у Новограді-Волинському, Любарі, Овручі.

Чеські школи на Волині стали предметом дослідження у працях М. Бармак, Е. Крижановського, М. Лутай, В. Мазура, Г. Шпиталенко, С. Шульги та ін. [13; 146; 167; 169; 299; 302]. Науковці зазначають, що чехи одразу після переселення на Волинь стали відкривати школи. Ставлення до шкільного навчання і виховання дітей у чеської спільноти було дуже серйозним; без елементарної освіти неможливо було претендувати на конфірмацію (вона наступала в 14 років), а без неї – на повноправне становище в середовищі своєї спільноти [243, с.73-74.]. Г. Шпиталенко відзначає, що в другій половині XIX століття на Волині діяли 23 чеські школи, де навчання проводилося чеською мовою, а вчителями були тільки чехи. Такий стан справ проіснував до 1887 року, а відтоді всі чеські школи були підпорядковані Міністерству народної освіти [299]. На виховання дітей у школах чеської громади Волині великий вплив справляв високий рівень національної самосвідомості членів громади та їх самоуправління. Шкільне виховання чехів було спрямоване на формування законослухняності, відданості імперській владі; присягаючи імператорові, чехи обіцяли «бути вірними, добрими слухняними і вічно підданими зі своїми родинами бути» [175, с. 29.].

Єврейське шкільництво на Волині досліджуваного періоду розвивалося в межах «смуги осілості», що й визначала його специфіку, в тому числі виховну. Виховання дітей у власне єврейських релігійних школах відбувалося згідно з вимогами іудейської релігії, тому ми вважаємо, що не варто відділяти в цьому відношенні шкільне і релігійне виховання.

Виховна діяльність єврейської громади у системі освіти Російської імперії регулювалися „Положенням для євреїв” 1804 р. та „Положенням про євреїв” 1835 р. Першим законодавчим актом гарантувалася недоторканність всіх навчальних закладів для євреїв та їх право вчитися в російських гімназіях та училищах смуги осілості, другим – право вчитися в

усіх навчальних закладах імперії. У 1840 р. за указом Миколи I було створено комітет, який мав займатися питанням організації державних шкіл для євреїв по всій території Російської імперії. Головною метою цих шкіл було навернення дітей євреїв до християнської віри і російської ментальності [287,с. 107—108.].

Проблема навернення євреїв до християнства засобами освіти вирішувалася і не була вирішена протягом всього XIX ст.; ми вважаємо, що означений неуспіх християнізації єврейських дітей можна пояснити усталеними традиціями релігійного виховання в іудаїзмі. У 1817 р. в Росії було засновано „Товариство ізраїльських християн”, яке об’єднувало євреїв-вихрестів і знаходилося під особистим покровительством Олександра I. Вихрестам надавалися всілякі пільги й рівні права з іншим населенням імперії. У Санкт-Петербурзі в 1875 р. було засновано „Притулок для хрещених в православну віру єврейських дітей”, але його діяльність не була успішною; він проіснував всього три роки [287, с. 107 - 108]. Однак гімназії поки залишалися для євреїв недоступними. Спільне навчання християн і євреїв у Київському учбовому окрузі стало можливим лише на початку XX ст. [70, с.15-16]. Традиційно, як зазначає Н. Сейко [252, с.243-244] у єврейській спільноті Волині дотримувалися одного з трьох підходів до виховання і навчання дітей, а саме: 1) традиційного (консервативного) підходу, за якого діти вивчали молитви, читали катехізис, богословські книги, і це відбувалося у талмуд-торах, бет-мідрашах, яких налічувалося у досліджуваний період більш як 50; 2) руху хаскалі, філософія якого передбачала інтеграцію єврейської спільноти до загальнокультурного простору держави, де мешкала єврейська спільнота; відповідно до цього постулату й була побудована освітня система та виховання дітей; 3) державницький імперський підхід до навчально-виховного процесу в середовищі єврейської спільноти, за яким реалізувалася вимога до навчання і виховання єврейських дітей виключно у

державних (російськомовних) навчальних закладах з відповідними висновками щодо виховного процесу, побудованого за формулою «само державність, православ'я, народність»; цей підхід дозволяв, однак, діяльність єврейських училищ та обмеження учнів єврейського походження для інших типів навчальних закладів (переважно до 10% у смузі осілості).

Єврейська спільнота, як ніяка інша на Волині, довгий час опиралася залученню своїх дітей до російськомовного навчання, з приводу чого С. Левітін писав в збірнику «Інородческа школа» (1914): «доступ до всіх навчальних закладів був відкритий для євреїв без всякого обмеження... але, дивна справа! Не дивлячись на все це, не дивлячись на всі вигоди освіти в економічному й правовому відношенні, євреї довго й уперто не йшли туди, куди їх тягнули» [160, с.39]. Учений підкреслює особливість виховного результату такої просвіти єврейських дітей у російських казенних єврейських училищах в смузі осілості: «Вирощені в духовному гетто, зрощені з релігійною атмосферою й ідейними пошуками єврейської культури, вихідці з єврейського гетто потрапляли в новий, зовсім чужий для їхньої психіки світ, і їм нічого іншого не залишалося, як дійсно порвати з останнім ... В результаті маємо, - або надломлених новим життям невдах, що відстали від своїх і не пристали до чужих, не зуміли акліматизуватися в чужому середовищі, або ж – черствих кар'єристів...» [160, с.39].

Німецькі школи на Волині стали засновуватися з початком активної колонізації цього регіону німецькими колоністами. Фактично при кожній німецькій колонії існувала своя початкова школа, яка, крім основ грамоти, прищеплювала учням основи моралі, відповідні національним традиціям та ментальності. Порівняно з польським та єврейським шкільництвом німецьке характеризувалося більшим ступенем замкнутості й нижчим рівнем контактів з зовнішнім культурним середовищем, що характерно і для німецької меншини загалом. Як зазначає вітчизняний історик С. Очеретянко, «в процесі переселення колоністи перенесли на нові освоєні

території традиції німецької школи, яка на відміну від інших європейських країн мала свої специфічні особливості. Відомо, що в середні віки німецькі школи, що перебували під опікою монастирів, єпископських і соборних церков мали своє основне завдання виховувати духовенство. Тому освіта, яку давали юнацтву парафіяльні священики і паламарі, зводилась виключно до вчення про віру. Навіть діти представників світських станів, які потрапляли в монастир лише на певний, визначений термін навчання не мали ніяких виключень. Вони повинні були вивчати те ж саме, що і майбутні монахи й священики та перебувати в тому ж режимі» [205, с.25].

Німецькі колоністи принесли на Волинь традиції однієї з найкращих у Європі систем освіти й виховання; проте виховний процес у німецьких колоністських школах Волині здійснювався переважно стихійно, залежно від особи вчителя, який там працював. Ось як звучить характеристика однієї з німецьких менонітських шкіл: «Для школи обрали халупу, маленьку і бідну. Найважче завдання полягало в тому, щоб підшукати для школи вчителя. В перші роки колонії не мали спеціально навчених вчителів. Скрута змусила брати за вчителя кого завгодно, здебільшого людей, які вміли читати і писати і ні на що інше не були здатні. Іноді в якості вчителя брали безрідних інвалідів, які були навіть не менонітської віри. Іноді за вчителя брали ремісника, столяра, теслю, шевця, який в пошуках заробітку брався ще й за вчительство... Якщо не було ремісника чи інваліда, то знаходили стару жінку, до якої водили дітей вчити грамоти. В першій чверті століття книг було дуже мало і кожен учень ніс в школу ту книгу, яку йому змогли розшукати батьки. Так, наприклад, кожний початкуючий мав різну азбуку, у старших також - у одного катехізис менонітський, у іншого лютеранський, тоді це було можливо і допускалося» [206, с.148].

Тому, як справедливо зазначає Л. Малиновський, німецька колоністська школа в питаннях виховання дітей повністю покладалася на

церкву, в той час, коли в самій Німеччині відбувався зворотній процес – віддалення світської школи від церковної влади [172, с.44].

Навчально-виховний процес у німецькій колоністській школі Волині продовжувався згідно з сільськогосподарським календарем – з початку вересня до початку травня; школу відвідували хлопчики й дівчатка 7-14 років, після чого здійснювалася конфірмація [205, с. 31]. Виховний ефект навчання в колоністській школі важко назвати високим; як свідчать дослідження, рівень і методи викладання й виховання бажали бути кращими, а серед методів стимулювання дітей до навчання великою популярністю користувалися різки: «Німецькі школи представляють собою прекрасний зразок застиглої Німеччини XVII ст. Всі діти при обов'язковому навчанні повинні там висиджувати 8 років, впродовж яких вони вивчаються читати лише механічно, не будучи в змозі переповісти і двох рядків. Письмо з точки зору почерку дуже хороше, але почніть в самому старшому класі диктувати і учні не в змозі запам'ятати фрази і зв'язати двох слів. ... Вчителі взяті з писарів і кістерів, підготовка їх дуже слабка, практикуються тілесні покарання» [206, с.152].

Розвиток німецького шкільництва протягом досліджуваного періоду був підданий кільком реформам: лояльне на початку ставлення місцевої і центральної влади до рідномовного навчання і виховання дітей німецької спільноти волинського краю змінилося у другій половині XIX століття на строго негативне: «за силою височайших повелінь 2 травня 1881 року і 8 жовтня 1887 р. німецькі школи ... були підкорені віданню Міністерства народної освіти на загальних підставах з іншими початковими училищами.... зі збереженням, однак, за місцевим духовенством права спостереження за релігійною освітою юнацтва» [173, с.134]. Міністр освіти Російської імперії висловив сутність політики Російської імперії щодо шкіл національних меншин: «Кінцевою метою упокорення всіх іногородців, що проживають в межах нашої Вітчизни, безумовно повинно бути обрусіння і

злиття з російським народом» [186, с.14]. Проте архівні та інші історичні матеріали свідчать про те, що колоністи якщо й не опиралися розповсюдженню російськомовної освіти, то сприймали її байдуже; у звітах російських чиновників відзначалося, що пастори ніякої участі в поширенні російської мови не брали; колоністи вважали вивчення російської мови абсолютно непотрібним; вчителі німецьких шкіл зовсім не володіли російською, зате добре говорили польською мовою [238]. Під кінець XIX століття здійснювати навчання і виховання дітей шкільного віку в навчальних закладах німецьких колоністів могли лише особи, які володіли російською мовою, тому їм потрібна була освіта у вчительських семінаріях [194].

Загалом протягом досліджуваного періоду німецькі колоністські школи на Волині пройшли кілька етапів розвитку, залежно від чого зростав або знижувався виховний вплив цього соціального інституту на підростаюче покоління в німецьких громадах, а саме:

- початковий (до початку XIX століття), коли колоністи засновували свої перші власні школи з німецькою мовою навчання і власною виховною методикою, що ґрунтувалася на релігійних та національних засадах;
- етап активізації (до середини XIX століття), коли створювалися нові колоністські школи, побудовані за кошт місцевої громади; зміст навчання і виховання визначався місцевою громадою, як і підбір учителя;
- етап русифікації (друга половина XIX століття) – в межах якого відбулося згортання рідномовної освіти в німецьких колоніях, в зв'язку з чим виховний ефект діяльності таких шкіл перемістився з національного на державницьке великоруське виховання.

Особливістю процесу виховання в німецьких колоністських школах була й гендерна рівновага – у них навчалися хлопчики і дівчатка разом. Дівчаток при цьому, як свідчать історичні джерела, було близько 46%, хлопчиків – 54% [271, с.130]. Таке ставлення до освіти жінок стало причиною набагато вищого рівня грамотності німецьких колоністів за даними перепису 1897 року: серед німців було 37,8% письменних, тоді як серед українців – лише 9, 26% [202].

Таким чином, в процесі аналізу виховного процесу в школах національних меншин Волині у ХІХ - на початку ХХ століття ми дійшли висновку, що варто розрізняти:

- 1) Національне шкільництво поляків, німців, чехів та євреїв на Волині у цей період,
- 2) Школи для національних меншин, які створювалися в нормативно-правовому полі імперської освітньої влади; основним виховним завданням цих навчальних закладів було формування підданого Російської імперії, бажано російськомовного, православного або ж «інославною», але лояльного до російської держави.

Такий поділ дає можливість говорити про різночитання у виховному ідеалі, який прагнули сформувати у дітей під час навчання. Виховний процес в «іновірських» (або ж «іногородчеських») школах наштовхувався на численні проблеми, пов'язані з мовним бар'єром, відсутністю прив'язки такої школи до національних традицій та відповідного віросповідання.

Дитина у виховному процесі в середовищі національних меншин Волині протягом усього досліджуваного періоду залишалася переважно об'єктом цього процесу, оскільки це було характерно для педагогіки ХІХ століття загалом. Найбільш активний бурхливий розвиток освіти й духовного життя у німців прийшовся на другу половину ХІХ століття, тоді як у поляків – на першу половину ХІХ століття.

При аналізі всієї системи виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваний період варто брати до уваги, що в цьому процесі входили в суперечність два рухи: по-перше, виховний процес у самій національній громаді (єврейській, чеській, польській, німецькій), а по-друге, зовнішній виховний вплив – як з боку представників інших етносів у полікультурному волинському середовищі, так і з боку офіційної імперської виховної доктрини. Держава ставила перед собою завдання виховання громадянина Російської імперії незалежно від етнічної належності; справедливості ради треба сказати, що це вдавалося з різним ступенем успішності, залежно від :

- Загального рівня освіченості дітей національних меншин;
- Рівня етнічної замкнутості національної меншини;
- Характеру розселення представників національних меншин – компактного чи дисперсного.

При цьому офіційна шкільна політика передбачала, що належний рівень виховання дітей національних меншин може бути досягнений лише в російській школі під опікою російських учителів: «Якщо зі школи повинно починатися перше єднання різних народностей, які населяють дану країну, то відкриття окремих для різних народностей шкіл, а тим більше для євреїв, які і так прагнуть до відокремлення, досягається небажане єднання. ...Всі народності, які населяють нашу імперію, повинні природньо асимілюватися в російській народності, і тільки російська школа перш за все може здійснювати таку асиміляцію», - писав волинський губернатор у 1882 році [153].

Отож, у процесі аналізу наукової літератури та історичних джерел було встановлено місце та роль школи як виховного соціального інституту, який здійснював виховний вплив на дітей національних меншин. З'ясовано, що створення та діяльність шкіл національних меншин на Волині у досліджуваний період залежали від соціально-політичних чинників,

фінансувалися переважно з коштів місцевої громади та поєднували риси світського та релігійного виховання. Характерною рисою виховання у школах національних меншин була його релігійна спрямованість та суто конфесійний зміст; водночас школи національних меншин прагнули провадити рідномовне виховання. Успіх рідномовності в діяльності національних шкіл на Волині у досліджуваний період залежав від ставлення уряду до тієї чи іншої національної меншини; так, польськомовні школи були скасовані після польського повстання 1831 року, єврейські – після заснування мережі єврейських казенних училищ в другій половині XIX століття. Найпізніше рідномовне навчання було скасоване у німецьких та чеських школах як навчальних закладах найбільш благонадійних етнокультурних спільнот з погляду російського імперського уряду.

Головними характеристиками процесу виховання дітей у школах національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стали:

- 1) Відповідність виховних постулатів школи певній релігії, залежно від етноконфесійної належності меншини;
- 2) Спрямування виховного процесу на формування рис виховного ідеалу, притаманного тій чи іншій етнічній культурі;
- 3) Тісний зв'язок школи з місцевою громадою та сімейним вихованням у середовищі національних меншин.

Висновки до розділу 2

У розділі розглянуто вплив на виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття з боку провідних інститутів виховання – школи, сім'ї та релігії. Сформульовано висновок про непересічне значення релігії у вихованні дітей усіх розглянутих в дослідженні національних меншин – поляків, чехів, німців та євреїв. З'ясовано, що особливості визначення місця і ролі релігії у вихованні дітей детерміновані тим, що три з досліджуваних національних меншин

належали до християнської релігії, а євреї – до іудаїзму. Доведено, що філософською основою релігійного змісту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стала релігійна етика, яка мала багато спільного у всіх представників національних меншин – поляків (переважно католики), чехів і німців (переважно католики і лютерани), євреїв (переважно іудеї). Як засвідчило дослідження, релігія відігравала двояку роль у освіті, культурі, вихованні дітей в національних спільнотах: по-перше, *етноінтегруючу*, що забезпечувала збереження самоідентифікації того чи іншого етносу в іноетнічному середовищі; по-друге, *етноізолюючу*, оскільки за релігійною ознакою відбувалося ізолювання однієї національної спільноти від іншої, а всіх національних спільнот на Волині – від православної громади українців.

З'ясовано місце і роль сім'ї і вихованні дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. Обґрунтовано думку про те, що сім'я була в досліджуваний період (і значною мірою залишається донині) основним соціальним інститутом виховання особистості. Основи сімейного виховання в досліджуваний період фактично співпадали з основами релігійного виховання. Спільним для всіх досліджуваних меншин Волині було заохочення сімей національною спільнотою до великої кількості дітей; основними методами сімейного виховання були релігійні (молитва, спонукання до участі в релігійних обрядах тощо), які визначали характер інших груп виховних методів. Так, методи стимулювання цілком відповідали прийнятим у тогочасному суспільстві і тогочасній релігійній етиці – тобто включали і тілесні покарання. Головними формами сімейного виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваний період стали вивчення релігії, формування певних звичок і навичок поведінки, гра, спільна діяльність батьків і дітей у вигляді праці або ж дозвілля тощо. Головними методами виховання у сім'ях національних спільнот Волині у XIX – на початку XX століття були виховання словом (переважно у

вигляді бесід морально-релігійного характеру, або ж у вигляді спільної сімейної молитви), грою, спілкуванням і відповідними відносинами між старшими членами сім'ї і дітьми.

У процесі аналізу наукової літератури та історичних джерел було встановлено місце та роль *школи* як виховного соціального інституту, який здійснював виховний вплив на дітей національних меншин. В процесі вивчення історії виховного процесу в школах національних меншин Волині у XIX - на початку XX століття сформульовано висновок, що варто розрізняти: 1) національне шкільництво поляків, німців, чехів та євреїв на Волині у цей період; 2) школи для національних меншин, які створювалися в нормативно-правовому полі імперської освітньої влади; основним виховним завданням цих навчальних закладів було формування підданого Російської імперії, бажано російськомовного, православного або ж «інославно», але лояльного до російської держави.

Такий поділ дав можливість говорити про різночитання у виховному ідеалі, який прагнули сформувати у дітей під час навчання. Виховний процес в «іновірських» (або ж «інородчеських») школах нашо́товхувався на численні проблеми, пов'язані з мовним бар'єром, відсутністю прив'язки такої школи до національних традицій та відповідного віросповідання.

Дитина у виховному процесі в середовищі національних меншин Волині протягом усього досліджуваного періоду залишалася переважно об'єктом цього процесу, оскільки це було характерно для педагогіки XIX століття загалом. Найбільш активний бурхливий розвиток освіти й духовного життя у німців прийшовся на другу половину XIX століття, тоді як у поляків – на першу половину XIX століття.

При аналізі всієї системи виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваний період варто брати до уваги, що в цьому процесі входили в суперечність два рухи: по-перше, виховний процес у самій національній громаді (єврейській, чеській, польській, німецькій), а по-

друге, зовнішній виховний вплив – як з боку представників інших етносів у полікультурному волинському середовищі, так і з боку офіційної імперської виховної доктрини. Держава ставила перед собою завдання виховання громадянина Російської імперії незалежно від етнічної належності; справедливості ради треба сказати, що це вдавалося з різним ступенем успішності, залежно від :

- Загального рівня освіченості дітей національних меншин;
- Рівня етнічної замкнутості національної меншини;
- Характеру розселення представників національних меншин – компактного чи дисперсного.

При цьому офіційна шкільна політика передбачала, що належний рівень виховання дітей національних меншин міг бути досягнутий лише в російській школі під опікою російських учителів.

З'ясовано, що створення та діяльність шкіл національних меншин на Волині у досліджуваний період залежали від соціально-політичних чинників, фінансувалися переважно з коштів місцевої громади та поєднували риси світського та релігійного виховання. Характерною рисою виховання у школах національних меншин була його релігійна спрямованість та суто конфесійний зміст; водночас школи національних меншин прагнули провадити рідномовне виховання. Успіх рідномовності в діяльності національних шкіл на Волині у досліджуваний період залежав від ставлення уряду до тієї чи іншої національної меншини; так, польськомовні школи були скасовані після польського повстання 1831 року, єврейські – після заснування мережі єврейських казенних училищ в другій половині XIX століття. Найпізніше рідномовне навчання було скасоване у німецьких та чеських школах як навчальних закладах найбільш благонадійних етнокультурних спільнот з погляду російського імперського уряду.

Головними характеристиками процесу виховання дітей у школах національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стали:

- Відповідність виховних постулатів школи певній релігії, залежно від етноконфесійної належності меншини;
- Спрямування виховного процесу на формування рис виховного ідеалу, притаманного тій чи іншій етнічній культурі;
- Тісний зв'язок школи з місцевою громадою та сімейним вихованням у середовищі національних меншин.

РОЗДІЛ 3

ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ВОЛИНІ

3.1. Народна педагогіка польської, чеської, німецької та єврейської національних меншин на Волині

Народно-педагогічні засади виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття ґрунтуються на розумінні нами етнопедагогіки як основи етнічної соціалізації особистості в поліетнічному середовищі. М. Г. Стельмахович писав, що завданнями народної педагогіки є формування у дитини «любові до рідної землі, отчого краю і домівки, повага до матері і батька, світової пам'яті своїх предків, до рідної мови, історії, відчуття приналежності до свого народу, усвідомлення себе його кров'ю і плоттю, прагнення пізнати, зберегти й передати його духовні надбання у спадок прийдешнім поколінням", адже національний нігілізм (зневажливе ставлення до мови, рідного народу, його культури, традицій, до історичних діячів, минулих і сучасних) призводить до деградації духовності взагалі» [263, с. 46]. Так само, як вчений тлумачив зазначені положення щодо етнопедагогіки українського народу, їх можна віднести до етнопедагогіки поляків, чехів, німців, євреїв, інших національностей, які населяли і населяють історичну Волинь.

Народна педагогіка вміщує концентровані емпіричні знання кожного народу про виховання особистості. Ці знання знайшли своє відображення у звичаях та обрядах, фольклорі, іграшках, іграх, традиціях сімейного виховання. Основою етнопедагогічного впливу на особистість дитини в досліджуваний нами період, як і в інші періоди розвитку людства, була **народна мораль**. Як відомо з класичних основ педагогіки, головними

методами морального виховання є засвоєння моральних норм і правил поведінки, реалізоване у формі пояснення, передачі інформації, слідування зразкам поведінки і позитивним прикладам. Народна педагогіка має значний ресурс для реалізації означених форм і методів морального виховання. Так, у середовищі *польської національної меншини* Волині у досліджуваний період моральне виховання мало дві головні характерні риси: 1) воно було тісно пов'язане з релігійною мораллю католицизму; 2) народна мораль мала яскраво виражений патріотичний зміст. Для *німецької і чеської національної меншини* основу народної моралі складало формування законослухняності; для *євреїв* – розвиток у дітей відчуття обраності єврейського народу порівняно з іншими народами, які населяли той чи інший регіон.

Основу реалізації завдань народної педагогіки кожного народу складають **звичаї і традиції**, втілені, насамперед, у сімейному вихованні. Традиції, як свідчить аналіз наукових джерел (В. Бурлачук, Л. Орбан-Лембрик) – це елементи соціокультурної спадщини, які передаються кожному наступному поколінню і зберігаються в етносоціальних групах протягом тривалого часу [33; 200]. Засобом реалізації етнонаціональних традицій передаються етнічний досвід, погляди, цінності, ідеали, ідеї, звичаї, норми поведінки тощо. Етнопсихологія виділяє кілька провідних механізмів функціонування традицій – зараження, навіювання, наслідування; ці механізми реалізуються у безпосередньому процесі виховання особистості в етнічному середовищі. Формою зовнішнього прояву традицій є ритуал, який в етнічному середовищі виконує функції фокусування (систематизація певних уявлень), мнемоніки (зосередження уваги) і контролювання досвіду [133, с. 240 - 256.].

У середовищі *польської національної громади* народні традиції були тісно переплетені з католицькими. Так, співання коляд (коленд) на Різдво мало риси як народних, так і релігійних традицій; те саме можна сказати

про фарбування крашанок. Німці-меноніти традиційно хрестили новонавернених членів релігійної громади в дорослому віці; поступово це стало народною традицією тих чехів і німців, які входили до менонітської церкви. Прикладом національних традицій в середовищі національних спільнот Волині у досліджуваний період, до яких змалку привчали дітей, є традиція омовіння рук у євреїв – обов'язків перед читанням святих книг і перед прийманням їжі. Дітей вчили омивати спочатку праву руку, потім ліву, а перед тим, як витерти руки, потрібно було промовити: «Благословен Ти, Господь наш, Цар Всесвіту, що освятив нас своїми заповідями і звелів нам омивати руки». Ця традиція має в своїй основі бажання іудеїв приходити до засвоєння їжі матеріальної і духовної з чистими руками.

Етнопедагогіка німців-колоністів Волині була, насамперед, *сімейною педагогікою*. Оскільки діти переважну більшість часу проводили в середовищі сім'ї, а життя спільноти було досить відособленим від зовнішнього світу, то діти виховувалися за патріархальними традиціями середньовічного німецького сімейного устрою. Серед звичаїв та традицій німецької колонії на особливе місце заслуговує обряд *хрещення*. Дітей охрещували через 6-8 тижнів після дня народження, і в цьому обряді поєдналися як народні, так і релігійні традиції. Дійство відбувалося в другій половині дня чи ввечері, а проведення обряду міг здійснити не лише священик, але й учитель місцевої школи. До святкування хрестин часто запрошували всіх мешканців села, перетворюючи хрещення на загальносільське свято. Виходячи перший раз з дому після пологів, жінка найперше мусила йти до церкви, причому в перші 40 днів вона взагалі трималася дому і за межі двору не виходила [271, с. 111-112].

Народна педагогіка вміщує, крім основних моральних канонів та вимог до виховного ідеалу того чи іншого народу, ще й певні *механізми вирішення і запобігання конфліктам* (так звана народна конфліктологія). В системі етнопедагогічних засад виховання дітей з національних меншин

Волині відобразилися уявлення про попередження, подолання та уникнення конфліктів. Так, німецькі колоністи прагнули уникати конфліктів із зовнішнім середовищем взагалі; їх контакти із землевласниками мали суто ділове підгрунття, з місцевими мешканцями колоністи співіснували на засадах толерантності, аж до того моменту, коли російська влада не доклала зусиль щодо введення німців у межі імперського суспільного способу життя, що передбачало підпорядкування всієї системи освіти й виховання міністерству народної освіти. Така постановка питання наštтовхнулася на глухий опір колоністів та їх сімей, які ще більше відособилися від оточуючого середовища [141, с.106].

М. Костюк відзначає високий рівень консерватизму у спілкуванні та вирішенні конфліктів, викликаний замкнутим способом життєдіяльності німців-колоністів: «Всі внутрішні конфлікти поселенці вирішували самі і лише дуже зрідка зверталися до землевласників...» [141, с.103]. Науковець справедливо зазначає, що це певним чином визначало специфіку навчання й виховання дітей: «Мінімум інонаціонального впливу на колоністів у духовній сфері, що пояснювалося масовим незнанням ними ні української, ні російської мови, належністю до іншого віросповідання, наявністю власної німецькомовної шкільної освіти, специфічним укладом сімейного і громадського життя...» [141, с.103]. Цьому ж науковцеві належить висновок про те, що волинські німці складали особливу групу німецьких колоністів з власною етногруповою свідомістю та регіональною самоідентифікацією [142]. Припускаємо, що такий статус справив певний вплив і на етнопедагогічний зміст виховного процесу.

Дещо по-іншому формування безконфліктних взаємин розвивалося у *чехів* на Волині. На відміну від німців, чехи прагнули до володіння найкращими волинськими землями; тому українське селянство постійно конфліктувало з чеськими поселенцями, і порівняно з ними до німців ставилося мирно.

Важливе значення для виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття мала їх **участь у національних святах**. Ці свята, як правило, знаходилися в сфері календарної обрядовості національних спільнот; вони могли цілком відповідати релігійним святкам, а могли знаходитися поза ними. У межах календарної системи Т. Агапкіна виділяє явища традиційної духовної культури, які мають виховне значення, а саме:

- 1) Всі жанри фольклору – обрядові і необрядові пісні, прислів'я, приказки, прикмети, гадання, ритуальне мовлення (похвальби, прокляття, дражнилки, побажання тощо);
- 2) Традиційна міфологія, виражена у казках, розповідях, легендах; міфологія знайшла своє вираження у певній символіці, яка має освітнє й виховне значення;
- 3) Народна музика та народне мистецтво [1].

Для чехів Волині в досліджуваний період важливими святами з національним змістом були Богоявлення (6 січня); Масопуст (схоже на українську Масляницю), який святкували наприкінці січня – на початку лютого; свято Паски (у католиків і лютеран); 6 грудня – святого Микулаша (Миколая); свято Різдва – 24-25 грудня; 26 грудня – День святого Стефана. Так, наприклад, на день святого Микулаша традиційно влаштовувалися дитячі театралізовані свята, коли серед дітей-ангелів з'являвся «паркел» (чорт) разом з Микулашем; ці персонажі підходили до батьків дітей і питали про їх поведінку протягом року. До Різдва дорослі і діти у чеських громадах Волині проходили Адевент – чотиринедільний піст. Наприкінці посту у чеських сім'ях випікали спеціальне різдвяне печиво, в приготуванні якого повинні були брати участь усі члени сім'ї, включно з дітьми. Діти також мали особливе доручення від дорослих на передріздвяні дні – знайти у торговців найкращого коропа для пісного столу перед Різдвом; одну

лусочку різдвяного коропа було прийнято класти під тарілку кожному члену родини.

У німецькій громаді Волині на Різдво палили дубове поліно, що символізувало очищення всіх членів сім'ї від проблем минулого року, а запалювання нового вогню означало прихід всіляких благ, яких члени родини бажали один одному [218, с.94]. При цьому існували різноманітні повір'я й обряди, в яких брали участь діти: так, у німецьких сім'ях дітям доручалося порахувати кількість іскор, які посиплються з головешки згаданого дубового поліна, яке потрусить господар дому; вважалося, що стільки прибуде в наступному році курчат [223, с.94].

Частина обрядів, які мали стимулююче значення, була тісно пов'язана з сімейними традиціями, становищем чоловіка і жінки в сім'ї тощо. Так, у польській громаді було прийнято з початком Великого посту прив'язувати незаміжнім дівчатам і хлопцям до одягу дерев'яні колодочки (поль. *kłodki*), щоб оточуючі вирізняли їх як таких, що не спромоглися створити сім'ю до посту [223, с.102]. Вартісність сім'ї, таким чином, підкреслювалася обрядовими діями.

Діти в етнонаціональних громадах Волині (польській, чеській, німецькій) з особливим задоволенням брали участь у *колядках*, а також ходили щедрувати. У поляків і колядки, і щедрівки мають одну назву – *koledy*, і означають прославляння господаря. Колядки, на переконання батьків, давали можливість дітям наблизитися до божественного і наблизити до Бога всю родину, як це відображено в одній польській коленді: « Посеред двору явір стоїть – гей, Алелуя! / На яворі золота шишечка / І прилетіли райські пташенята / І обтрусили золоті,золоті шишечки / І вибігла гарна дівчина / І розпустила свій білий фартушок / І позбирала золоті шишечки / І побігла до золотниченка / «Золотниченку, ремісниченку! / Вилий мені золотого келиха!» / Хто ж тобі з нього буде напиватися? / Сам Пан Єзус з янголами, / І Марія з дівицями, / Гарна

дівчина з кавалерами, Алелуйя!» [переклад з польської мій – Л. А. з : 223, с.111].

Особливе виховне значення для *чеської* громади волинського краю, (як і для *польської*) у досліджуваний період мало святкування Паски. Чехи називали Паску другим Різдом, і починали відзначати ще за кілька днів до неї – у Зелений четвер, Велику п'ятницю і Білу суботу. На Паску дітям дарували печиво у вигляді баранців (відлуння притчі про Бога-пастиря і стадо овець). У червоний понеділок в чеській громаді відбувалися ритуали, які нагадують православну Вербну неділю – чоловіки ходили з «помлазками» - вербовими прутиками зі стрічками на кінчиках і побивали ними дітей і молодь, щоб вони були здоровими весь наступний рік. У польських молодіжних групах було прийнято, щоб хлопці на Великдень обливали дівчат водою; дівчатка з чеських родин залюбки ходили «на купанні» (на купання), що означало обливання водою під час виконання обрядових великодніх пісень, найпопулярнішою з яких була «Velkopos» (Велика ніч). Німецькі родини колоністів влаштовували перед великоднюю ніччю «Великоднє багаття» як символ кінця зимових морозів та згорання гріховного в людині. У великодній ранок батьки в німецьких родин пропонували дітям знайти кошики з великодніми зайчиками та солодощами [299, с. 187-188].

Святкування в *єврейській* громаді Волині, у яких брали участь діти і які мали велике виховне значення, тісно пов'язані з іудаїзмом, оскільки це переважно релігійно-національні свята. Найбільш суттєве виховне значення мала, безперечно, суботня вечерея – Шабат, коли батьки і діти збиралися за вечерею, перед столом, покритим чистою скатертиною, і батько виголошував похвалу Господу і матері їхнього дому. Мати перед вечерею обов'язково складала молитву за благословення всіх членів сім'ї. Головним народно-релігійним святом іудеїв вважається Песах (Великдень); народні традиції цього свята ґрунтуються на відзначенні весняного

відродження природи (тому ще одна назва цього свята – Хаг а-Авів, що означає свято весни). Під час цього свята відбувається традиційна молитва в синагозі і виготовляється ритуальний хліб – маца. Виготовлення маци знаменує пам'ять євреїв про те, як вони харчувалися однією лише мацою в роки свого рабства. У процесі підготовки до свята діти залучаються до якнайретельнішого прибирання власних помешкань, дворів, господарських будов. Метою такого прибирання ритуально стали пошуки будь-чого квасного (тобто хлібопродуктів), особливо якщо їх десь залишили діти [197]. Песах має виразний благодійний характер: і дорослі, і діти могли брати участь у зборі коштів «на муку для маци» на користь бідних членів спільноти. У час підготовки до Песах батьки розповідали дітям спеціальні великодні казки морально-релігійного змісту: «Мойсей – надійний пастух», «Два келихи напередодні Песах», «Пророк Еліягу і великодня ніч» та ін. [215].

Другим значним народно-релігійним святом у єврейській громаді Волині завжди був Суккот – Свято кущів, яке символізувало збір урожаю. Волинські єврейські родини в це свято споруджували спеціальні курені, де протягом семи днів діти і дорослі повторювали всю щоденну діяльність – їли, спали, вчилися, виголошували молитви. Особлива заслуга кожного члена сім'ї була в тому, щоб поза куренем не випити навіть склянки води [281, с.138-145.]. Це свято символізувало нетривкість усього земного: сьогодні людина має все, а завтра може втратити навіть дах над головою; лише духовне надбання є вічним.

Діти брали участь також у святкуванні єврейського Нового Року – в перший день Тишрея, дня Спокути (Иом-Кіпур), Хануки (освячення) та ін.

Ще однією формою виховання дітей з національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття була **народна творчість**. Як відомо, основними видами народної творчості є народний фольклор, народна музика і танець, народне художнє мистецтво та ін. До народного

фольклору, у свою чергу, належать народні загадки, прислів'я та приказки, казки, легенди й перекази.

Серед зразків народної творчості непересічне місце належить дитячому фольклору. На жаль, він досить фрагментарно представлений у науковій літературі, особливо якщо йдеться про ХІХ століття; переважно аналізуються дитячі загадки, приказки, колядки. Одним з прикладів дитячого фольклору є ще й дитячі віршики: лічилки, дражнилки, примиряльні віршики тощо. Зразки таких віршиків подає у своїй книзі «Мила забава для дітей після науки» Ю. Хоцішевський, наприклад: «Не руш, Андзю, цю квіточку / Ружа коле, казала мама / Андзя мами не слухала / Вкололася і плакала» [330, с.12].

Значущою частиною народних свят (та й буденної життєдіяльності) були притаманні тій чи іншій національній меншині *ігри*, які мали виховне значення. Так, наприклад, у німецьких, чеських та польських громадах іменинник часто брав участь у грі зі зв'язуванням, причому він мав викупитися з цього зв'язування незалежно від величини подарованого подарунка; ця гра-обряд символізувала те, що життя дитини тісно пов'язане і залежить від людей, які прийшли на іменини, і винуватець торжества перед ними завжди в боргу [223, с.77].

Діти у польській, які і в інших громадах волинського краю в досліджуваний період значну частину часу витрачали на дитячі ігри, які мали виразне виховане значення, в тому числі й унаслідок використання в них моральних заповідей, дитячого фольклору та ін. Так, польські діти часто грали в «Сліпу бабцю», для чого використовувалася така лічилка: «Звідки йдете, бабцю? З міста. Чого хочете? Пирога. Якого? Клепаного» (Zkad idziecie, babko? / Z miasta / Czego chcecie? / Ciasta / Jakiego? / Klepanego) [330, с.6]. Ще однією популярною дитячою грою, і не лише у поляків, але й у чехів та німців, була гра в «котика й мишку». Для гри діти робили коло, двох дітей обирали на котика й мишку. Гра починалася

співанням віршованих рядків: «Вхопімося дружно за руки і станьмо колом / В колі собі котик спить, а за котиком мишка тремтить / А ти мишко, стрибай без тривоги, побачиш котика, давай в ноги» (Додаток Г) [330, с.15]. Коли котик, прокинувшись, наздоганяв і хапав кількох дітей гра припинялася або починалася з новими «котиками» і «мишками». Популярною була також гра «в лиса». Для її проведення обирали з дітей хлопчика на «лиса», який ходив навколо дітей, а вони співали: «Іде лис біля дороги, / тихесенько ставить ноги / Обережненько скрадається / Нікому нічого не говорить / А хто дивиться, того він кусає / Хто його не хоче, тому попаде / До сусіда підемо / Будемо лиса бити!» [330, с. 16]. Цікавою була також гра в «пташку», яка вчила дітей спостережливості, уваги і супроводжувалася такою лічилкою: «Літає пташка по вулиці / Шукає собі зерен пшениці / А я собі стою в колі / І обираю, кого хочу»; тоді обиралася «пташка», яка далі повинна була співати [330, с.17].

Виховний досвід будь-якого народу викладений у *прислів'ях та приказках*. Прислів'я та приказки розглядаються ученими (П. Гуревич, О. Дмитрієва, О. Корнілов, Л. Штейнгарт та ін.) [78; 89; 139; 301] як «особливі способи мовної репрезентації особливостей картини світу внаслідок взаємодії експліцитної та імпліцитної сторін свого цілісного значення» [301, с.14]. Національні прислів'я і приказки демонструють специфіку етнічного мислення, особливості ментальності етнічної групи, відірваної від свого етнічного ядра; у них втілені знання про світ і цінності національної спільноти.

У німецькій громаді Волині, наприклад, використовувалися приказки «Не пізнавши гіркого, не пізнаєш і солодкого»; у єврейській громаді – «Багатий рахує гроші, бідний – борги», «Бережіть здоров'я – його в крамниці не купиш», «Добро будує, зло руйнує» та ін. Відомі і досі давні прислів'я польської національної спільноти – «від горілки розум короткий» (*od wodka rozum krotki*), «надвоє бабця ворожила: або вмере, або буде жити»

(*nadwoje babka wrozyla: albo umrze, albo bedzie zyła*), «шануй сукню нову, а честь змолоду» (*szanuj suknie nowa, a honor od mlodu*) [8; 327]. Чеські прислів'я та приказки часто стосувалися взаємин у сім'ї («Обирай дружину радше вухами, а не очима»), морально-релігійних канонів («лінь дає гріхи»), поведінкових установок («як хочеш танцювати, не їж», «так довго ходив з джбаном по воду, що аж іде за пивом») тощо. Велика кількість прислів'їв і приказок у польській, чеській, німецькій громаді нагадують українські (цілком можливо, вони взаємозапозичувалися), наприклад, «горить йому земля під ногами», «говорить, що слина на язык принесла», «семеро одного не ждуть» та ін. [81, с.27-38.].

Велике значення для виховання дітей з етнонаціональних меншин мали *народні загадки*. Загадка – це особливий вид народної творчості, якому в давнину надавали магічного значення, а їх відгадування дітьми свідчило про розум та щасливу вдачу. Згодом загадки стали використовуватися як форма дозвілля. Як особлива форма пізнання загадка актуалізує ті предмети оточуючого світу, з якими дитина постійно стикається. Однак процес пізнання моделюється у загадці таким чином, щоб впізнаваність предметів, явищ, процесів вимагала розвиненої фантазії, щоб шлях від відомого до невідомого був ускладнений незвичним порівнянням. Якщо загальний шлях пізнання характерний для повсякденної мови, то у загадках як особливому різновиді лінгвокультурних текстів засобом пізнання виступає художній образ. У загадці містяться ряди асоціативних символів, архетипів німецької культури, характерних для всіх фольклорних жанрів [199].

Один з описів польських народних загадок залишив у вигляді незавершеного дослідження «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках» Іван Франко (1884) [248]. Безумовно, загадки мають велике виховне значення. Наведемо приклад дитячої загадки про бджіл і вулик, вміщений і опрацьований Ю. Хоцішевським в «Народній читанці»

для польських дітей, яка використовувалася і волинськими поляками на початку XX століття: «Бачив колись малу країну, густо населену, в якій править не король, а королева. Кожен мешканець має гострого списа, а весело брязкаючи, здобуває замки, входить до крамниць і п'є солодке вино. Вони будують маленькі будиночки, в які складають щось дуже солодке. Діти це люблять. Якби всі люди були такі працьовиті, як ці мешканці, не було б біди на світі» [314, с.79]. Часто загадки формулювалися у вигляді коротеньких віршиків, тоді вони ще більше запам'ятовувалися дітьми і подобалися їм, як-от польська загадка (польською – ламігловка) про годинник: «Весь час іде – однак кроків не робить, живе, вказує, але не має душі. Добрий то, щирий приятель дітей, бо їм допомагає, щоб час швидко пролетів» (Wciaz idzie – jednak sie krokiem nie ruszy. Zyje, wskazuje a jednak bez duszy. Dobry to, szczery przyjaciel dla dzieci, bo im pomaga, ze czas szybko leci) [314, с.80].

У народній педагогіці національних спільнот Волині використовувалися окремі етнічні символи і міфи, які несли виховну й освітню інформацію. Як правило, такі символи мають суто природне походження, що свідчить про природні традиції етнопедагогіки національних меншин Волині; серед цих природних явищ, які використовуються в етнопедагогіці, можна назвати вогонь, мороз, світло сонця, ключ, земля, хліб, камінь та інші символи.

Вогонь у різних національностей означав очищення, позбавлення від зла тощо. Тому в дітях виховувалася повага до вогню, але й побоювання пожежі, як, наприклад, у польській народній пісні: «Kolomyju zapatyfy, Kolomyja horyt; Tako j mene za mytenkom holowonka bofyt. Wyhorila Kolomyja, lyszyfy sia ilmy; Oj lubko ma solodenka! to z za tobow zyl (жаль) му» [223, с.18]. Дітям заборонялося плювати на вогонь і примовляли: «Не плюй на вогонь, а то вогник (прищик) вискочить».

Непересічне знання в символіці різних народів відіграє *світло* як певний душевний стан, характеристика людини і т.п. Тому, наприклад, у польських народних піснях краса тілесна і душевна пов'язуються зі світлом: «A wze z ją się ne dywuju, czemu Marcia krasna: Koło neji wczora rano wpala zora jasna; Jak letila zora z neba, taj rozsypala sia, Marcia zori pozbyrala i zatykala sia»³ [223, с.25].

Велике місце у народній творчості та її виховному впливі має символ *ключа* як влади старшого над молодшим, чоловіка над жінкою, як символ нерозривного зв'язку тощо. Так, у німецькій народній казці царевич, який знайшов свою попередню наречену, наказав сказати другій нареченій: «Хто знайшов старий ключ, тому нового не треба» [223, с.80]. У відповідній чеській казці царівна знаходить свого попереднього нареченого і повідає гостям таку загадку: «був у мене золотий ключ до золотого замка; цей ключ я втратила у зробила замість нього срібний; але коли мені його зробили, знайшовся золотий. Скажіть, котрий з них мені залишити собі?» [223, с.80].

Непересічне значення серед виховних символів у всіх національних меншин Волині в досліджуваній період мав символ *землі* як прародительки, як символ жінки, плодovitості та ін. На Різдво у поляків, чехів, німців по селу ходили з плугом, вказуючи на важливість наступного плідного року.

З наймолодшого дитинства у сім'ях поляків, чехів, німців, євреїв дітей привчали до святості *хліба*. Так, у чеській громаді дітей вчили, впустивши хліб на землю, підняти його й поцілувати; існувало повір'я, що хто поївши хліба, розкришив його на землю, то буде після смерті збирати його з кривавими очима; у сім'ї не повинно бути жодної ночі без окрайця хліба, бо інакше це означає нещастя [223, с.122]. У німецькій казці батько-мельник, підозрюючи, що його молодший син-дурник, який краще за інших

³ А вже з неї не дивую, чому Марця красна.
Коло неї вчора рано впала зоря ясна.
Як летіла зоря з неба, та й розсипалася,
Марця зорі позбирала і забрала їх.

виконує батьківські доручення, знається з нечистою силою, постановляє віддати млин тому з синів, який принесе найкращий хліб, бо в такій справі нечиста сила не зможе допомогти [223, с.123]. Коли в німецькій громаді відбувалося хрещення дитини, в пелюшки батьки клали трохи хліба і солі, щоб злі духи і чари не мали влади над дитиною.

Серед методів народного виховного впливу у етнічних громадах Волині побутували як *методи заохочення*, так і *покарання*. У деяких народних казках дітей стимулювали до послуху страхом перед невідомістю, перед казковими героями. Так, і німецькій громаді набула поширення і передавалася з покоління і покоління казка про Гензеля і Гретель, у якій діти втекли з дому до лісу, і потрапили до відьми (die alt Frick), яка намагалася їх з'їсти [223, с.185].

В єврейській громаді Волині також дотримувалися значної кількості приписів і заборон як стимулів для виховання дітей. Так, діти, як і дорослі, не повинні були перемішувати в одязі нитки з льону і вовни. Ця заборона має суто культово-обрядове підґрунтя, а загалом в іудейській релігії налічується близько 250 приписів і більш як 350 заборон, які діти повинні були вивчати під час навчання релігії і в процесі сімейного релігійного виховання.

Незалежно від специфіки народно-педагогічних традицій, різки, ставлення в куток на горох чи гречку були достатньо поширеними у всіх типах навчальних закладів (та й у сім'ях), в тому числі й німецьких, чеських, єврейських школах, та в недільних школах при католицьких храмах та у протестантських общинах, до яких належали німці і частково чехи. Навіть назва різок на Волині прижилася німецька – «пляга», очевидно, як стверджує О. Курочкін, від німецького слова Plaga – мука, бич [156, с.66].

Серед форм виховання дітей національних меншин у містах Волині, які об'єднали народне і професійне мистецтво, помітне місце займав

національний театр. Так, для польської громади характерним було влаштування міні-театрів у сім'ї, про що детально пише Ю. Хоцішевський [330]. Багато місця і часу приділено театру волинських поляків у творах і в діяльності Ю. І. Крашевського, який був художнім керівником житомирського польського театру і активно залучав як до його відвідування, так і до участі в діяльності учнів місцевої чоловічої гімназії [253].

Т. Степанчикова характеризує єврейський театр і зазначає, що у Житомирі було поставлено виставу «Серкеле» відомого єврейського драматурга Соломона Еттінгера [265]. Її привезла до Житомира дружина директора школи рабинів Хаїма Зеліга Слонімського, батько якої був відомим варшавським математиком (Абрагам Стерн). Виставу поставили учні школи рабинів, що справило на них неабиякий виховний вплив. Специфіка єврейських вистав полягала на той час у тому, що жіночі ролі могли грати лише чоловіки [351, с.501]. У п'єсах єврейського драматурга Гольдфадена знаходили своє місце і фольклорні елементи, як-от колисанки:

«У тихім кутку синагоги старої,
Всупереч горю і втрати сльозам,
Пісню надії співає з любов'ю
Донька Ізраїля над немовлям:
В тебе під ліжечком цапик маленький.
Має дарунки для тебе, рідненький.
Що з нами буде у світі цьому?
Боже, дай миру і волі йому!
Будеш родзинки – мигдаль продавати?

Ну, а тепер, сину мій, треба спати» (переклад з ідиш Міли Калабухи) [265, с. 37].

Набагато менше відомо про можливості виховання театром у середовищі *чехів та німців* Волині. Щодо чеської громади Волині, то М.

Костюк пише, що театральне мистецтво розвивалося у самодіяльних клубах чехів, де організовувалися літературні вечори, маскаради, вокально-музичні свята, у яких брали участь і діти [141, с.101-108.].

Кожна з проаналізованих нами національних меншин привнесла в процес виховання дітей досвід своєї етнічної Батьківщини, крім євреїв, які формували в кожній країні етнічно відмінні традиції виховання, що об'єднувалися, однак, в площині іудаїзму.

Аналіз історичних джерел засвідчує, що кожна з національних меншин Волині жила досить замкнуто, тому й процес виховання дітей будувався за загальноприйнятими для того часу канонами, але відрізнявся за етнічними та конфесійними характеристиками. Навіть досить близькі за змістом релігійного виховання польські та українські сім'ї досить мало знали одна про одну, якщо йшлося про виховання дітей в дусі своєї релігії. Православний історик А. Хойнацький писав, характеризуючи католицькі свята та обряди в західних губерніях Російської імперії, до яких належала і Волинь: «Що ж це за свята? В чому полягає їх історія, богослужіння й обряди? Варто зізнатися, що це питання, на які небагато з нас можуть відповісти ствердно. Мало того, ми не можемо навіть похвалитися знайомством з тими латино-польськими святами, які спільні у католиків з нашою церквою православною, наприклад, святом Паски, Різдва Христового, Богоявлення та ін.» [288, с.211].

Виховання дітей в сім'ях національних меншин на Волині значною мірою визначалося релігійною належністю батьків, оскільки існувала стійка ідентифікація етнічної належності з конфесійною: «до цього часу в західно-руському наріччі слова поляк і католик мають зовсім однакове, тотожне значення. ... прийняття католицизму, за поняттями західно-руськими, означає те саме, що й вступити в поляки, хоча новонавернений був би зовсім іншої національності. І навпаки, поляк, на переконання

тутешнього народу, не може бути іншої віри, як тільки католицької, інакше він стає німцем, росіянином, олендром (голландцем) і т.і.» [288, с.212].

Специфіка релігійного впливу на виховання дітей національних меншин на Волині полягала у тому, що серед аналізованих нами національних громад лише євреї належали до іудейської релігійної громади, всі ж інші – до християнських церков різного спрямування (католики, протестанти, лютерани). Тому релігійні засади виховного процесу були досить схожими у німців, чехів та поляків, і досить суттєво відрізнялися у євреїв, які провадили виховання дітей за старозаповітними канонами.

З проведеного нами аналізу виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період витікає, що загальні *принципи виховання*, реалізовані у середовищі кожної з названих меншин, були сталими і характерними для кожної з етнічних громад – польської, німецької, чеської, єврейської. До таких принципів виховання ми віднесли: принцип природовідповідності, принцип послідовності й наступності, принцип обумовленості процесу виховання релігійними нормами, притаманними кожній з досліджуваних національних меншин.

Спільними для усіх національних меншин стали також *провідні засоби виховання* дітей, до яких ми відносимо їх комунікативне середовище й провідні види діяльності, характерні в тій чи іншій національній меншині. Етнопедагогічні засади виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття дозволяють зробити висновок про наявність в етнічних спільнотах власних уявлень про виховний ідеал як досконалу особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає сутність його прагнень. Спільною рисою означених виховних ідеалів у поляків, євреїв, німців і чехів Волині у досліджуваний період стала виразна релігійність та відданість основам віри; любов до свого народу, прагнення зберегти культурну спадщину своїх предків; повага до батьків і старших;

милосердя й порядність. Таким чином, можна констатувати, що у виховному ідеалі національних меншин Волині сконцентрувалися загальнолюдські цінності, а розбіжності мали переважно характер етнічних, набутих в ході власного етнокультурного розвитку. Основою народного виховання в національних спільнотах Волині у досліджуваний період стала природо- та культуро відповідність, виховання дітей у праці, на засадах народної моралі, у рідномовному середовищі.

3.2. Аксіологічні характеристики виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.)

Теорія етносу, яка стала компонентом методологічного підґрунтя нашого дослідження, визначає серед **провідних етнічних цінностей** мову, етнічну специфіку моральних цінностей, сім'ю та відповідні їм виховні цінності. Процес формування особистості дитини прямо пов'язаний з розвитком і усталенням її *ціннісних орієнтацій*, які складають вектор спрямованості особистості, водночас забезпечуючи морально-духовні підвалини суспільного життя. Тому аксіологічні характеристики виховання в сім'ї вирішальним чином впливають на весь процес соціалізації дитини, в тому числі дитини, яка перебуває в іноетнічному середовищі. М. Жолуденко, вивчаючи ціннісне виховання у німецьких школах, зазначає, що формування цінностей у дитячому віці залежить від соціально-економічних умов та історичного досвіду, від релігійних поглядів та доступу до освіти й культури [101, с.67-69.]. Як бачимо, така характеристика цінностей цілком відповідає етнонаціональній специфіці формування аксіологічного простору підростаючої особистості.

Мова як непересічна цінність кожного етносу та його підростаючого покоління як особливої соціальної групи викликає зацікавлення в контексті теорії і практики виховання дітей національних меншин, оскільки мова

виступає провідною національною цінністю, особливо в регіонах з поліетнічним складом населення та зумовленими цим потребами в етнонаціональній системі шкільництва національних меншин. Етнічна мова не обов'язково ототожнюється з рідною мовою; особливо це характерно для національних меншин, які знаходяться в полі переважаючого етносу. Виховання дітей національних меншин відбувається етнічною мовою, проте вона зазнає впливу іноетнічного середовища, що впливає і на весь процес виховання. Завдяки етнічній мові є можливість реалізувати атрибутивний компонент етнічної культури (частиною якої є й освіта) – у вигляді традицій, обрядів, ритуалів, дитячого фольклору та ін.

Відношення офіційної влади до навчання і виховання дітей національних меншин рідною мовою було найчастіше байдужим, почасти – негативним. Так, В. Пляшкевич у своїй статті «Навчання російській мові в школі серед інородчеського населення» пропонував єдино можливу методику введення російської мови в середовище національних меншин: «необхідно взагалі відмовитися від рідної мови і не використовувати її без крайньої необхідності» [218, с.14].

На мовному питанні в школах національних меншин та його впливі на виховання дітей наголошує В. Сольц (1914) : «При утиску місцевих мов уряд йде трьома шляхами: не допускає введення рідної мови, як предмета викладання, усуває застосування рідної мови як допоміжної, шляхом переслідування навчальної та іншої літератури іншими мовами. В результаті – розгром укладеної національної системи шкіл у цілої низки народностей. Вціліла лише віросповідна школа у євреїв і магометан» [258, с.70].

Ситуація з мовою як виховною цінністю у різних національних меншин Волині в досліджуваний період складалася по-різному. Так, чи не найдовше могли використовувати рідну мову як мову навчання і виховання в своїх школах *німці і чехи*; у німецьких колоніях Волині навчання велося

рідною мовою аж до 1866 року [290, с.136-151.]. Проте 27 квітня 1866 року було прийнято рішення Попечительського Комітету про іноземних колоністів, яким всі вчителі сільських колоністських шкіл були зобов'язані (під розписку) вчити дітей російської мови 1-2 години на тиждень. Щоправда, про навчання російською загалом не йшлося. Німецька і чеська мова як мова викладання повністю збереглася в консисторських школах, які забезпечували релігійне і моральне виховання дітей, а також надавала елементарні знання. Необхідність навчання і виховання дітей рідною мовою відстоював у своїх публікаціях К. Д. Ушинський, наполягаючи на тому, що російська школа в середовищі національному «з першого дня нагадає дитині, що вона не вдома...така школа безсила, тому що вона не буде розвитку дитини на єдиному плідному душевному ґрунті – на народній мові і на відображеному в ній народному почутті; ... така школа марна: дитина ... скоро забуває кілька десятків великоруських слів, яким вивчився в школі, а разом з тим забуває і ті поняття, які були до них прив'язані» [258, с.68].

Польська національна меншина втратила право навчання рідною мовою одразу після польського повстання 1832 року і вже не набула його протягом усього XIX – початку XX століття; тому навіть вивчення рідної мови піддавалося певним обмеженням: це стало справою сімейною або ж релігійною, оскільки польську мову можна було вчити лише в костьолах і кляшторах з метою участі в службах [281].

Особливо цікавою була мовна ситуація у виховному процесі в *єврейській* громаді волинського краю. Зазначені особливості пояснюються тим, що процес виховання в єврейських сім'ях здійснювався фактично на ідиш, однак у єврейських школах діти одразу починали вивчати іврит. Крім того, внаслідок заснування державних російських єврейських шкіл діти з єврейських родин починали вивчати російську, причому, які свідчить історичний фактаж, з великими труднощами. Такий мовний «розкол»

однозначно не сприяв ефективності виховного процесу в єврейській громаді, якщо йдеться про мову як аксіологічний компонент зазначеного процесу. Однак володіння мовою іврит вважалося в середовищі волинських євреїв ознакою витонченості, вихованості, освіченості. Тому діти були вимушені вчити іврит, а в батьківському домі розмовляли натомість на ідиш [143, с. 159.].

У євреїв мовна ситуація складалася не на користь івриту як мови навчання дітей, особливо після заснування на Волині мережі казенних єврейських училищ. В. Сольц (1914) писав з цього приводу: «Про викладання рідною мовою загальних предметів, крім т.зв. єврейських (мови, біблії, історії євреїв), не може бути й мови. В положенні про казенні народні училища цілком чітко сказано, що всі предмети без виключення викладаються російською мовою. ... В циркулярі попечителя Київського учбового округу від 18 вересня 1908 року за №11954 вміщено таку постанову: «На посаду завідувача Талмуд-Тори і викладачів загальних предметів можуть призначатися лише особи християнських віросповідань, які мають спеціальну педагогічну підготовку» [258, с.74]. Натомість резолюція Всеросійського з'їзду освітян (1914) проголосила: «викладання рідною мовою є основним і могутнім знаряддям виховання дітей» [111, с.98].

Неоднозначні зміни у викладанні рідною мовою стосувалися і польської системи освіти й виховання на Волині у досліджуваний період. Як відомо, після польського повстання 1831 року по всій губернії було скасовано численні навчальні заклади, які підтримували національні традиції виховання польської спільноти; проте в 1857 році Комітет міністрів Російської імперії знову дозволив створення польських шкіл, пояснюючи це й причинами виховного характеру: «дозвіл викладати в тамошніх навчальних закладах польську мову, якщо водночас і вивчення російської мови буде там розвиватися з постійністю і належним чином,

скоріше послужить до користі, аніж до шкоди, і не тільки в навчальному, але й, власне, в моральному відношенні» [172, с.124]. А вже в 1864 році генерал-губернатор Північно-Західного краю писав до міністра освіти, що варто знизити рівень вивчення польської мови і зосередити зусилля на помноженні російських шкіл. Внаслідок цього навіть римо-католицькі законовчителі були усунуті з посад у системі освіти, і Закон Божий став викладатися російською, що знизило рівень релігійного виховання в середовищі польської громади волинського краю [172, с.129-130].

Етнічна мораль розглядається в теорії етносу як «сукупність традиційно закріплених духовних цінностей, норм, правил, вимог, історично вироблених певним етносом і призначених регулювати вчинки, дії та діяльність як окремих етнофорів, так і їх груп» [187, с.16]. Етнічна мораль є залежною від конкретних соціально-економічних та соціокультурних обставин,

Основа етнічної моралі єврейської громади Волині укладалася на положеннях Старого Заповіту. Старозаповітна моральність побудована на суворій нормативності, на моральному вдосконаленні людини в її емпіричній дійсності. Тому становлення особистості відбувалося в зовнішньому узгодженні людської волі з волею Божою. Дитина від народження, якщо йдеться про старозавітні засади виховання, розглядалася як образ Божий, з одного боку, і як «сім'я гріха» з іншого.

Основою етнічної моралі виступав найчастіше певний **спосіб життя**, який провадили національні меншини волинського регіону і який не бажали змінювати незалежно від зовнішніх обставин. Особливо це було характерним для німецької та єврейської спільноти. Так, А. Коцута пише, що «Багатовікова відчуженість іновірців, прихильність до традицій та общинних авторитетів сформували своєрідний уклад життя й обличчя східноєвропейського, зокрема волинського єврейства. Для них поняття

«містечко» стало означати своєрідний центр побуту, релігійної відокремленості і культурно-національної автономії общини» [143, с. 158.].

Моральні норми та цінності формувалися в національних спільнотах за допомогою трансмісійних механізмів. Як зазначає Т. Стефаненко, в процесі передачі етнокультурних норм трансмісія може відбуватися в трьох різновидах: як вертикальна трансмісія, коли від батьків до дітей передаються культурні цінності, уміння, вірування та ін.; як горизонтальна, тобто традиції культури та цінності засвоюються в процесі дорослішання через спілкування з однолітками; як непряма трансмісія – засвоєння норм і цінностей в межах окремих інститутів соціалізації (школа, церква, громада), а також у межах близького оточення [266].

Ще однією непересічною цінністю, а заодно і вирішальним фактором для побудови виховного процесу в національних громадах Волині виступала **сім'я**. Більш детальний аналіз сімейного виховання та специфіки сімейного укладу життя національних меншин Волині XIX – початку XX століття подано у п.2.2 дисертації. Зазначимо, однак, що *сімейне виховання, наприклад, у німецьких та чеських колоніях Волині здійснювалося цілком узгоджено з християнськими цінностями, які складали основу способу життя в національних меншинах. Цікавим є той факт, що сім'я як виховний інститут почасти вступала в конфлікт з церквою, якщо йшлося про необхідність участі дітей у виховних релігійних заходах: І. Черказьянова пише, що німецькі селяни вступали в суперечку з духовенством, якщо строки конфірмації (першого причастя) співпадали з вадливими сезонними роботами на землі, до яких залучалися діти [290, с.136-151.]. Для **поляків** першою базовою цінністю завжди була сім'я, другою – релігія. Специфіка релігійного виховання у польській громаді Волині представлена в п.2.1.*

Власні аксіологічні уявлення про навчання та виховання дітей залишалися непорушним правилом життя для *німецьких колоністів Волині*.

Батьки при цьому дотримувалися тієї точки зору, що мінімізовані відносини дітей із зовнішнім середовищем не лише не заважать їх вихованню, а й сприятимуть його ефективності [141, с.103]. Таким чином, соціалізація дитини відбувалася виключно в середовищі німецької колонії, крім тих випадків, коли хлопчики були вимушені йти до російської армії; у такому разі їх віддавали до шкіл, де викладалася російська мова або ж викладання велося повністю російською.

Освіта та прагнення надати її своїм дітям виразно простежуються в аксіологічних характеристиках виховної системи німецьких колоністів Волині. Тому саме німці були найбільш освіченим прошарком населення краю серед інших національних меншин. *Книга* як засіб навчання стала в середовищі національних меншин потужним засобом виховання. Це стає зрозумілим, якщо зауважити, що діти національних меншин переважно не мали прямого і легкого доступу до рідномовної літератури. Як зазначає І. Черказьянова, дітей привчали до читання духовних книг – молитовників, Біблії, віддрукованих готичним шрифтом [291, с.1]. В Одесі в 1847 р. було віддруковано «Катехізис» для німців-католиків всієї Російської імперії. Значення цього видання для виховання дітей полягало у тому, що в його тексті було вміщено народні прислів'я, повчальні тексти, дитячі молитви (перед заняттями в школі та після них).

Важливе місце в системі аксіологічних постулатів займали уявлення національних меншин про сім'ю та сімейне виховання. При цьому в різних національних меншинах ці уявлення склалися по-різному. Так, німецькі колоністи вважали ганьбою укладати шлюби поза межами свого етносу і найчастіше навіть своєї колонії; М. Костюк зазначає, що німці «відносин з селянами майже не мають і відносяться до них зверхньо. Немає прикладу, щоб німець-колоніст одружився з селянкою чи німкеня вийшла заміж за селянина» [141, с.106].

Процес формування особистості дитини прямо пов'язаний з розвитком і усталенням її ціннісних орієнтацій, які складають вектор спрямованості особистості, водночас забезпечуючи морально-духовні підвалини суспільного життя. Тому аксіологічні характеристики виховання в сім'ї вирішальним чином впливають на весь процес соціалізації дитини, в тому числі дитини, яка перебуває в іноетнічному середовищі. М. Желуденко, вивчаючи ціннісне виховання у німецьких школах, зазначає, що формування цінностей у дитячому віці залежить від соціально-економічних умов та історичного досвіду, від релігійних поглядів та доступу до освіти й культури [101, с.67-69.]. Як бачимо, така характеристика цінностей цілком відповідає етнонаціональній специфіці формування аксіологічного простору підростаючої особистості.

Вагомою аксіологічною характеристикою виховання дітей національних меншин Волині була *відданість своїм етнопедагогічним традиціям*. Сучасник німецьких волинських колоністів писав, що «німці, які народилися на Волині, залишаються такими само німцями, як їхні батьки і діди, які вийшли з Німеччини» [163, с.64.]. Така само характерна риса була притаманна єврейській спільноті Волині, про яку Г. Тумім писав, характеризуючи навчання єврейських юнаків у єшиботах: «Ніяких привілеїв і переваг ці навчальні заклади не давали своїм вихованцям. Навпаки, життя «єшиботників» було сповнене незгод. ... Саме з цих самовідданих ідеалістів і вербувалися головним чином кадри піонерів освіти. Вони йшли на голод і всілякі незгоди з такою само ідеалістичною самовідданістю до світла загальнолюдської освіти і науки, як раніше йшли до єшиботів, терпляче й стійко переносячи крім матеріальних негараздів, ще й боротьбу та переслідування з боку рідного середовища, моральний гніт самотності і прокляття за ренегатство» [110, с.39-40].

Велике значення для закріплення аксіологічних характеристик процесу виховання у середовищі національних меншин мала **трудова діяльність**,

домінуюча для того чи іншого етносу. Так, історичні джерела свідчать, що єврейське населення Волині досліджуваного періоду – це переважно ремісники (кравці, чоботарі, ковалі, токарі, слюсарі, ткачі, склярі, ювеліри, палітурники, хлібопекарі тощо), а також торгівці (О. Іващенко, Ю. Поліщук, Ж. Ковба та ін.) [114; 131; 143]; німці – переважно землероби та ремісники (М. Бармак, О. Безносова, Т. Захарченко, М. Костюк та ін.) [13; 16; 106; 140]; поляки в соціально-трудовому відношенні були розпорошеними, оскільки складали значну частину землевласників, міщан, селян (І. Близнюк, Т. Єременко та ін.) [22; 99]; щодо чехів, то вони, як і німці, були переважно землеробами (Л. Блашкевич, Л. Кондратюк) [21].

Специфіка трудового виховання у середовищі національних меншин Волині досліджуваного періоду час від часу ставала предметом обговорення в періодиці кінця XIX – початку XX століття. Так, С. Левітін у статті «Трудова школа і національне виховання» (1914) [160, с.8-34.] наголошував на особливостях єврейської національної психології як такої, що не дозволяє їм займатися землеробством; інтереси у трудовому вихованні дітей лежать, найімовірніше, в галузі торгівлі, ремесла, фінансових операцій.

Для визначення аксіологічних характеристик процесу виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття потрібно, на нашу думку, з'ясувати специфіку *етнопсихології* кожної з домінуючих у цьому регіоні меншин та особливості їх національного характеру, оскільки від цього залежить зміст та форми виховної діяльності у середовищі національних меншин. Так, *національний характер німців* та особливості його формування у дітей німецьких колоністів Волині добре ілюструє думка Попечителя Київського учбового округу, який у 1887 році відвідав волинські німецькі поселення і писав у звіті: «Німці на Волині являють собою ізольовану масу від оточуючого українського населення, яка, згуртувавшись купками в колоніях, утворює одне нерозривне ціле за вірою,

мовою, громадським укладом життя, традиціями, симпатіями і антипатіями, і що разом узятє, без сумніву, виокремлює цих прибульців» [204, с.257].

Таким чином, до аксіологічного простору національних громад Волині у XIX – на початку XX століття і виховних цінностей дітей національних меншин ми віднесли сім'ю, рідну мову, ставлення до трудової діяльності, суто релігійні цінності. З'ясовано, що специфіка цінностей у процесі виховання дітей суттєво залежала від зовнішніх чинників (знаходження в іноетнічному та інокультурному середовищі, особливості російського імперського законодавства про «іногородців» та ін.), а також внутрішніх – особливості укладу життя в національних громадах, специфіка сімейних відносин тощо. Обґрунтовано висновок про те, що попри певну культурну замкнутість кожної національної меншини, дітям прагнули прищепити загальнолюдські цінності – любов, милосердя, дбайливе ставлення до близьких, працьовитість, - що впливало на зміст, форми та методи виховання дітей національних меншин.

Висновки до розділу 3

У розділі з'ясовано етнопедагогічні основи виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. З цією метою обґрунтовано роль народної педагогіки польської, чеської, німецької та єврейської меншин у вихованні дітей; виявлено специфіку аксіологічного простору досліджуваних національних меншин та його вплив на виховання дітей. Доведено, що кожна з проаналізованих у дисертаційному дослідженні національних меншин привнесла в процес виховання дітей досвід своєї етнічної Батьківщини, крім євреїв, які

формували в кожній країні етнічно відмінні традиції виховання, що об'єднувалися, однак, в площині іудаїзму.

Теорія етносу, яка стала компонентом методологічного підґрунтя дослідження, визначила серед провідних етнічних цінностей мову, етнічну специфіку моральних цінностей, сім'ю та відповідні їм виховні цінності. Процес формування особистості дитини прямо пов'язаний з розвитком і усталенням її *ціннісних орієнтацій*, які складають вектор спрямованості особистості, водночас забезпечуючи морально-духовні підвалини суспільного життя. Доведено, що аксіологічні характеристики виховання в сім'ї вирішальним чином впливають на весь процес соціалізації дитини, в тому числі дитини, яка перебуває в іноетнічному середовищі; формування цінностей у дитячому віці залежить від соціально-економічних умов та історичного досвіду, від релігійних поглядів та доступу до освіти й культури. З'ясовано, що така характеристика цінностей цілком відповідає етнонаціональній специфіці формування аксіологічного простору підростаючої особистості.

Аналіз історичних джерел засвідчив, що кожна з національних меншин Волині жила досить замкнуто, тому й процес виховання дітей будувався за загальноприйнятними для того часу канонами, але відрізнявся за етнічними та конфесійними характеристиками. Навіть досить близькі за змістом релігійного виховання польські та українські сім'ї досить мало знали одна про одну, якщо йшлося про виховання дітей в дусі своєї релігії.

Виховання дітей в сім'ях національних меншин на Волині значною мірою визначалося релігійною належністю батьків, оскільки існувала стійка ідентифікація етнічної належності з конфесійною. Специфіка релігійного впливу на виховання дітей національних меншин на Волині полягала у тому, що серед аналізованих у дисертації національних громад лише євреї належали до іудейської релігійної громади, всі ж інші – до християнських церков різного спрямування (католики, протестанти,

лютерани). Тому релігійні засади виховного процесу були досить схожими у німців, чехів та поляків, і досить суттєво відрізнялися у євреїв, які провадили виховання дітей за старозаповітними канонами.

З проведеного в розділі аналізу виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період витікає, що загальні *принципи виховання*, реалізовані у середовищі кожної з названих меншин, були сталими і характерними для кожної з етнічних громад – польської, німецької, чеської, єврейської. До таких принципів виховання віднесено: принцип природовідповідності, принцип послідовності й наступності, принцип обумовленості процесу виховання релігійними нормами, притаманними кожній з досліджуваних національних меншин. Спільними для усіх національних меншин стали також *провідні засоби виховання* дітей, до яких у дослідженні віднесено комунікативне середовище й провідні види діяльності, характерні тій чи іншій національній меншині.

Етнопедагогічні засади виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття дозволяють зробити висновок про наявність в етнічних спільнотах власних уявлень про виховний ідеал як досконалу особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає сутність його прагнень. Спільною рисою означених виховних ідеалів у поляків, євреїв, німців і чехів Волині у досліджуваний період стала виразна релігійність та відданість основам віри; любов до свого народу, прагнення зберегти культурну спадщину своїх предків; повага до батьків і старших; милосердя й порядність. Таким чином, модно констатувати, що у виховному ідеалі національних меншин Волині сконцентрувалися загальнолюдські цінності, а розбіжності мали переважно характер етнічних, набутих в ході власного етнокультурного розвитку. Основою народного виховання в національних спільнотах Волині у досліджуваний період стала природо- та культуро відповідність, виховання дітей у праці, на засадах народної моралі, у рідномовному середовищі.

З'ясовано, що до аксіологічного простору національних громад Волині у ХІХ – на початку ХХ століття і виховних цінностей дітей національних меншин входить сім'я, рідна мова, ставлення до трудової діяльності, суто релігійні цінності. Доведено, що специфіка цінностей у процесі виховання дітей суттєво залежала від зовнішніх чинників (знаходження в іноетнічному та інокультурному середовищі, особливості російського імперського законодавства про «іногородців» та ін.), а також внутрішніх – особливості укладу життя в національних громадах, специфіка сімейних відносин тощо. Обґрунтовано висновок про те, що попри певну культурну замкнутість кожної національної меншини, дітям прагнули прищепити загальнолюдські цінності – любов, милосердя, дбайливе ставлення до близьких, працьовитість, - що впливало на зміст, форми та методи виховання дітей національних меншин.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У дисертації виявлено стан дослідженості проблеми виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття в історичних та науково-педагогічних джерелах, а також здійснено її категоріальний аналіз.

Виокремлено провідні теоретичні підходи, які дозволяють осмислити проблему виховання дітей національних меншин у контексті різних галузей науки – соціокультурний, соціально-педагогічний, етнопедагогічний. Окреслено значущість залучення до теоретичного аналізу проблеми дослідження окремих наукових теорій, які є важливими для висвітлення проблеми виховання дітей національних меншин в окремий історичний період на Волині, насамперед, історико-педагогічну регіоналістику, теорію повсякденності, теорію етносу.

Визначено провідні поняття досліджуваної проблеми – „виховання”, „процес виховання”, „дитина національної меншини”; останнє окреслено в дослідженні як об’єкт і суб’єкт виховання в середовищі національної меншини, завдяки якому формуються особистісні якості, відбувається етнічна соціалізація дитини та реалізуються завдання національного виховання в полікультурному і поліетнічному середовищі регіону чи країни.

У дисертації представлено аналіз історіографії проблеми дослідження. Всі історичні матеріали класифіковано у вигляді чотирьох груп наукових джерел та окремої групи архівних матеріалів. До першої групи було віднесено наукові дослідження в галузі історії національних меншин та історії освіти, які мають, насамперед, методологічне значення; до другої – дослідження історії Волині (її культури, етносу, конфесій у досліджуваний період); до третьої групи увійшли дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин у досліджуваний період; четверту

групу склали роботи, що безпосередньо стосуються питань виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. У результаті аналізу наукової літератури та історичних джерел обґрунтовано висновок, що найменш представленою в історичній та історико-педагогічній літературі є саме четверта група наукових досліджень, що посилює актуальність обраної проблеми. З’ясовано, що у вивчених історичних розвідках дослідники концентрували свою увагу, передусім, на проблемі навчання дітей національних меншин, оскільки вона набагато краще представлена в історичних джерелах, включно з архівними матеріалами. Тому для вивчення проблеми виховання дітей національних меншин особлива увага зверталася на мемуарну літературу, а також дослідження в галузі етнопедагогіки різних національних меншин в Україні.

2. У дисертаційній роботі обґрунтовано провідні історичні, територіально-демографічні, соціально-політичні, етнокультурні передумови, які впливали на процес та результат виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період. Доведено, що особливості розселення національних меншин на Волині протягом кількох століть справили значний вплив на характеристики виховного процесу в середовищі національних меншин. Обґрунтовано висновок про особливий вплив на виховання дітей національних меншин етнокультурного середовища волинського краю; з’ясовано специфіку нормативно-правової бази щодо „іновірців» та „інородчеських шкіл” Російської імперії у контексті навчання та виховання дітей.

Історичні передумови розглянуті в дисертації як такі, завдяки яким відбулося розселення кількох найбільших національних меншин на території Волині. На основі аналізу *територіально-демографічних* передумов виявлено специфіку волинського регіону в його поліетнічній структурі та специфіці історичного культурного розвитку. Доведено, що

особливості розселення національних спільнот на Волині та формування їх структури й внутрішньої ієрархії визначили в перспективі особливості виховного процесу в їх середовищі та вплив різноманітних інститутів та інституцій.

До *соціально-політичних* передумов віднесено: наявну в XIX – на початку XX століття соціально-політичну ситуацію в Російській імперії загалом і в освітній галузі зокрема; нормативно-правове поле функціонування сфери освіти і діяльності „інородчеських” шкіл, де було сконцентровано навчально-виховний потенціал етнічних спільнот волинського краю. Доведено, що домінуючими соціально-політичними чинниками, які визначали специфіку виховного процесу в середовищі національних меншин Волині, були імперія як політичний механізм, а також нормативне регулювання життєдіяльності іновірців на території Волинської губернії.

У дослідженні з’ясовано, що етнокультурні передумови виховання дітей національних меншин на Волині ґрунтувалися на засадах соціокультурного підходу до проблеми дослідження, що дає можливість розглядати дві провідні моделі національної політики у їх історичній ретроспективі – асиміляцію та мультикультуралізм. Доведено, що домінуючою була асиміляційна модель національної політики, за якою національні меншини поступово розчинялися в середовищі корінної і більш кількісно потужної етнічної спільноти.

Обґрунтовано суперечність досліджуваного хронологічного періоду і регіону, яка полягає у тому, що кількісно переважаючою для всіх національних меншин Волині були українці, які самі були поставлені в статусну позицію національної меншини внаслідок імперської асиміляційної політики Росії. У зв’язку з цим сформульовано висновок про мовну та освітню асиміляцію польської, єврейської, чеської, німецької

меншини в межах російської культурної моделі, яка представляла владну спільноту держави.

3. Охарактеризовано специфіку виховного впливу на дітей національних меншин провідних інститутів виховання – сім'ї, школи, релігії.

Доведено про непересічне значення релігії у вихованні дітей усіх розглянутих в дослідженні національних меншин – поляків, чехів, німців та євреїв. З'ясовано, що особливості визначення місця і ролі релігії у вихованні дітей детерміновані тим, що три з досліджуваних національних меншин належали до християнської релігії, а євреї – до іудаїзму.

Обґрунтовано, що філософською основою релігійного змісту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стала релігійна етика, яка мала багато спільного у всіх представників національних меншин – поляків (переважно католики), чехів і німців (переважно католики і лютерани), євреїв (переважно іудеї). Визначено роль релігії в освіті, культурі, вихованні дітей у національних спільнотах, що полягала в *етноінтеграції, з одного боку, та етноізоляції* – з іншого.

З'ясовано місце і роль сім'ї і вихованні дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. Доведено, що спільним для всіх досліджуваних меншин Волині було заохочення сімей національною спільнотою до великої кількості дітей; основними *методами* сімейного виховання були релігійні (молитва, спонукання до участі в релігійних обрядах тощо), які визначали характер інших груп виховних методів. Головними *формами* сімейного виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваній період стали вивчення релігії, формування певних звичок і навичок поведінки, гра, спільна діяльність батьків і дітей у вигляді праці або ж дозвілля тощо, а *методами* – виховання словом, грою,

спілкуванням і відповідними відносинами між старшими членами сім'ї і дітьми.

У процесі аналізу наукової літератури та історичних джерел встановлено місце та роль школи як виховного соціального інституту, який здійснював виховний вплив на дітей національних меншин. З'ясовано, що створення та діяльність шкіл національних меншин на Волині у досліджуваний період залежали від соціально-політичних чинників, фінансувалися переважно з коштів місцевої громади та поєднували риси світського та релігійного виховання.

Характерною рисою виховання у школах національних меншин була його релігійна спрямованість та суто конфесійний зміст. Водночас школи національних меншин прагнули здійснювати рідномовне виховання, що залежало від ставлення уряду до тієї чи іншої національної меншини.

Головними характеристиками процесу виховання дітей у школах національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття визначено: відповідність виховних постулатів школи певній релігії, залежно від етноконфесійної належності меншини; спрямування виховного процесу на формування рис виховного ідеалу, притаманного тій чи іншій етнічній культурі; тісний зв'язок школи з місцевою громадою та сімейним вихованням у середовищі національних меншин.

4. У дослідженні здійснено аналіз місця та ролі народної педагогіки національних меншин Волині та їх аксіологічного простору на виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період.

Обґрунтовано етнопедагогічні основи виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. З цією метою з'ясовано роль народної педагогіки польської, чеської, німецької та єврейської меншин у вихованні дітей; виявлено специфіку аксіологічного простору досліджуваних національних меншин та його вплив на виховання дітей. Доведено, що кожна з проаналізованих у межах дослідження національних

меншин привнесла в процес виховання дітей досвід своєї етнічної Батьківщини, крім євреїв, які формували в кожній країні етнічно відмінні традиції виховання, що об'єднувалися, однак, у площині іудаїзму.

На основі проведеного в дисертації аналізу виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період з'ясовано, що загальні принципи виховання, реалізовані у середовищі кожної з названих меншин, були сталими і характерними для кожної з етнічних громад – польської, німецької, чеської, єврейської. До таких принципів виховання віднесено: принцип природовідповідності, принцип послідовності й наступності, принцип обумовленості процесу виховання релігійними нормами, притаманними кожній з досліджуваних національних меншин. Спільними для усіх національних меншин стали також провідні *методи* (привчання, власного прикладу, переконання, використання громадського осуду чи схвалення тощо), і *засоби* (насамперед, комунікативне середовище й провідні види діяльності, характерні тій чи іншій громаді) виховання дітей.

Етнопедагогічні засади виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття окреслені з огляду наявності в етнічних спільнотах власних уявлень про виховний ідеал як досконалу особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає сутність його прагнень. Спільною рисою означених виховних ідеалів у поляків, євреїв, німців і чехів Волині у досліджуваний період стала виразна релігійність та відданість основам віри, любов до свого народу, прагнення зберегти культурну спадщину своїх предків, повага до батьків і старших, милосердя й порядність. Таким чином, можна констатувати, що у виховному ідеалі національних меншин Волині сконцентрувалися загальнолюдські цінності, а розбіжності мали переважно характер етнічних, набутих в ході власного етнокультурного розвитку. Основою народного виховання в національних спільнотах Волині у досліджуваний

період стала природо- та культуровідповідність, виховання дітей у праці, на засадах загальнолюдської моралі, у рідномовному середовищі.

Доведено, що специфіка аксіологічного простору виховання дітей суттєво залежала від зовнішніх чинників (знаходження в іноетнічному та інокультурному середовищі, особливості російського імперського законодавства про „іногородців” та ін.), а також внутрішніх – особливості укладу життя в національних громадах, специфіка сімейних відносин тощо. Обґрунтовано висновок про те, що попри певну культурну замкнутість кожної національної меншини, дітям прагнули прищепити загальнолюдські цінності – любов, милосердя, дбайливе ставлення до близьких, працьовитість, що впливало на зміст, форми та методи виховання дітей національних меншин.

Дослідження не вичерпує проблеми виховного потенціалу національних меншин Волині в історичному контексті. *На подальшу увагу* істориків педагогіки заслуговує: вивчення історіографії проблеми навчання і виховання дітей національних меншин на Волині та інших регіонах України у ХІХ – на початку ХХ століття; питання становлення і розвитку науково-методичного забезпечення виховного процесу у школах та позашкільному середовищі; проблеми виховання дітей національних меншин у радянський період розвитку освіти Правобережжя тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Татьяна Алексеевна Агапкина : дисс ... докт.филол.н. : 10.01.19 – фольклористика. – М., 2002. – 816 с.
2. Агасиев И. К. Немецкие колонии в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX вв.) / Икирам Керимович Агасиев : дисс ... канд..истор.н. : 07.00.02 – отечественная история. – Красноярск, 1999. – 270 с.
3. Адамец М. Національний характер поляків / Марек Адамец // Ї. – електронний ресурс. – режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/adamiec.htm>.
4. Аза Л. Соціалізація етнічна / Л. Аза // Етнічний довідник : поняття та терміни. – електронний ресурс. – режим доступу <http://etno.uaweb.org/glossary/s.html>.
5. Акопян М. А. Роль семейного воспитания в становлении личности / М. А. Акопян // Современные проблемы психологии семьи : феномены, методы, концепции. – Вып.2. – СПб : Изд-во АНО «ИПП», 2008. – С.9-15.
6. Алаев Е. Б. Социально-экономическая география / Е. Б. Адаев : понятийно-терминологический словарь. – М. :Мысль, 2003. – 412 с.
7. Ананьев Б. Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания / Б. Г. Ананьев // Избранные педагогические сочинения. - В 2т. – Т.1. - М. : Высшая школа, 1980. – 418 с.
8. Ананьева Н. Е. История и диалектология польского языка / Н. Е. Ананьева : учебное пособие. – М. : Прогресс, 1994. – 302 с.
9. Анисимов В. В. Общие основы педагогики / В. В. Анисимов : учебник для вузов. – М. : Просвещение, 2006. – 227 с.

10. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице / В. Антонович // Син України. – електронний ресурс. – режим доступу: <http://litopys.org.ua/anton/ant02.htm>, с.207-208.

11. Асанова З. Р. Педагогічні умови виховання учнів молодшого шкільного віку засобами етнопедагогіки кримськотатарського народу / З. Р. Асанова // Педагогічний дискурс. – Вип.8. – 2010. – С.9-13.

12. Ахиезер А. С. Философские основы социокультурной теории и методологии / А.С. Ахиезер // Вопросы философии. – 2000. - № 9. – С. 12-16.

13. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 — 1914) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / М. В. Бармак. — К., 1997. — 27 с.

14. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 -1914 рр.) / М. Бармак : монографія. – Тернопіль, 1999. - 208 с.

15. Безносова О. В. Меннонитская община-церковь в царской России : особенности устройства и взаимоотношений с государством в колониистский период (1786-1874) / О.В. Безносова // Российское государство, общество и этнические немцы : основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.) : Материалы XI международной научной конференции / Под ред. А.А.Германа. – М. : МНСК-пресс, 2007. – С.90-101.

16. Бермус А. Введение в гуманитарную методологию / А. Бермус. — М.: Канон+, Реабилитация, 2007. — 483 с.

17. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.) / М.В. Белікова: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

18. Библия. Книги Священного Писания и Ветхого Завета. Канонические. – М. : Российское библейское об-во, 1997. – 488 с.

19. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: Дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / О. Б. Бистрицька. – Харків, 1998. – 210 с.

20. Білошицький А. Суспільство без емоцій, без моралі, або пропада душа — гомо хамус / А. Білошицький // Рідна школа. — 1993. — № 8. — С. 2—7.

21. Блашкевич Л. А. До питання про віросповідання волинських чехів / Л. А. Блашкевич, Л. Ю. Кондратюк // Чехи на Волині : історія і сучасність : Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип.24. – Житомир; Малин, 2001. – С.49-52.

22. Близнюк І. В. Освіта польської шляхти в першій половині XIX ст. / І. В. Близнюк // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : наук. зб. — Житомир : Волинь, 1998. — С. 121—123.

23. Бойко Б. Є. Етноконфесійна структура населення Волині у XIX – на початку XX ст. / Б. Є. Бойко // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – 2008. – електронний ресурс. – режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2009/09bbesri.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.

24. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России. В связи с историей немецкой колонизации в России: Очерк / С.Д. Бондарь. - Пг.: Изд-во типографии Смирнова, 1916. – 66 с.

25. Борейко О. М. Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / О. М. Борейко // Вісник Житомирського державного університету. - №19. – 2004. – С.63-66.

26. Бородій І. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії XIX – на початку XX ст. / І. Бородій. – режим доступу: <http://www.turism-kp.com.ua>

27. Бричок С. Б. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.) / С. Б. Бричок // «Велика Волинь»: історія освіти і культури : [монографія] / [за ред. проф. М. В. Левківського]. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 154–169.

28. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті роки XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 206 с.

29. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Просвещение, 1983. – 561 с.

30. Бромлей Ю. В. Этнос и эндогамия / Ю. В. Бромлей // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С.83-85.

31. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX століття / О. А. Буравський : монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

32. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Буравський. — Чернівці, 2003. — 20 с.

33. Бурлачук В. Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуття / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 147 – 159.

34. Бушуева Л.Н. Семья как фактор формирования личности / Л. Н. Бушуева // Мир на Северном Кавказе через языки, образование, культуру. Тезисы докладов III Международного конгресса 18-21 сентября 2001 года. Симпозиум X. Этнопедагогика и сравнительная педагогика. Поликультурное образование. - Пятигорск: ПГЛУ, 2001.

35. Вамбольдт Н. В. Повседневность в истории / Н. В. Вамбольдт, М. П. Шубина // Электронный научный журнал Омского государственного

педагогического университета. – Вып.2006. – режим доступа : <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-27.pdf>.

36. Васильчук В. М. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина XVIII — поч. XX ст.) / В. М. Васильчук. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. — 544 с.

37. Ващенко Г. Виховання волі і характеру / Григорій Ващенко. — Мюнхен: СУМ-у ім. Л.Українки, 1957. — 272 с.

38. Ващенко Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. — Полтава, 1994. — 198 с.

39. Ведомости о еврейских ученых и частных учебных заведениях — меламедах, этаботах, бет-медрашах Волынской губернии // ДАЖО. — Ф. 71, оп. 1, спр. 853. — 40 арк. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. С.308-333.

40. Ведомости о числе еврейских учёных и учебных заведений Волынской губернии // ДАЖО. — Ф. 71, оп. 1, спр. 795. — 34 арк. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX — початок XX ст.): автореф.дис. ... канд..пед.н. / Костюк Оксана Юріївна. — Житомир, 2007. — 20 с.

41. Ведомости об еврейских учебных заведениях, находящихся в Волынской губернии // ДАЖО. — Ф. 71, оп. 1, спр. 820. — 35 арк. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н.Батюшков. — СПб., 1888. — 126 с.

42. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. — 448 с.

43. Венгерська В. О. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни / В. О. Венгерська // Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та

студентів "Історичні уроки голокосту та міжнародні відносини" (до 70-річчя початку Другої світової війни), 23-24 жовтня 2009 р. : зб. наук. праць / [редкол.: П. В. Білоус та ін.]. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 25-32.

44. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 4-7.

45. Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання : спроба типологізації / Ярослава Верменич // Регіональна історія України : Зб.наук.статей. – Вип.3. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С.9-40.

46. Винокур І. С. Євреї Правобережної України в давнину і в середньовіччі / І. С. Винокур // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : наук. зб. — Житомир : Волинь, 1998. — С. 55—58.

47. Вихрущ А. В. Криза як етап розвитку педагогічної науки / А. В. Вихрущ // Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету: традиції, проблеми, перспективи : у 3-х т. Т. 1. Підготовка педагогічних кадрів у вищій школі: виклики, проблеми, динаміка змін : зб. наук. праць [За ред. М. Євтуха, Д. Герцюка, К. Шмидта]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 29–34.

48. Вихрущ А. В. Перспективи розвитку педагогічної компаративістики / А. В. Вихрущ // Педагогічна компаративістика – 2013: трансформації в освіті зарубіжжя та український контекст : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 10 червня 2013 р.) / Ін-т педагогіки НАПН України / [За заг. ред. О. І. Локшиної]. – Київ : Педагогічна думка, 2013. – С. 15–16.

49. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / Омелян Вишневський. — Львів: Скарбниця, 1996. – 112 с.

50. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник / Омелян Вишневський. – Львів : Скарбниця, 2001. – 212 с.

51. Ведомости о еврейских молитвенных школах, училищах в Волынской губернии // ЦДІАК. - Ф. 442. - Оп. 1. - Спр. 8884. – 86 арк.
Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України (1722 — 1727) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Віктор Миколайович Горобець. — К., 1993. — 231 с.

52. Ведомости о состоянии еврейских учебных заведений Волынской губернии // ДАЖО. - Ф. 71. – оп.1. - Спр. 1161. – 116 с. Волинь – 1893. - № 45-март.

53. Ведомости об открытии в округе светских учебных заведений вместо ликвидированных русско-католических // ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 1, спр. 732. – 222 арк. Державний архів Житомирської області. (Далі - ДАЖО) – Ф. 354.- Оп. 1. - Спр. 70. – 14 арк.

54. Ведомости о состоянии еврейских учебных заведений // ДАЖО. - Ф. 71. – оп.1. - Спр. 1437. – 209 с. Даниленко Л. Паремії в чеських джерелах ХХ – початку ХХІ століття: міжмовний контекст/ Людмила Даниленко // Українська мова. – 2009. - №3. – С.47-58.

55. Войналович О.О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917 – 1938 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. О. Войналович. – К., 1993. – 212 с.

56. Войтыла Кароль Иоанн Павел II. Любовь и ответственность / Войтыла Кароль Иоанн Павел II. – М.: Кругъ, 1993. – 352 с.

57. Волинська губернія : Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / [гол. ред. М.П. Бажан.]. — Т. 4. — К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1980. — 286 с. – С. 44-49.

58. Волкова Н. П. Педагогіка / Н. П. Волкова : посібник. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 512 с.

59. Воловик О. В. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : наук. зб. — Житомир : Волинь, 1998. — С. 158 — 161.

60. Вольнъ. Исторические судьбы Юго-Западного края / [издание П. Н. Батюшкова]. — СПб., 1888. — 126 с.

61. Ворожбіт В. В. Категорія духовно-морального виховання учнівської молоді в історії вітчизняної педагогічної думки / В. В. Ворожбіт // Теорія і практика управління соціальними системами. — 2011. - №4. — С.107-119.

62. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. — б.м., б.г. — 23 с.

63. Воспитание детей в иудаизме [Электронный ресурс]. — режим доступа : http://shmaisrael.nnm.ru/vospitanie_deteiy_v_iudaizme.

64. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений: В 6 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т.2. — С. 5-361.

65. Гавриленков А. Ф. Политика государственной власти Российской империи в отношении Православной церкви, инославных конфессий и авраамических (нехристианских) вероисповеданий в 1721-1917 гг.; сущность, принципы, эволюция / Алексей Федорович Гавриленков : дисс. ...докт.истор.н. : 07.00.02 — история религии и церкви. — М., 2010. — 790 с.

66. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. — Луцьк: Вежа, 2000. — 633 с.

67. Ганелин Ш. И. Очерки истории средней школы в России. Вторая половина XIX в. / Ш. И. Ганелин. — Л-М. : Гос. Уч-пед. узд-во Мин. просв. РСФСР, 1950. — 274 с.

68. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905-1914 рр.) / М. В. Гаухман // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2010. — № 19 (206). — С. 166-177.

69. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б. Глинский. — Харьков-Киев, 1931. — 61с.

70. Гольдштейн М. И. Очерки истории евреев Полтавщины / М. И. Гольдштейн. — Полтава : Скайтек, 1998. — 68 с.
71. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні (курс лекцій) / А. Г. Горілий. — Тернопіль: ТАНГ, 2001. — 68 с.
72. Горовиц И. Очерки истории / И. Горовиц // Рассвет. — 1860. — №13. — С.1-3.
73. Гофман Ї. Чехи на Волині : основні відомості / Ї. Гофман. — Прага, 1988. — 32 с.
74. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 — 1830-х рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Ю. Громакова. — Дніпропетровськ, 2002. — 20 с.
75. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Твори у 50 тт. — Львів: Кальварія, 2002. — Т.1. — 446 с.
76. Грушевський М. С. До початку XI віку // Історія України-Руси / М. С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1991. — Твори в 11 т. — Т.11. — 612 с.
77. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби : етносоціальний аспект / Богдан Гудь : монографія. — Харків : Акта, 2011. — 472 с.
78. Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра / А. Я. Гуревич // Февр Л. Бои за историю. — М. : Прогресс, 1991. — С. 588 с.
79. Гуревич П. С. Философия культуры : пособие для студентов гуманитарных вузов / П. С. Гуревич. — М. : АО «Аспект-Пресс», 1994. — 317 с.
80. Даюк Ж. Ю. Культурно-просвітницька діяльність викладачів та випускників Кременецького ліцею в Україні (XIX - поч. XX ст.) : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 / [Жанна Юріївна Даюк](#). — Житомир, 2011. — 20 с.

81. Дементьева И.Ф. Российская семья: проблемы воспитания / И. Ф. Дементьева. – М.: Государственный НИИ семьи и воспитания, 2000. – 40 с.
82. Демчишин К. С. Еврейская благотворительность Николаева в XIX — начале XX вв. [Электронный ресурс] / К.С. Демчишин. — Режим доступа : <http://www.migdal.ru/book—chapter.php?chapid=3704>.
83. Дерек М. М. Традиції виховання у польській народній педагогіці / Дерек Малгожата Магдалена : дис. ...канд..пед.наук : 13.00.01 – К., 1996. – 220 с.
84. Державин Г. Р. Мнение об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев / Г. Р. Державин. Соч.: В 9т. / С объяснительными примечаниями Я.Грота. – Спб.: Изд-во Академическое, 1878. – 193 с.
85. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII — XIX ст.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Таміла Вікторівна Джаман. — Тернопіль, 1999. — 202 с.
86. Дитц Я.Е. История поволжских немцев-колонистов / Я. Е. Дитц. – 3-е изд. – М.: Готика, 2000. – 314 с.
87. Дічек Н. До історії соціального виховання: школа радості Н. Шульмана і С. Рівеса (поч.20-х р. XXст.) / Н. Дічек // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – №4. – С. 6-11.
88. Дмитренко И. Грамотность в немецких колониях / И. Дмитренко // Юридический вестник. – Т. XXIX. – 1888, сентябрь. – С. 71-77.
89. Дмитриева О. А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов / Ольга Александровна Дмитриева : автореф.дисс. ... канд.филол.н.: 10.02.04. – Волгоград, 1997. – 18 с.
90. Доклады чиновника по особым поручениям А. Воронина Киевскому генерал-губернатору // ЦДІАУК. – ф.442. – оп.535. – спр. 32. – 18 арк.

91. Домашек Е. В. История чешских поселений Черноморского побережья Северного Кавказа во второй половине XIX в. – 1914 г. / Елена Владимировна Домашек : дисс ... канд. истор. н. : 07.00.02 – отечественная история. – Краснодар, 2007. – 175 с.

92. Дубасенюк О. А. Теоретичні і методичні основи професійної виховної діяльності педагога / О. А. Дубасенюк : монографія. – Житомир : ЖДУ, 2004. – 418 с.

93. Дубнов С. М. Краткая история евреев / С. М. Дубнов. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 2000. – 576 с.

94. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. Л. Каценельсон : 16 т. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1913. – Т. 11. – 535 с., Т. 5. – 739 с.

95. Емельянов Ю.М. Культурантропология как традиционная наука и ее нетрадиционные возможности / Емельянов Ю.М., Скворцов Н.Г. // Вестник ЛГУ. Серия 6. – 1991. – Вып .3. – С. 12-18.

96. Енциклопедія українознавства / Гол.ред. В.Кубійович. – У 10 т. – Т.6. – Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1984. – 2348 с.

97. Етнопедагогічний контекст професійної підготовки студентів у вишах Прикарпатського регіону: навчально-методичний посібник / За ред. проф. Н. Лисенко. – Київ–Івано-Франківськ, 2009. – 344 с.

98. Євтух В. Б. Етнопедагогіка / В. Б. Євтух, А. А. Марушкевич, Н. М. Дем'яненко, В. В. Чепак : навчальний посібник. – К. : Київський університет, 2003. – 149с.

99. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті роки XX ст. / Т. І. Єременко. — К.: Основа, 1994. — 75 с.

100. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : монографія / Л. М. Єршова. — Житомир: Полісся, 2006. — 488 с.

101. Жолуденко М. Практичний аспект ціннісного виховання в Німеччині на різних етапах навчання / Марина Жолуденко // Гуманітарний

вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». - 2002. – Вип.14. – С.67-69.

102. Жолуденко М.О. Цінності освіти й виховання у педагогічних системах Німеччини та України / Марина Олександрівна Желуденко : дис. ... канд.пед.н. : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – К., 2006. – 223 с.

103. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковский. — М. : Педагогика, 1978. — 160 с.

104. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин : В 2ч. – К., 1887. – Ч. 1. – 340 с.

105. Западные окраины Российской империи / Ред. М. Долбилов, А. Миллер. – Москва: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.

106. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я / Т.К. Захарченко: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.

107. Зелевская Н. А. Проблема воспитания детей в семье в русской педагогике второй половины XIX – первой половины XX веков / Наталья Анатольевна Зелевская : дисс ... канд.пед.н. : 13.00.01. – Рязань, 2003. – 169 с.

108. Зеленко В. Что такое инородческая школа / В. Зеленко // Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ.ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. – С.8-9.

109. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В.Зеньковский. – М. : Изд-во Свято-Владимирского братства, 1993. – 344 с.

110. Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ.ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. - 255 с.

111. Иорданская Е. Об итогах работы инородческой комиссии на съезде по народному образованию / Е. Иорданская // Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ. ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. – С. 96-110.

112. Ипатов А.Н. Меннониты. Вопросы формирования и эволюции этнокультурной общности / А. Н. Ипатов. – М.: Мысль, 1978. – 96 с.

113. Иваненко І.П. Національно-культурне будівництво на Україні у 20-30-ті роки: історія, проблеми, досвід / І. П. Иваненко, В. П. Чирко // Радянська школа. – 1990. - №2. – С.52-57.

114. Іващенко О. М. Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. — Житомир : Волинь, 1998. — 192 с.

115. Каганець І. В. Психологічні аспекти в менеджменті: типологія Юнга, соціоніка, психоінформатика / І. В. Каганець. — Київ-Тернопіль: Мандрівець, 1997. — 204 с.

116. Калета П. Миграция чехов в Сибирь и их сельские поселения в начале XX века / П. Калета // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития: сб. науч. тр.: В 3 ч. – Омск, 2012. – Ч. II. – С. 126–131.

117. Калитюк Л. Релігія як провідний соціально-виховний інститут для дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX століття) / Любов Калитюк // Гірська школа Українських Карпат : наукове фахове видання з педагогічних наук. – Івано-Франківськ, 2013. – № 8–9. – С. 276–279.

118. Калитюк Л. Релігія як провідний чинник виховного процесу для дітей у польських родинах Волині (XIX – початок XX століття) / Любов Калитюк // Українська полоністика. – Житомир : Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013. – Вип. 10. – С. 178–187.

119. Калитюк Л. М. Виховання дітей національних меншин в історії Волині: провідні теоретичні підходи до вивчення проблеми / Л. М. Калитюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : науковий журнал. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 6 (72). – С. 234–240.

120. Калитюк Л. М. Виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття: базові категорії і поняття дослідження / Л. М. Калитюк // Вісник Черкаського університету. Серія „Педагогічні науки”. – 2013. – № 1 (254). – С. 36–40.

121. Калитюк Л. М. Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.): метод. посіб. до спецкурсу / Л. М. Калитюк ; за заг. ред. проф. О. Н. Дем'янчука. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2014. – 154 с.

122. Калитюк Л. М. Народная педагогика польского, чешского и еврейского национальных меньшинств на Волыни / Л. М. Калитюк // Педагогика и Современность : научно-педагогический журнал. – 2014. – № 4. – С. 92–98.

123. Калитюк Л. М. Теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки / Л. М. Калитюк // Педагогічний пошук : науково-методичний вісник. – 2012. – № 4 (76). – С. 11–15.

124. Кальмина Л. Синагога как средство самоидентификации сибирских евреев / Л. Кальмина // Материалы 11-й ежегодной междунар. конф. по иудаике. – Ч.2. – М.: Индекс, 2004. – С.447-454.

125. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання / Карпенчук Світлана Григорівна: монографія. – К.: Вища школа, 2005. – 344 с.

126. Кирдина С. Г. Социокультурный и институциональный подходы как основа позитивной социологии в России / С. Г. Кирдина // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С. 14-19.

127. Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні : етноісторичні традиції / А. І. Кіссе // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – Т.34. – Вип.21. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2004. – С.99-106.

128. Клаус А. А. Духовенство и школы в наших немецких колониях / А. А. Клаус // Вестник Европы. – 1862. - № 5. – С. 26-29.

129. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып.1. – СПб : б.и., 1869. – 233 с.

130. Клим М. Особливості змісту сімейного виховання у німецькій педагогіці початку ХХ століття / Мар'яна Клим // Вісник Луганського національного педагогічного університету. – 2011. - №20 (231). – С.250-259.

131. Ковба Ж. Н. Чеська еміграція на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Жанна Миколаївна Ковба. — Львів, 1974. — 226 с.

132. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830 — 1831 і 1863 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Козій. — Львів, 1997. — 26 с.

133. Колмаков В. Ю. Семантика / В. Ю. Колмаков // Современная психология. Хрестоматия. / Под общ. ред. А. Е. Тараса. – Мн. : Хорст, 2003. – С. 240 - 256.

134. Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття : монографія / С. М. Коляденко. — Житомир : ЖДПУ, 2002. — 124 с.

135. Кон И. С. Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива / И. С. Кон. – М.: Прогресс, 1988. – 454 с.

136. Кондаков Е.Ю. Еврейский вопрос во внутренней политике России первой четверти ХІХ в. / Е. Ю. Кондаков // Клио. – 1998. - № 1(4). – С. 90-94.

137. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. — М.: Просвещение, 1953. — 272 с.

138. Копия указа Николая I от 22 марта 1831 г. О наказании участников польского восстания 1831 г. Переписка с управляющими фольварков, Кременецким судом и Кременецкой городской полицией о крестьянах сел, принадлежащих лицю, принимавших участие в восстании : ЦДІАУК. — ф. 710, оп. 3, спр. 227, 1831 р. — 126 арк.

139. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. — М. : Изд-во МГУ, 1999. — 341 с.

140. Костюк М. П. Немецкие миграционные движения на Волынь / М. П. Костюк // Российские немцы. Историография и источниковедение. — М. : Готика, 1998. — С. 27-45.

141. Костюк М.П. Колонисты Волыни : адаптация в инонациональной среде и взаимоотношения с окружающим соціумом / М.П.Костюк // Российское государство, общество и этнические немцы : основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.) : Материалы XI международной научной конференции / Под ред. А. А. Германа. — М. : МНСК-пресс, 2007. — С.101-108.

142. Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) / Михайло Петрович Костюк : автореф. дис ... канд.істор.н.: 07.00.01 — історія України. — Львів, 1998. — 19 с.

143. Коцута А. А. Значення полікультурної домінанти у становленні єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII — першій половині XIX століття / А. А. Коцута // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — Вип. 52. — 2010. — С. 157-161.

144. Краевский М.А. К вопросу колонизации Черноморской губернии / М. А. Краевский. — Спб.: б.в., 1897. — 95 с.

145. Кривець Н. В. Німці в Україні / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – С. 417–419.
146. Крыжановский Е. Чехи на Волыни / Е. Крыжановский.– СПб: Синодальная типография, 1887.– 134 с.
147. Крысько В. Г. Этнопсихология. Теория и методология: Учебное пособие / Крысько В. Г., Деркач А. А.: В 2ч. – Ч. 1. – М.: Наука, 1992. – 353 с.
148. Кузь В. Г. Основи національного виховання/ Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О.: Навчальний посібник. — Умань: УДПУ, 1993. – 162 с.
149. Кузьмин К.В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века) / Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 480 с.
150. Кулжинский И. Г. Воспоминания о Волыни / И. Г. Кулжинский. — Б.м.в., б.р.в. — 26 с.
151. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 271 с.
152. Кулишер М. И. Екатерина II и евреи / М. И. Кулишер // Восход. – 1896. – №11. – С.133 – 147.
153. Культурная жизнь. // Недельная хроника Восхода. – 1883. - № 33. – С.2.
154. Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України / Станіслав Кульчицький // Регіональна історія України : Зб.наук.пр. – Вип.1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С.135-154.

155. Купман В. А. Национальная политика самодержавия во второй половине XIX в. / В. А. Купман : дисс ... канд.истор.н. : 07.00.02 – отечественная история. – Краснодар, 2000. – 212 с.

156. Курочкін О.В. Ритуал «субітки» та інші методи етнопедагогіки покарання / О.В. Курочкін // Магістеріум. – Вип.12. Культурологія. – 2003. – С.62-69.

157. Лазарович М. В. Чисельність і розселення національних меншин України напередодні національної революції 1917-1920 рр. : історико-політична ретроспектива / М. В. Лазарович // Грані. Соціологія. – 2011. – №6 (80). – С.79-86.

158. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2000. – №7. – С.6-11.

159. Левитин С. К вопросу об инородческой школе и национальном самоопределении / С. Левитин // Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ.ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. – С. 28-42.

160. Левитин С. Трудовая школа и национальное воспитание / С. Левитин // Вестник распространения просвещения между евреями России. – 1914. – №29. – С.8-34.

161. Левицкий И. О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. / И.О. Левицкий // Киевская старина. — 1906. — С. 1—29.

162. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. Левицкий // Киевская старина. — 1906. — С. 1—9.

163. Липранди А.П. Германия в России / А.П.Липранди. – Харьков, 1911. – 84 с.

164. Лиценбергер О. А. Римско-католическая и Евангелическо-лютеранская церкви в России : сравнительный анализ взаимоотношений с государством и обществом : XVIII – начало XX вв. / Ольга Андреевна Лиценбергер : дисс ... докт.истор.н.: 07.00.02 – отечественная история. – Саратов, 2005. – 488 с.

165. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко : навчальний посібник. – К. : ЗОДІАК-ЕКО, 1995. – 368 с.

166. Луканюк С. Особливості організації навчального процесу в народних школах німців-колоністів Галичини кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. / Сергій Луканюк // Історико-педагогічний альманах. – Вип.1. – 2008. – С. 74-78.

167. Лутай М. До історії чеської колонії Зубовщина / М.Лутай // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т.24. - Житомир - Малин: „Волинь”, 2001. – С. 36 - 40.

168. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX - початок XX ст.) / К.С. Лях: автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.

169. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз / В. М. Мазур : монографія. - К. - Вінниця, 1999. – 382 с.

170. Мала енциклопедія етнодержавознавства: Етнос і соціум. Витоки національного права. Уроки української державності. Етнополітичний вимір українського державотворення. Націоналізм як ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен. Персоналії [Текст] : енциклопедія / Відп. ред., керівник авт. кол. Ю. І. Римаренко ; Національна Академія Наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.

171. Малерб М. Религии человечества / Мишель Малерб. – М.-СПб.: Питер, 1997. – 548 с.
172. Малиновский Л. В. Немцы в России и на Алтае / Л. В. Малиновский : монография. – Барнаул : БГПУ, 1995. – 182с.
173. Малиновский Н. П. Законодательство об инородческой школе / Н. П. Малиновский // Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ.ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. – С.119-157.
174. Манекин В.В. Некоторые аспекты методологии квантификационного исследования менталитета / В. В. Манекин // Вестник МГУ. – Серия 7. – 1992. – Вып.1. – С. 24-29.
175. Манько М. П. До історії чеських поселень на Волині / М. П. Манько // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези регіональної наукової конференції. – Рівне: РДГУ, 1991. – 284 с.
176. Матвієнко О. В. Виховання школярів: педагогічні задачі та завдання / Матвієнко Олена Валеріївна. – К.: ПЦ "Фоліант", 2005. – 200 с.
177. Монолатій І. Pro imperio : галицькі поляки як об'єкт і суб'єкт міжетнічних взаємин в дуалістичній монархії / Іван Монолатій // Ї. – 2008. – Число 52. [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n52texts/monolatiij1.htm>.
178. Нагорна Л. Центр як категорія історичної регіоналістики / Лариса Нагорна // Регіональна історія України : Зб.наук.статей. – Вип.3. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С.67-84.
179. Надольська В. В. Етнокультурні взаємовпливи на Волині / В. В. Надольська // Проблеми українського державотворення : історія і сучасність : Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 35. – С.180-185.

180. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX — початок XX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Валентина Василівна Надольська. — Луцьк, 1996. — 231 с.

181. Надольська В. Процеси етнокультурної взаємодії в історичному розвитку Волині / Валентина Надольська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Вип. 6. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. — С. 236–241.

182. Назаренко Г. А. Виховання культури міжетнічних відносин як пріоритетні завдання народної педагогіки у сучасних умовах / Г. А. Назаренко // Етнічна соціалізація, виховання культури міжетнічних відносин як пріоритети народної педагогіки у сучасних умовах : зб.наук.пр. [Електронний ресурс]. — режим доступу <http://studentam.net.ua/content/view/7656/97/>

183. Найман О.Я. Евреи Украины (краткий очерк) / О.Я. Найман, Я.С. Хонигсман : В 2ч. — К.: Основа, 1992. — Ч. 1. — 157 с.

184. Нариси з історії українського шкільництва (1905 — 1933) : навч. посібн. / за ред. О.В. Сухомлинської. — К. : Заповіт, 1996. — 304 с.

185. Настольная книга по народному образованию : в 3 т. / [сост. Г.А. Фальборк, Б.И. Чарнолуский]. — Т. I-III. — СПб, 1901.

186. Национальные школы РСФСР за 40 лет. / Акад. пед. наук РСФСР. Ин-т нац. школ ; Под ред. заслуж. деятеля науки проф. Ф. Ф. Советкина. — М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1958. — 302 с.

187. Нельга О. В. Теорія етносу / О. В. Нельга. — К. : Тандем, 1997. — 368 с.

188. Ніколаюк М. В. Освітня система німців-лютеран на Волині (др.пол. XIX — поч. XX ст.) / М. В. Ніколаюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2005. — №25. — С.257-259.

189. Ніколаюк М. В. Роль християнства в освіті і вихованні школярів в німецьких колоніях на Волині другої половини XIX — початку XX

століття / М. В. Ніколаюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2004. – №3. – С. 14-18.

190. О количестве лютеран, обучающихся в заведениях Киевского ученого округа. Из сведений и доносов директоров гимназий и училищ Киевской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Подольской губерний // ЦДІАУК. – Ф.707. – оп.26. – спр. 73. – 318 арк. – Арк. 269-305.

191. О немецких школах в Волынской губернии // ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 639, спр. 220. – 59 арк.

192. О преподавании на русском языке предметов еврейского вероучения в еврейских учебных заведениях // ЦДІАК. - Ф. 707. - Оп. 33. - Спр. 37. – 12 арк. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУ). – Ф. 442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського губернатора. – Оп.1, Спр. 1442, 7165, 1166; Оп. 34.- Спр. 1430; Оп. 635. – Спр. 51. – Оп. 700. – Спр. 226.

193. О создании потребительского общества в Новоград-Волынском уезде // ЦДІА України. – Ф. 1423, Оп. 1., спр. 34. – 56 арк.

194. О состоянии учительских семинарий Киевского учебного округа // ЦДІАУК. – Ф.442. – оп.617. – спр.114. – 47 арк.

195. О числе именений принадлежащих лицам польского происхождения в Юго-Западном крае // ЦДІАУ, Ф.442. – оп.611, спр.217. – 186 с.

196. Оболенская С. В. История повседневности в современной немецкой историографии ФРГ / С. В. Оболенская // Одиссей. Человек в истории. – 1990. – М., 1990. - С. 22-29.

197. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб., 1905. – Т. 2. – 383 с.

198. Овсянников В. П. Немцы в России : особенности развития культуры XIX в / Валерий Петрович Овсянников : дисс ... докт.истор.н. : 24.00.01 – теория и история культуры. – Тольятти, 2001. – 481 с.

199. Онищенко Г. А. Мовна структура української народної загадки (семантичний і синтаксичний аспекти) / Геннадій Анатолійович Онищенко : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2006. — 20с.

200. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 3 - 19.

201. Орехова Н. А. Еврейские общины на территории Енисейской губернии : XIX – начало 30-х гг. XX вв. / Наталья Алексеевна Орехова : дисс ... канд.ист.н. : 07.00.02. – Красноярск, 2007. – 275 с.

202. От редакции // Волянь. – 1892. – № 33. – февраль.

203. Отчет о поездке с педагогической целью по Волини и Подолии Н.Барсова. — СПб., 1863. — 45 с.

204. Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1887 г. – К., 1888. – 444 с.

205. Очеретянко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті рр. XX ст.) / Світлана Іванівна Очеретянко : дис. ... канд..іст.н.: 07.00.01 – історія України. – К., 2003. – 218 с.

206. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII - первая пол. XIX в.) : сб.науч.тр. / Под ред. С. И. Бобылевой. — Днепропетровск: Арт Прес, 1999г. – 231с.

207. Павленко В.В. Розвиток освіти на Волині: напрями історико-педагогічного дослідження / В.В. Павленко // Становлення та розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи: зб. наук. праць

/ за ред. В. Кременя, Т. Левовицького. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – С. 142-151.

208. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Павлюк. — Запоріжжя, 2000. — 19 с.

209. Павлюк Г. В. Особливості функціонування протестантських шкіл на Волині в першій половині XIX століття / Г. В. Павлюк // Історичні студії. – 2009. – №8. – С.33-39.

210. Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) / В. І. Палієнко // Відродження. – 1994. - №12. – С.67-68.

211. Панасюк В.В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928-1939 роках: чинники та межі політики державного толерування / В.В.Панасюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – №1. – С.160-171.

212. Паньків І. М. Польська, німецька та вірменська етнічні меншини в соціокультурних процесах на Покутті / Ігор Михайлович Паньків : автореф.дис. ... канд.іст.н. : 07.00.05 – етнологія. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

213. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 8, Волынская губерния. – СПб., 1904. – 250 с.

214. Переписка с Киевским учебным округом и смотрителем Волынских уездов о преподавании русского языка в еврейских училищах // ДАЖО. – Ф. 71, оп. 1, спр. 821. – 33 арк. Чирко Б. Німці в Україні: історія та сучасність / Чирко Б., Дмитрієнко М., Табачник Д. // Віче. – 1992. - №8. – С.135-147.

215. Песах // Електронная еврейская энциклопедия. [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13202>

216. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Жан Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
217. Пірен М. Основи етнопсихології / М. Пірен : підручник. – К. : Академія, 1999. – 385 с.
218. Пляшкевич В. Обучение руському языку в школе среди инородческого населения / В. Пляшкевич // Народное образование в Виленском учебном округе. – 1908. – №7. – С.12-22.
219. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881-1904) / М. Полищук. – Иерусалим-Москва: Гешарим, 2002. – 446 с.
220. Полное собрание законов Российской империи. — Собр. I. — Т. XXVIII. — 1112 с.
221. Помиткін Е. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти / Е. Помиткін. — К.: МО України, 1996. — 448 с.
222. Потапчик Л. Німці-волиняни / Л.Потапчик // Німецькі поселенці в Україні : історія та сьогодення : монографія. – К. - Миколаїв : МДГУ, 2006. – С. 128-131.
223. Потєбня А. Символ и миф в народной культуре / А. Потєбня. — М. : Лабиринт, 2000. — 184 с.
224. Притчі Соломонові. [Електронний ресурс]. — режим доступу: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kp/knyha-prytch-solomonovyh/>.
225. Прищепа О. Населення міста Кременця в другій половині XIX — на початку XX ст. : етно-демографічна та соціально-професійна характеристика / Олена Прищепа //Студії і матеріали з історії Волині / ред. В. Собчук. — Кременець, 2009. — С.166-172.
226. О подчинении учебных заведений Министерству народного образования (от 1 июня 1845 г.). // ЦДІАК. - Ф. 442. - Оп. 1. - Спр. 5965. — 144 арк. Волынь — 1893. - №208-ноябрь.

227. Психология и культура / Под ред. Д. Мацумото. – СПб : Питер, 2003. – 718 с.

228. Р. М. Німці на Україні / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. / Голов. ред. В. Кубійович. – Т. 5. – Львів: НТШ, 1996. – С. 1768–1774.

229. Рабинович Г. Х. Быть евреем в России : спасибо Солженицыну / Г. Х. Рабинович. – М. : Алгоритм, 2005. – 704 с.

230. Райт А. Обучение детей поволжских колонистов и где учились дети Райт / Андрей Райт. [Электронный ресурс]. – режим доступа до ресурсу : <http://wolgadeutsche.net/fotos/raith/Ausbildung.pdf>.

231. Ракитов А. И. Новый подход к взаимосвязи истории, информации и культуры : пример России / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – №4. – 1994. – С.14-34.

232. Рапорты смотрителей казенных еврейских училищ первого разряда о результатах проверки состояния частных еврейских училищ // ДАЖО. – ф. 71, оп. 1, спр. 905. – 21 арк. Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – 168 s.

233. Рапорты учителей лицея о преподавании в лицее и поведении учеников // ЦДІАУК. – Ф. 710, оп. 3, спр. 202, 1829 р. – 33 арк. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Знання, 1989. – 490 с.

234. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статист. Очерки / А. Г. Рашин. – М.: Просвещение, 1956. – 196 с.

235. Резолюции, приняты инородческой комиссией при съезде по народному образованию // Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ.ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. – С.110-118.

236. Релігієзнавство : навчальний посібник. – Вид.2-е / Л. І. Мозговий, О. В. Бучма. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 446 с.

237. Репина Л. Между локальным и глобальным : поиски интегративных подходов / Лорина Репина // Регіональна історія України : Зб.наук.ст. – Вип.5. [Ред.кол. В. Смолій (гол.ред.), Я. Верменич (відп.ред.) та ін.]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 9-28.

238. Родина Волынь : Сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикаций немецкого исторического общества „Волынь” в „Волынских тетрадах” / [сост. Н. Арндт, Г. Мокрицкий]. — Визентхайд-Житомир : Изд-во „Волынь”, 1998. — 122 с.

239. Розмозер Г. Ситуация христианства в эпоху "постмодерна". Глазами христианского публициста / Г. Розмозер // Вопросы философии. — 1991. — № 6. — С. 75—86.

240. Роккан С. Города, государства и нации : пространственная модель изучения различий в развитии / Стейн Роккан // Политическая наука. – 2006. - №4. – С.47-48.

241. Роот Е. В. Немецкие колонии Области Войска Донского (последняя треть XIX в. – 1914 г.) / Евгения Валентиновна Роот : дисс ... канд.ист.н. – Ростов-на-Дону, 2003. – 290 с.

242. Российская еврейская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – режим доступа до ресурсу : <http://www.rujen.ru/index.php/>

243. Рудецький П.А. Чехи у Луцькому повіті до 1914 року / П. А. Рудецький, О.Є. Златогорський // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т.24. – Житомир-Малин: «Волинь», 2001. – С. 73-74.

244. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX - на початку XX століття / Наталія Василівна Рудницька : дис. ... канд. іст. н. : 07.00.01 – історія України. – Запоріжжя, 2002. – 261 с.

245. Румянцева М. Ф. Новая локальная история и современное гуманитарное знание / М. Ф. Румянцева // Новая локальная история : сб. науч. тр. – Вып. 3. – Ставрополь, 2006. – С. 272-273.

246. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореволюционной России / П. Г. Рындзюнский. – М.: Просвещение, 1958. – 344 с.

247. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / П. Г. Рындзюнский. – М.: Просвещение, 1983. – 286 с.

248. Салтовська Н. В. Поетика українських народних загадок / Наталія Василівна Салтовська : автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 1997. – 20 с.

249. Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских / И. М. Сбитнев. — К., 1887. — 94 с.

250. Сведения о состоянии еврейских училищ Волынской губернии // ДАЖО. – Ф. 71, оп. 1, спр. 920. – 219 арк. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : Київський учбовий округ / Н. А. Сейко [монографія]. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2009. – 484 с.

251. Сейко Н. А. Добročинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ : монографія / Н. А. Сейко. – Житомир : Полісся, 2007. – 320 с.

252. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : дис. ... докт. пед. н. : 13.00.05 – Житомир, 2009. – 668 с.

253. Сейко Н. А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині (1905-1939pp.) / Наталія

Андріївна Сейко : дис. ... канд..пед.н.: 13.00.01- загальна педагогіка та історія педагогіки. – К., 1999. – 196 с.

254. Сейко Н.А. Етнічні громади Київського учбового округу та їх добродійна діяльність (на прикладі німецької національної меншини / Н.А.Сейко // Вісник ЖДУ 2005. - №48. – С.12-15.

255. Сидоренко О. П. Релігієзнавство : навчальний посібник / О. П. Сидоренко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 244 с.

256. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко . — К. : Наукова думка, 2001. — 912 с.

257. Солженицын А. Великопостное письмо / А. Солженицын // Публицистика. – Париж: YMCA-Press, 1981. – С. 120-124.

258. Сольц В. Родной язык в инородческой школе / В. Сольц // Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ. ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. – Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. – С. 66-75.

259. Сорокин П. А. Социокультурная динамика и эволюционизм / П. А. Сорокин // Американская социологическая мысль. – М. : Просвещение, 1996. – С. 44-71.

260. Списки учебных заведений, в которых преподается закон Божий лютеранского вероисповедания // ЦДІАУК. – Ф.707. – оп. 16. – спр 556. – 8 арк.

261. Справа про ліквідацію римо-католицьких монастирів в Подільській, Київській і Волинській губерніях. – 412 арк. // ЦДІАК України. – ф. 442, оп. 64, спр. 166 а, ч. 2. – 87 арк. Щербак Н. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд.іст.н.: 07.00.01 / Щербак Надія Олександрівна.- К., 1995. – 182 с.

262. Стельмахович М. Г. Виховний ідеал української народної педагогіки / М. Г.Стельмахович // Початкова школа. – 1994. - №1. – С.63.

263. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання / М. Г. Стельмахович : Посібник для вчителів початкових класів та студентів педагогічних факультетів. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1996. — 180 с.

264. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. — К. : ІЗМН, 1997. — 232 с.

265. Степанчикова Т. Репертуар єврейських театрів у Східній Європі кінця XIX — початку XX ст. / Т. Степанчикова // Вісник Львівського університету. Серія Мистецтво. — 2004. — Вип.4. — С.35-44.

266. Стефаненко Т. Этнопсихология : учебное пособие / Т. Стефаненко. — М. : Академия-Пресс, 2000. — 286 с.

267. Струманський В.П. Виховна робота в національній школі. Навчальний посібник / В. П. Струманський. — К.: Центр навчальної літератури, 1997. — 236 с.

268. Струннікова Д.І. Етнокультурна варіативність соціалізації особистості : теоретичний аспект / Д. І. Струннікова // Вісник Прикарпатського університету. Серія Педагогіка. — Вип. XXXIX. - 2011. — С.87-91.

269. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний [Пер.з англ. Ю. І. Шевчука; Вст.сл. С. В. Кульчицького]. — К. : Либідь, 1991. — 512 с.

270. Суліменко О. Г. Релігійні уподобання і рівень грамотності населення Волинської губернії (поч. XX ст.) / О. Г.Суліменко // Південно-Східна Волинь : наука, освіта, культура : Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький; Шепетівка, 1995. — С.159-161.

271. Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець — початок XX ст.) / Олександр Григорович Суліменко : дис. ... канд.іст.н.: 07.00.05 — етнологія. — К., 2002. — 286 с.

272. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.

273. Теория регионалистики : европейский опыт исследования / А. И. Ландабасо // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М.: Наука, 2001. – С.92-94.

274. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство : крок у нове тисячоліття / П. Т. Тронько. – К.: Основа, 2000. – 612 с.

275. Троцюк Т. Шкільництво в німецьких колоніях Волині в ХІХ – першій половині ХХ століття / Т. Троцюк // Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура, культура. Матеріали, доповіді та повідомлення міжнародного наукового семінару. – Львів: ЛДУ, 1996. – С. 184-188.

276. Тутковский П. А. Антропологические этюды на Волыни / П. А. Тутковский // Труды общества исследователей Волыни. – К., 1915. – Т. 13, Вып. 1. - С. 88-89.

277. Тюгашев Е. А. Социокультурный подход: эпистемологический статус и содержание / Е. А. Тюгашев // Социальные взаимодействия в транзитивном обществе / под ред. М. В. Удальцовой. – Новосибирск.: НГУ, 2011. – Вып. XIII. – С. 34-39.

278. Устав о колониях иностранцев в Империи. Свод законов Российской Империи. Издания 1857 года. Том 12. Часть II, СПб, 1857 г. – 2108 с.

279. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии / К. Д. Ушинский // Собрание сочинений. – В 10 т. – М.–Л., 1950. – Т.3. – 418 с.

280. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. III. – К., 1895. – 242 с.

281. Феллер М. Д. Єврейська історія і культура в Україні / М. Д. Феллер // Український історичний журнал. – 1998. – №1. – С.138-145.

282. Фельдштейн Д. И. Психолого-педагогические проблемы соотношения биологического и социального / Д. И. Фельдштейн // Советская педагогика. – 1984. - №5. – С.51-58.

283. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.

284. Фофанов В. П. Методологическое значение социокультурного подхода в разработке новой концепции советского общества / В. П. Фофанов // Современные интерпретации социокультурных процессов. – Кемерово. : КГИИК, 2000. – С. 3-45.

285. Хайрулдинов М. А. Поликультурное образование: история, проблемы, перспективы / М. А. Хайрулдинов // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія педагогіка і психологія. – Вип.14. – 2007. С.67-75.

286. Хайрулдінов М. А. Становлення і тенденції розвитку етнопедагогіки кримськотатарського народу / М. А. Хайрулдінов : автореф.дис. ... д-ра пед.наук : 13.00.01 – К., 2003. – 37 с.

287. Хитерер В. Приют для крестящихся и крещенных в православную веру еврейских детей / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в Україні : матер. конф. 2-5 вересня 1996 р. / За ред. Г.Аронова. — К.: Ін-тут юдаїки України, 1997. — С. 107—108.

288. Хойнацкий А. Римско-католические праздники, их история, богослужение и обряды / А. Хойнацкий // Труды Киевской духовной академии. – 1870. – Т.1-2. – С.210-243.

289. Цветков В. Немецкие колонисты / В.Цветков. [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/colonisty.html>

290. Черказьянова И. В. Передача немецких школ в Министерство народного просвещения : проблема взаимоотношений государства, церкви и общества / И. В. Черказьянова // Российское государство, общество и

етнічніє немці : основні етапи і характер взаїмоотношеній (XVIII – XXI вв.) : Матеріали XI міжнародної научної конференції / Під ред. А. А. Германа. – М. : МСНК-Пресс, 2007. – 480 с.

291. Черказянова І. Що читали німецькі колоністи в XIX – началі XX століття / І.Черказянова // Культура. – 2007. – №13. – С.1

292. Чернова І. Н. Сім'я і сімейні відносини у німців Західної Сибіри в кінці XIX – началі XX вв. / Ірина Ніколаєвна Чернова : дисс ... канд.іст.н.: 07.00.07. – Омськ, 2006. – 293 с.

293. Чернова Т.Н. Из історії німецьких поселень на Україні в кінці XIX – началі XX вв.: проблеми дослідження / Т. Н. Чернова // Вопросы германской истории: украинско-німецькі зв'язи в нове і новітнє час. Міжвузовський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 92-99.

294. Черныш Н. Соціокультурний підхід в соціогуманітарних науках: обмін значеннями / Н. Черныш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005 — № 4. — С. 101—102.

295. Чиркова Г.І. Філософія Просвітництва у сімейному вихованні Німеччини / Г.І.Чиркова. [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/rus/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n2_2008_st_17/

296. Швед З.В. В'ячеслав Липинський про особливості формування нації і роль релігії в цьому процесі / З. В. Швед // Українське релігієзнавство. – 2002. – Вип. 22. – С. 45 - 54.

297. Шестопал М. Євреї на Україні (Історична довідка) / М. Шестопал. – К.: Оріяни, 1999. – 194 с.

298. Шмид О.П. Причини масової колонізації Волині у другій половині XIX ст. / О.П.Шмид [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1752/52/>.

299. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX століття) / Галина Андріївна Шпиталенко : дис ... канд.іст.н. : 07.00.01 – історія України. – Івано-Франківськ, 2003. – 240с.

300. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры / Ш. Штампфер // Еврейская школа. – 1993. – №1. – С. 59-69.

301. Штейнгарт Л. М. Особенности репрезентации языковой картины мира российских немцев : на материале пословиц и поговорок / Лариса Мироновна Штейнгарт : дисс ...канд.филол.н.: 10.02.04 – германские языки. – Красноярск, 2006. – 193 с.

302. Шульга С. Порівняльний аналіз становища чеської національної меншини в Радянській Україні та Польщі в 20-30-ті рр. XX ст. / С. Шульга. [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://hklіb.npu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&P21DBN=KV&I21DBN=KV_PRINT&S21FMT=fullw_print&C21COM=F&Z21MFN=49898

303. Щюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – №2. – С. 59-67.

304. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – СПб.: б.в., 1863. – Ч. 1. – VIII. Волынская губерния. – 92 с.

305. Эттингер Ш. Формирование основных принципов и тенденций в политике русского правительства в отношении евреев после разделов Польши / Ш. Эттингер // Россия и евреи : Сб. статей. – Иерусалим, 1993. – С. 151-178.

306. Якуба Е. А. Социология / Е. А. Якуба : учебное пособие для студентов. – Харьков : Константа, 1996.

307. Auerhan J. Česke osady na Volyni, na Krymy a na Kavkaze / Auerhan J. – Praha, 1920. – 655 s.

308. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831 — 1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie / Beauvois D. — Paryż, 1987. – 412 s.

309. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863 / Beauvois D. // Zęszyty Historyczne. – Paryż, 1986. – S.20-31.

310. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko—ruskich 1803 — 1832 / Beauvois D. — T. I-II. — Rzym—Lublin, 1991. – 466 s.

311. Bobrowski T. Pamiętniki / Bobrowski T. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=38641>.

312. Borscheid P. Plädoyer für eine Geschichte des Alltäglichen / Borscheid P. // Ene, Liebe, Tod. Studien zur Geschichte das Alltags. – Münster, 1983. – S.1-14.

313. Braun P. J. Der Molotschnaer Mennoniten-Schulrat. 1869–1919 / Braun P. J. // Bearb. von W. Süss. – Göttingen, 2001. – 152 s.

314. Chociszewski J. Czytanka Narodowa, zawierajaca opowiadania, wiersze, powiastki, piękne przykłady z życia naszych przodków, najwazniejsze zdarzenia z historii polskiej, opisy ojczystego kraju, piosenki, lamigłówki, czarodziejskie sztuki i gry dla dzieci / Jozef Chociszewski. – Gniezno : Nakładem J. Chociszowskiego, 1900. – 112 s.

315. Cichocka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu / Cichocka Z. – Warszawa, 1928. – 78 s.

316. Cichocka-Petrażycka Z. Niemieckie i czeskie kolonje na Wołyniu / Cichocka-Petrażycka Z. // Rocznik ziemel wschodnich. – 1939. – S.3-11.

317. Cichoska-Petrazyska S. Zywiol niemiecki na Wołyniu / Cichoska-Petrazyska S. – Warszawa, 1933. – 168 c.

318. Daszkiewicz I. Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej. Zarys historyczno-bibliograficzny / Daszkiewicz I. // Rocznik historii czasopismniennictwa polskiego. – Kraków, 1966. – S.22-29.

319. Dubiecki M. Na Kresach i za Kresami / Dubiecki M. – Kijów, 1914. – S.59-60.
320. Ehrt A. Das Mennonitentum in Ruland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart / A. Ehrt. – Berlin ; Leipzig, 1932. – 478 s.
321. Elias N. Über den Prozess der Zivilisation / Elias N. – Frankfurt am Main, 1977. – 311 p.
322. Gregorowicz J. K. Z sierocej doli. Opowiadanie dla młodzieży / J. K. Gregorowicz. – Warszawa : Nakład redakcji “Przyjaciela dzieci”, 1906. – 143 s.
323. Halschtenmann J. Die deutsche Volksschule in unseren Wolhynienkolonien / J. Halschtenmann. – Leipzig, 1862. – 590 p.
324. Hud B. Wielokulturowość Rzeczypospolitej : ukraiński punkt widzenia / Bogdan Hud // Aktualne zagrożenia dla wartości związanych z wielokulturowością. – Bielsko-Biała, 2009. – S.107-114.
325. Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939 / Iwanow M. – Warszawa-Wrocław, 1991. – 336 s.
326. Kawiecka K. Problemy rozwoju oświaty i kultury polonii radzieckiej w latach 1921-1929 ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy i Białorusi / Kawiecka K. // Kultura skupisk polonijnych. – Warszawa, 1988. – S.255-273.
327. Krzyzanowski J. Historia literatury Polskiej: XII-XVII w. / Krzyzanowski J. – Warszawa, 1973. – 694 s.
328. Kupczak J. Polacy na Ukrainie 1921-1939. / Kupczak J. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 447 s.
329. Lisiecki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatnim dziesięcioleciu wieku zeszłego / Lisiecki L. // Rocznik Wołyński. – T.IV. – Równe, 1935. – S.183-189.
330. Miła zabawa dla dzieci po nauce. Zbiór łatwych sztuczek teatralnych i rozmów do odgrywania podczas imienin, świąt i różnych uroczystości

rodzinnych / Ułożył Józef Chociszewski. – Gniezno : Drukiem J.B.Langiego, 1898. – 128 s.

331. Nenaševa Z. S. Američtí Češi a Rusko. Nerealizované projekty / Nenaševa Z. S. // *Slovanský přehled*. 89. – č. 1. – 2003. – S. 87–96.

332. Niewiadomska C. Legendy, podania i obrazki historyczne / C.Niewiadomska. – Lublin : Nakł.Gebethnera i Wolffa, 1918. – 54 s.

333. Olechnowicz J. Polska myśl patriotyczna i postępową na ziemiach ukraińskich w latach 1835 — 1863 / Olechnowicz J. // *Pamiętnik Kijowski*. — T. 2. — Londyn, 1963. — S. 1-49.

334. Olič V. Dějiny českého vystěhovalectva na Rus / Olič V. – Kyjev, 1908. – 38 s.

335. Olizar G. Pamiętniki. 1798 — 1865 / Olizar G. — Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892. — 300 s.

336. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku / Osiński A. – Krzemieniec, 1816. – 414 s.

337. Piaget J. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries / Piaget J., Weil A.M. // *International Social Science Bulletin*. – 1951. – Vol. 3. – P. 561-578.

338. Pipes R. Catherine II and the Jews: The Origins of the Pale of Settlement / Pipes R. // *Soviet Jewish Affairs*. – Vol. 5. – No. II. – P. 3-110.

339. Podgórski Z. Społeczeństwo polskie na Ukrainie wobec wydarzeń politycznych w Rosji / Podgórski Z. // *Pamiętnik Kijowski*. — T. 4. — Londyn, 1980. — S. 153-161.

340. Podhórski Z. Ziemie ruskie tzw. prowincje zabrane Rzeczypospolitej w latach 1900-1914. / Podgórski Z. // *Pamiętnik Kijowski*. – T. V. – S.21-36.

341. Righter N.M.Jr. Evolution: Biological, Social, Cultural / Righter N.M.Jr. // *Encyclopedia of sociology*. — V.2. — New York: Macmillan Reference, USA, 2000. — P. 875—876.

342. Robek A. K. Problematice českého vystěhovalectví do Ruska v druhé polovině 19. století (první část) / Robek A. K. // Češi v cizině 2. – Praha, 1987. – S. 64–97.

343. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce / Rolle M. — Lwów—Warszawa, 1923. — 134 s.

344. Smith Ch. G. The story of the mennonites / Smith Ch. G. – 3 ed. – Newton, 1950. – 188 p.

345. Sorokin P. Toynbee's Philosophy of History / Sorokin P. // The Pattern of the Past: can we determine it ? — Boston: The Beacon Press, 1949. — 218 p.

346. Tync S. Komisja Edukacji Narodowej / Stanisław Tync. – Wrocław : WU, 1954. – 386 s.

347. Upominek dla matek i gospodyń / Napisała Antoszka. – Warszawa : Skład główny w księgarni M.A.Wizbeka, 1896. – 112 s.

348. Vaculik J. Dějiny volyňských Čechů / Vaculik J. – T.1. 1868-1914. – Praha, 1997. – 211 s.

349. Wielhorski W. Szkice i wspomnienia z ziemi owruckiej na Wołyniu / Wielhorski W. // Pamiętnik Kijowski. — T. 2. — Londyn, 1963. — S. 217-233.

350. Zashtowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / Zashtowt L. – Warszawa: Wyd-wo Instytutu Historii Nauki PAN, 1997. – 552 s.

351. Żydzi w Polsce. Leksykon. – Warszawa: Wyd. Cyklady, 2001. – 732 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка зростання населення міста Кременця

[Прищеп О. Населення міста Кременця в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : етно-демографічна та соціально-професійна характеристика / Олена Прищеп //Студії і матеріали з історії Волині / ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С.166-172.].

**Табл. А. Динаміка чисельності міського населення
Волинської губернії (1861–1913 рр.)**

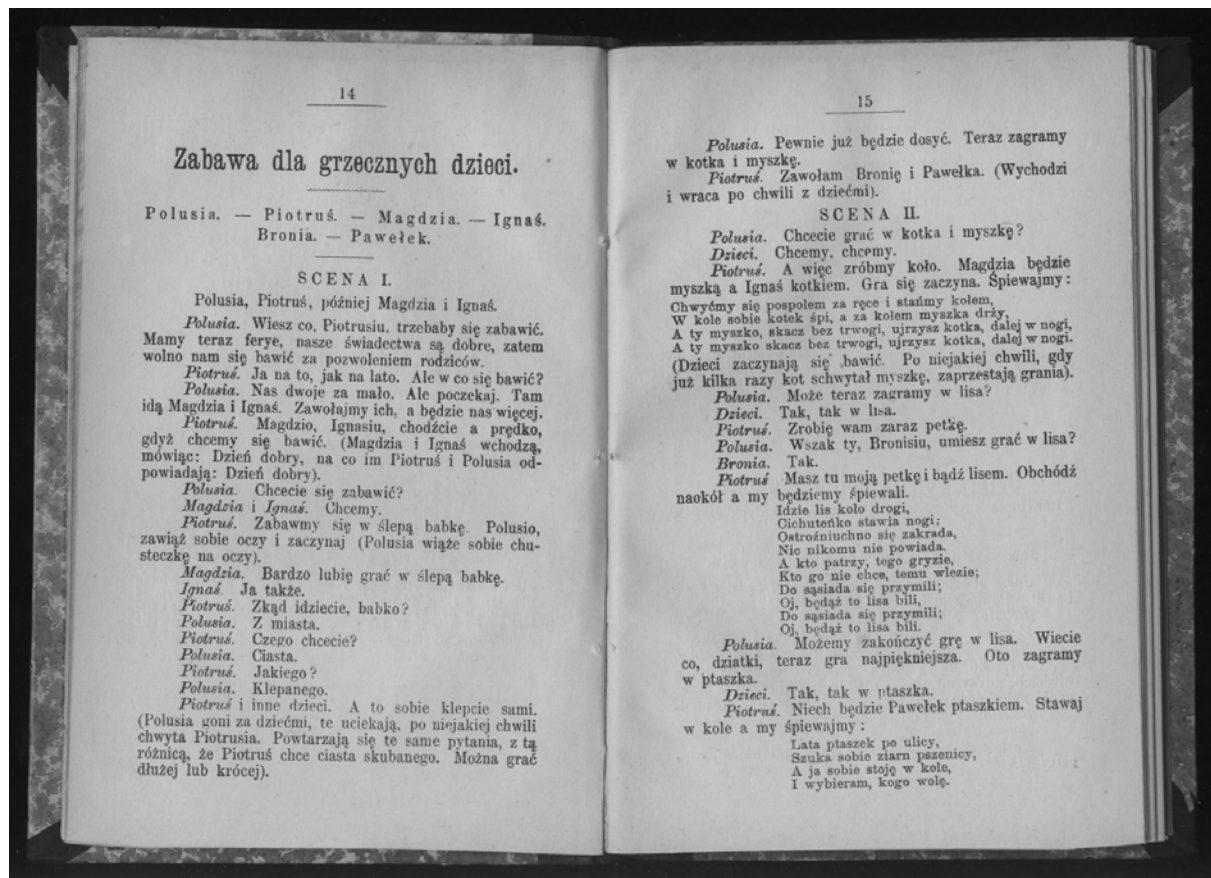
Офіційні міста	1861	1870	1883	1897	1903	1913
Житомир	40 564	35 679	51 928	65 895	88 431	90 720
Володимир-Волин.	6 305	5 109	8 051	9 883	12 555	16 227
Дубно	8 365	7 212	7 192	14 257	15 694	23 201
Заслав	8 034	7 360	9 990	12 611	14 304	15 113
Ковель	3 902	4 765	13 752	17 697	21 789	29 919
Кременець	12 585	11 039	10 212	17 704	18 050	22 770
Луцьк	7 135	11 464	13 601	15 804	20 232	29 329
Новоград-Волин.	8 813	8 814	13 383	16 904	19 425	21 317
Овруч	5 394	5 841	6 356	7 393	8 484	11 040
Острог	9 409	7 707	16 406	14 749	16 260	18 263
Рівне	6 402	6 300	7 008	24 573	34 319	34 923
Старокостянтинів	12 376	15 165	17 611	16 377	24 468	22 050
Здолбунів	–	–	–	–	–	11 006
Всього	129 284	126 455	175 490	233 847	294 011	345 878
%	100	97,8	135,7	180,9	227,4	267,5

**Табл. Б. Темпи зростання населення міст
Волинської губернії (1861–1913 рр.)**

Міста	Приріст населення					
	1861–1883		1883–1897		1897–1913	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Житомир	11 364	28	13 967	26,9	24 825	37,7
Володимир-Волин.	1 746	27,7	1 832	22,8	6 344	64,2
Дубно	–1 173	–14	7 065	98	8 944	62,7
Заслав	1 956	24,8	2 621	26	2 502	19,8
Ковель	9 850	252	3 845	28	12 222	69
Кременець	–2 373	18,9	7 492	73,4	5 066	28,65
Луцьк	6 466	90,6	2 203	16	13 525	85,6
Новоград-Волин.	4 570	51,9	3 521	26,3	4 413	26
Овруч	962	17,8	937	14,7	3 647	49,3
Острог	6 997	74	–1657	–10	3514	23,8
Рівне	606	9,5	17565	251	10 350	42
Старокостянтинів	5 235	42,3	–1234	–7	5 673	34,6

Таблиці складено за: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – СПб., 1863. – Ч. 1. – VIII. Волинская губерния. – С. 3–35; *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. – К., 1887. – Ч. 1. – С. 110; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 8: Волинская губерния. – С. 2–3; Обзор Волинской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – С. 8.

Опис дитячої гри в котика й мишку

14

Zabawa dla grzecznych dzieci.

Polusia. — Piotruś. — Magdzia. — Ignas.
Bronia. — Pawełek.

SCENA I.

Polusia, Piotruś, później Magdzia i Ignas.

Polusia. Wiesz co, Piotrusiu, trzeba się zabawić. Mamy teraz ferye, nasze świadectwa są dobre, zatem wolno nam się bawić za pozwoleniem rodziców.

Piotruś. Ja na to, jak na lato. Ale w co się bawić?

Polusia. Nas dwoje za mało. Ale poczekaj. Tam idą Magdzia i Ignas. Zawołajmy ich, a będzie nas więcej.

Piotruś. Magdzio, Ignasiu, chodźcie a prędko, gdyż chcemy się bawić. (Magdzia i Ignas wchodzi, mówiąc: Dzień dobry, na co im Piotruś i Polusia odpowiadają: Dzień dobry).

Polusia. Chcecie się zabawić?

Magdzia i Ignas. Chcemy.

Piotruś. Zabawmy się w ślepą babkę. Polusio, zawiąż sobie oczy i zaczynaj (Polusia wiąże sobie chusteczkę na oczy).

Magdzia. Bardzo lubię grać w ślepą babkę.

Ignas. Ja także.

Piotruś. Zkąd idziecie, babko?

Polusia. Z miasta.

Piotruś. Czego chcecie?

Polusia. Ciasta.

Piotruś. Jakiego?

Polusia. Klepanego.

Piotruś i inne dzieci. A to sobie klepcie sami. (Polusia goni za dziećmi, te uciekają, po niejaki chwili chwytają Piotrusia. Powtarzają się te same pytania, z tą różnicą, że Piotruś chce ciasta skubanego. Można grać dłużej lub krócej).

15

Polusia. Pewnie już będzie dosyć. Teraz zagramy w kotka i myszkę.

Piotruś. Zawołam Bronię i Pawełka. (Wychodzi i wraca po chwili z dziećmi).

SCENA II.

Polusia. Chcecie grać w kotka i myszkę?

Dzieci. Chcemy, chcemy.

Piotruś. A więc zróbmy koło. Magdzia będzie myszką a Ignas kotkiem. Gra się zaczyna. Śpiewajmy: Chwyćmy się pospołem za ręce i stańmy kołem, W kole sobie kotek śpi, a za kołem myszka drży, A ty myszko, skacz bez trwogi, ujrysz kotka, dalej w nogi, A ty myszko skacz bez trwogi, ujrysz kotka, dalej w nogi. (Dzieci zaczynają się bawić. Po niejaki chwili, gdy już kilka razy kot schwytał myszkę, zaprzestają grania).

Polusia. Może teraz zagramy w lisa?

Dzieci. Tak, tak w lisa.

Piotruś. Zrobię wam zaraz petkę.

Polusia. Wszak ty, Bronisiu, umiesz grać w lisa?

Bronia. Tak.

Piotruś. Masz tu moją petkę i bądź lisem. Obchódz naokół a my będziemy śpiewali.

Idzie lis koło drogi,
Cichuteczko stawia nogi;
Ostrożniuchno się zakrada,
Nie nikomu nie powiada,
A kto patrzy, tego gryzie,
Kto go nie chce, temu wlezie;
Do sąsiada się przymili;
Oj, bądź to lisa bili,
Do sąsiada się przymili;
Oj, bądź to lisa bili.

Polusia. Możemy zakończyć grę w lisa. Wiecie co, dziatki, teraz gra najpiękniejsza. Oto zagramy w ptaszka.

Dzieci. Tak, tak w ptaszka.

Piotruś. Niech będzie Pawełek ptaszkiem. Stawaj w kole a my śpiewajmy:

Lata ptaszek po ulicy,
Szuka sobie ziarn pszenicy,
A ja sobie stoję w kole,
I wybieram, kogo wolę.

Додаток Г

Фрагмент дитячої книжки «Золота книжечка для дітей» Ю.

Хоцішевського

Dziecię Jezus, błogosławiące
dobrym dzieciom.

BIBLIOTEKA
BN
NAPOLI

1995 K 943/17

**Jezus,* jako najpiękniejszy wzór i przykład
dla dzieci.**

Jezus Chrystus jest dla wszystkich ludzi, a zatem i dla dzieci, najpiękniejszym wzorem do naśladowania. Pan Jezus był posłusznym swej Matce, Najświętszej Maryi Pannie i opiekunowi, Świętemu Józefowi. Pomnażał się w mądrości i łasce u Boga i u ludzi. Szczególnie zaś starał się o wypełnianie woli Ojca Swego Niebieskiego i o wielbienie Go przez modlitwę. Píše Święty Paweł wyraźnie, że „Chrystus Pan sam się poniżył, stawszy się **posłusznym** aż do śmierci, a śmierci krzyżowej”. Bóg, Stwórca nieba i ziemi wywyższył za to Jezusa i darował mu imię, które jest nad wszelkie imię, gdyż na imię Jezusa zniżają się kolana ludzi, aniołów a nawet złych duchów.

Dziateczki kochane, naśladowajcie dobrego Jezusa. Kochajcie Boga, wypełniajcie Jego przykazania i nie czyńcie nic złego.

Boga zastępują nam na ziemi rodzice, księża, nauczyciele, dobroczyńcy, krewni, opiekunowie i ci, którzy sprawują urzędy. Kochajcie ich dzieci i bądźcie im posłuszne. Uczcie się też pilnie, gdyż i Jezus starał się o mądrość. Pracujcie ochotczo, bo i Chrystus Pan pracował, pomagając w pracy swej Najświętszej Matce i Świętemu Józefowi.

Додаток Д

Фрагмент польської дитячої колядки (XIX століття)

Na srod dworu jawor stoi, - hej Leluja!*

Na jaworze zlota rz^sa,

I przylecieli rajskie ptasz^ta,

1 obtrzQsli zlote, zlote rz^sy,

I wybieгла nadobna dziewczyna,

I rozpuscila swoj biaty fartuszek,

I pozbierala zlote rz^sy,

I bkoczyla do zlotniczenka:

«Zlotniczenku, rzemieslniczenku!

Ulij ze mi zloty kubek!»

- Ktoz ci si\$ b^dzie z niego napijal?

- Sam Pan Jezus z Aniolami,

I Maryja z dziewicami,

Nadobna dziewczyna z kawalerami. Hej Leluja!

[223, c.111]